

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 3–4 (308–309), 2017
травень – серпень

Київ, 2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор),
Анджей БЕРНАТ (Республіка Польща), Ігор БОНДАРЧУК,
Валерій ВАСИЛЬСВ, Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Іван КІСІЛЬ,
Рамоюс КРАУЛІС (Литовська Республіка), Наталія МАКОВСЬКА,
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Валентина ПІСКУН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Ярослав ФЕДОРУК,
Тарас ЧУХЛІБ, Микола ЩЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

“Архіви України” on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

“Архіви України”, № 3–4, 2017. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012 р.

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 р.)

© Державна архівна служба України, 2017
© Український інститут національної пам'яті, 2017
© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2017
© Державний центр збереження документів НАФ, 2017

З М І С Т

До 100-річчя Української революції 1917–1921 років

<i>Орел Ю. В.</i> Українізація освіти у період визвольних змагань 1917–1921 років	7
<i>Пахоменков Ю. Г., Юзбашева Н. Л.</i> Революційні події 1917–1921 років на Придніпров'ї в архівних документах	24

До 80-х роковин “Великого терору” в Україні – масових політичних репресій 1937–1938 років

<i>Булгакова Т. О.</i> Діяльність Комісії Київської міської ради з питань поновлення прав реабілітованих (1991–2005 роки)	33
<i>Киструська Н. В., Шумейко О. В.</i> Репресоване духовенство (за документами Державного архіву Дніпропетровської області)	42
<i>Клименко Т. А.</i> Повернення із забуття імен жертв терору 1920–1930-х років на Черкащині	50

Архіви в сучасному світі

<i>Мага І. М.</i> Духовна скарбниця закордонного українства (до 10-ї річниці Центрального державного архіву зарубіжної україніки)	61
---	----

Статті та повідомлення

<i>Байдич В. Г.</i> Використання архівної інформації у Державному архіві Хмельницької області в 2012–2017 роках	71
<i>Ємельянова Т. О.</i> Актуалізація аудіовізуальної спадщини засобами інформаційно-комунікаційних технологій (стандарти та практики)	81
<i>Приходько Л. Ф.</i> Експертиза цінності аудіовізуальних документів: теоретичні засади, науково-методичні аспекти	95
<i>Чижова О. В.</i> Переселення архіву-музею може призвести до непоправних втрат національного культурного надбання	120

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Балишев М. А., Голубкіна Г. С.</i> Фонд особового походження О. М. Бекетова у Центральному державному науково-технічному архіві України (до 155-річчя від дня народження зодчого)	130
<i>Дубовик С. О.</i> Національна опера України за документами Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (до 150-річчя від дня заснування)	140

<i>Каменєва С. А.</i> “Губернію Київську здав... губернію прийняв” (із документів Державного архіву Київської області)	147
<i>Касян Л. Г.</i> Аудіовізуальні документи в контексті автобіографічного синергену Юрія Яновського	156
<i>Павлова О. Ф.</i> Огляд нових надходжень документів до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України за 2016 рік	169
<i>Редько О. М.</i> “... бажаю ... дочекатися визволення України...” (огляд документів ЦДАВО України про діяльність українського громадського і культурно-освітнього діяча Є. С. Вирового)	178

Публікація архівних документів

<i>Пономарьов О. М.</i> Від першої публікації – до археографічного відтворення рапорту Коша Нової Запорозької Січі генерал-губернатору Малоросії, президенту Малоросійської колегії графу П. О. Рум’янцеву (1765 р.)	193
---	-----

Інформація і рецензії

<i>Папакін Г. В.</i> Археографічна ретроспектива Чорнобильської трагедії ..	209
<i>Ресніт О. П.</i> Нове дослідження з проблем регіональної історії	216
<i>Рожко В. Є.</i> Фонд особового походження лідера дисидентського руху 1960-х років на Волині Д. П. Іващенко у Державному архіві Волинської області (нове надходження)	220

CONTENTS

To the 100th Anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921

- Orel Yu. V.* The Ukrainianization of Education during the Period of Liberation Struggles of 1917–1921 7
- Pakhomenkov Yu. H., Yuzbasheva N. L.* The Revolution Events of 1917–1921 on Dnieper Region in Archival Documents 24

To the 80 th Anniversary of the “Great Terror” in Ukraine – Mass Political Repressions of 1937–1938

- Bulhakova T. O.* The Activity of Kyiv City Council Commission on Renewal of Rehabilitated Person’s Rights of (1991–2005) 33
- Kystruska N. V., Shumeiko O. V.* Repressed Clergy (on the Documents of the State Archives of Dnipropetrovsk Region) 42
- Klymenko T. A.* The Return from the Oblivion of the Names of Victims of 1920–1930s on Cherkassy Region 50

Archives in Modern Word

- Maha I. M.* The Spiritual Treasury of Foreign Ukrainians (to the 10th Anniversary of the Central State Archives of Foreign Archival Ukrainica) 61

Articles and Notices

- Baidych V. H.* Use of Archival Information in the State Archives of Khmelnytsky Region in 2012–2017 71
- Yemlyanova T. O.* The Audiovisual Heritage Actualization by Means of Information and Communication Technologies (Standards and Practices) 81
- Prykhodko L. F.* The Audiovisual Documents Appraisal: Theoretical Background, Scientific and Methodical Aspects 95
- Chyzhova O. V.* The Moving of Archives Museum Can Cause Irreparable Loss of National Cultural Heritage 120

Sources Reviews and Documentary Essays

- Balyshev M. A, Holubkina G. S.* The O. M. Beketov Fond of Personal Origin in the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine (to the 155th Anniversary of the Architect’s Birth) 131
- Dubovyk S. O.* The National Opera of Ukraine on the Documents of the Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine (to 150th Anniversary of the Founding Day) 140

<i>Kameneva S. A.</i> “The Province of Kyiv has Passed ... the Province Received” (on the Documents of the State Archives of Kyiv Region)	147
<i>Kasiyan L. H.</i> Audio and Visual Documents in the Context of Autobiographic Synerhen of Yuriy Yanovskyi	156
<i>Pavlova O. F.</i> The Review of New Receipts of Documents to the Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine During 2016	169
<i>Redko O. M.</i> “... I Wish... To Wait for Ukraine’s Liberation...” (Review of the Documents of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine on the Activities of E. S. Vyrovyi, the Ukrainian Public and Cultural Figure	178

Publication of Archival Records

<i>Ponomarev O. M.</i> From the First Publication to the Archeographical Reproduction of a Report of the New Zaporozhian Sich Kosh to Count P. O. Rumiantsev, the Governor General of Malorosia, the president of the Malorosia Collegium (1765)	193
---	-----

Information and Reviews

<i>Papakin H. V.</i> Archeographic Retrospective of Chornobyl Tragedy	209
<i>Reent O. P.</i> The New Research on Regional History Problems	216
<i>Rozhko V. E.</i> The Fond of Personal Origin of D. P. Ivashchenko, the Leader of Dissident Movement of 1960s on Volyn in the State Archives of Volyn Region (New Acquisition)	220

ДО 100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

УДК 94:37=161.2](477)“1917/1920”

Ю. В. ОРЕЛ*

УКРАЇНІЗАЦІЯ ОСВІТИ У ПЕРІОД ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1920 РОКІВ

Висвітлено основні заходи з українізації освіти у період визвольних змагань 1917–1920 рр. Послідовно проаналізовано політику революційних урядів у запровадженні навчання українською мовою та викладання українознавчих предметів (української літератури, історії і географії) в школі. Розглянуто деякі питання українізації вищої та педагогічної освіти.

Публікуються документи, підписані генеральним секретарем народної освіти Української Центральної Ради І. М. Стешенком, міністром освіти Української Народної Республіки В. К. Прокоповичем, міністром народної освіти і мистецтва Української Держави М. П. Василенком, що розкривають ставлення окремих урядів до завдань реформування школи у 1917–1918 рр.

Ключові слова: українізація; школа; освіта; Українська Центральна Рада; Українська народна республіка; Українська Держава; “червоний терор”; Добровольча армія.

Починаючи з 1990 р., українська історична наука ввела до обігу багато замовчуваних у радянський час документів із питання українських визвольних змагань 1917–1920 рр. Неможливо уявити вивчення історії цього періоду без збірників документів з історії Української Центральної Ради, Української Держави та Директорії, що їх з 1996 р. видавав Інститут історії НАН України (керівник робочої групи – В. Ф. Верстюк). Ці збірники, здебільшого за документами Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), розкривають різні аспекти революційних змін в Україні з березня 1917 р. Однак необхідно зазначити, що в фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України) також зберігаються документи щодо революційних подій, що стосуються перехідного періоду, тобто періоду, коли старі імперські органи влади знаходилися в процесі ліквідації, але ще частково продовжували

* Орел Юлія Володимирівна – головний спеціаліст відділу використання інформації документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

виконувати адміністративні функції. Зокрема, це стосується діяльності Канцелярії попечителя Київського навчального округу. Вивчення документів указанного фонду дозволяє визначити основні напрями політики революційних урядів у галузі освіти.

Лютнева революція 1917 р. відкрила можливість народам Російської імперії реалізувати, принаймні частково, громадянські свободи: свободу слова, свободу громадських зібрань, свободу вибору мови навчання і спілкування. Протягом п'яти революційних літ представники української громадськості та патріотично налаштовані вчителі, переборюючи перепони, що їх ставили поборники старих реакційних сил, успішно боролися за створення нової української школи

За останні десятиліття написано кілька монографій, присвячених дослідженню розвитку освіти в роки Української революції 1917–1920 рр. (І. Г. Передерій¹, А. М. Боровик², Д. Ф. Розовик³) та статей (В. Ф. Верстюк⁴, Н. А. Сорочан⁵, І. С. Болтівець⁶, Н. М. Матвієнко⁷). Однак чи не єдиною до нашого часу працею, автор якої намагався переосмислити вказаний період у цілому, виокремити етапи і проаналізувати, чим відрізнялася шкільна політика різних урядів, залишається праця С. П. Постернака “Із історії освітнього руху на Україні” (1920). Дослідник запропонував виділити 10 періодів розвитку української школи в роки революції. Час діяльності Української Центральної Ради (УЦР) він поділив на 4 періоди: з 27 березня 1917 р. до 10 червня 1917 р. – період формування УЦР; з 10 червня 1917 р. до 3 липня 1917 р. – період після проголошення Першого Універсалу, коли відбувалося формування органів влади УЦР; з 3 липня до 7 листопада 1917 р. – часи “куцої” автономії, проголошення Другого та Третього Універсалів, що позначилося широким громадським рухом за організацію української школи; з 7 листопада до 25 січня – період Української Народної Республіки (УНР), організація роботи Генерального секретаріату освіти з його адміністративними підрозділами, підготовка законопроектів щодо реформування освіти. Далі С. П. Постернак визначав зміну політичного режиму як критерій, що впливав на розвиток української освіти: п'ятий період, пов'язаний з наступом більшовиків, тривав у січні–лютому 1918 р.; шостий, пов'язаний з діяльністю уряду УНР В. О. Голубовича, – з 1 березня до 30 квітня 1918 р.; у цей період обговорювалося питання запровадження загального навчання, єдиної школи та шкіл для національних меншин; сьомий період, що тривав з 30 квітня до 15 грудня 1918 р., – діяльність урядів Української Держави у галузі освіти (період позначився зростанням кількості шкіл, відкриттям українських університетів та Академії наук); восьмий період, пов'язаний з діяльністю Директорії, тривав з другої половини грудня 1918 р. до січня 1919 р.; дев'ятий – період встановлення Радянської влади, що проголосила курс на створення єдиної трудової школи та

всенародного обов'язкового безкоштовного навчання; десятий період, пов'язаний з діяльністю Добровольчої армії, – з вересня до середини грудня 1919 р.⁸

Як правило, державна освітня політика визначає характер розвитку держави, оскільки в ній закладено уявлення про її майбутнє. Варто відзначити, що всі українські уряди революційної доби (окрім уряду Добровольчої армії) визначали завдання українізації школи першочерговим. Це завдання було озвучено як завдання української революції з перших її днів.

У результаті збройного повстання в Петрограді у лютому 1917 р. царське самодержавство було повалено, а 2 березня 1917 р. до влади прийшов Тимчасовий уряд. Це викликало зміни в політичному і суспільному житті всієї країни.

4 березня у Києві була скликана Українська Центральна Рада. У першій відозві Центральної Ради “До українського народу! Народе український!” одним із найголовніших завдань революційних перетворень проголошувалася українізація школи: “... в найближчим часі право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях”⁹. Отже, українізація освіти визначалася одним із першочергових завдань Української революції.

На засіданні Тимчасового уряду 14 березня 1917 р. було прийнято постанову про “Принципове схвалення викладання в учбових закладах Київського навчального округу українською мовою, за умови вживання заходів, що забезпечують інтереси меншин”, опубліковану у “Вестнике Временного правительства” (№ 9, 15 березня 1917 р.). Це означало, що в шести губерніях Київського навчального округу (Київській, Подільській, Чернігівській, Волинській, Полтавській і Холмській) необхідно було перевести навчання у школі на українську мову.

Для реалізації постанови Тимчасового уряду були організовані з'їзди вчителів, що мали обрати конкретні заходи для реалізації цієї політики. 14–17 березня 1917 р. відбувся Київський педагогічний з'їзд¹⁰, 8–9 квітня – Волинський¹¹, 6–17 березня – XI надзвичайне губерньське земське зібрання Подільської губернії¹² щодо розгляду питання українізації освіти. Заходи меншого масштабу відбулися також і в інших губерніях.

4 основні теми порушувалися на цих з'їздах: підготовка кадрів, підготовка і видання підручників українською мовою, запровадження викладання українознавчих дисциплін (української літератури, історії і географії) та навчання українською мовою. Резолюції усіх педагогічних з'їздів, що відбулися в різних містах Київського навчального округу у березні–квітні 1917 р. в основному сходилися у тому, що українізація однокласних народних шкіл має бути здійснена з початком нового навчального року (тобто з 1 вересня 1917 р.)¹³. У двокласних сільських

школах у першому класі з нового навчального року мала бути запроваджена “повна українізація”, а у другому – українознавчі дисципліни¹⁴. У вищій школі до питання українізації вирішено було підійти помірковано, запровадивши спочатку українознавчі предмети¹⁵.

На більшості з проведених з’їздів також порушувалося питання об’єднання церковнопарафіяльних, земських і міністерських шкіл, що до того були підпорядковані різним органам управління, у межах одного відомства. Зокрема за таке рішення виступили Подільський та Волинський з’їзди.

Варто зазначити, що в березні 1917 р. відбулися зміни і в персональному складі управління Київським навчальним округом. За наказом Тимчасового уряду 22 березня 1917 р. новим попечителем округу було призначено М. П. Василенка, а його заступником – В. П. Науменка¹⁶.

М. П. Василенко і В. П. Науменко довгий час були активними членами Старої громади, тому більшість представників українського руху радісно вітали таке призначення. Про це свідчить, наприклад, телеграма, направлена новому попечителю від з’їзду вчителів Овруцького повіту Волинської губернії: “Овруцький з’їзд трудівників народної школи, з вдячністю згадуючи Вашу працю для свободи і щастя України в минулі темні роки, з особливою теплотою вітає Вас на відповідальній посаді попечителя Київського навчального округу з впевненістю, що під Вашим досвідченим керівництвом школа України в якнайшвидшому часі стане джерелом істинної просвіти, гордістю українського народу”¹⁷.

Але потрібно відзначити, що і попечитель округу, і його помічник зайняли досить обережну позицію щодо питання нагальної українізації освіти. Зокрема, на спеціальній нараді за участю представників навчальних закладів та громадських організацій, що відбулася 16–17 квітня 1917 р. у Педагогічному музеї, В. П. Науменко зазначав: “Потрібно поступово підвести населення до свідомого націоналізму, щоб він з’явився не ззовні, а з середини”¹⁸. За поступовий перехід школи на українську мову викладання виступав на цьому зібранні і М. П. Василенко.

Однак, як свідчать протоколи засідань і з’їздів педагогів, що відбувалися у березні–квітні 1917 р., були і сили, що виступали проти самої ідеї необхідності запровадження української мови в освіті. На це окружний інспектор Київського навчального округу О. В. Липеровський резонував: “Ми слухали тут розважання про те, чи повинна школа бути українською. В той час як я вважаю це питання вже вирішене, від нас потрібне тільки рішення практичних питань”¹⁹.

У результаті нарад, які тривали у березні–квітні 1917 р., було вирішено організувати і провести літні курси для викладачів початкових шкіл, а також відшукати можливості для друку підручників. Відповідальним за втілення постанови про українізацію шкільної освіти було призначено помічника попечителя округу В. П. Науменка²⁰.

Питання шкільної реформи розглядалося і на засіданні Комітету Центральної Ради 28 квітня 1917 р. Діяльність М. П. Василенка на чолі Київського навчального округу отримала негативну оцінку. Зокрема, заступник голови Центральної Ради Ф. І. Крижанівський заявив: “політика, що проводить зараз Василенко, є цілком неможлива, це якась дореформена політика”²¹.

24 травня 1917 р. відбулася чергова нарада у Києві, організована Київським навчальним округом для директорів гімназій і реальних училищ із метою обговорення програми запровадження української освіти в середній школі. У ній брали участь окружні інспектори Київського навчального округу та видатні педагоги тієї епохи І. І. Огієнко, В. К. Прокопович, П. І. Холодний. Головною темою наради було питання запровадження українознавчих предметів: української історії, географії, мови і літератури у навчальні програми середніх шкіл.

Обговорення питань реформування освіти і опрацювання нових заходів освітньої політики у перші місяці революції було пов’язано з діяльністю Товариства шкільної освіти на чолі з І. М. Стешенком (з 23. 06. 1917 р. – Генеральним секретарем з освіти).

У той же час головним органом управління освітою залишався Київський навчальний округ. З кінця серпня 1917 р. попечителем округу був В. П. Науменко, призначений на цю посаду після від’їзду М. П. Василенка до Санкт-Петербургу.

Власне на цьому етапі реформування шкільної освіти проявилися розбіжності між Генеральним секретаріатом народної освіти і Київським навчальним округом у розумінні завдань, що їх поставила перед працівниками освіти революційна доба. Проявом цього стала “Доповідна записка управляючому Міністерством народної освіти щодо питання проекту запровадження в курс середніх навчальних закладів Київського навчального округу предметів українознавства”, підписана В. П. Науменком: “Виходячи з тільки що викладеного основного положення, Київський начальний округ з найперших кроків у вирішенні питання необхідності приблизити всі школи в Україні до національної основи став на ту точку зору, за якою принципово визнається необхідність школу в Україні націоналізувати, але переходити до цього процесу потрібно з великою обережністю, враховуючи три головних умови: 1) процентне співвідношення учнів за національностями в кожній такій школі; 2) наявність підготовлених учителів для викладання українських дисциплін; 3) забезпечення успішності викладання відповідними навчальними посібниками”²². Саме така політика адміністрації Київського навчального округу, “нерішуча і невиразна”²³, як вважав О. К. Дорошкевич, призвела до поширення агітації проти українізації в школі.

Важливим досягненням першого етапу Української революції і поступової українізації школи стало відкриття у Києві 20 березня 1917 р.

Першої української гімназії та 13 вересня 1917 р. – Другої української гімназії. До кінця року в Києві вже діяли 4 українські гімназії.

Перша українська гімназія ім. Т. Г. Шевченка була відкрита у приміщенні жіночої гімназії А. В. Жекуліної на вул. Львівській. Директором гімназії було обрано П. І. Холодного²⁴ (після призначення його заступником генерального секретаря народної освіти директором став В. Ф. Дурдуківський).

У вересні було відкрито Другу українську гімназію ім. Кирило-Мефодіївського братства (що мала займатися у другу зміну у приміщенні Художньої школи). До гімназії на момент її відкриття записалося 227 учнів²⁵. Виконувачем обов'язки директора гімназії було призначено Ф. П. Сушицького.

У Декларації Головного секретаріату Центральної Ради від 29 вересня 1917 р., що проголошувала Генеральний секретаріат вищим крайовим органом виконавчої влади, визначалися завдання у галузі шкільної освіти: “На полі народної освіти на протязі цього академічного року має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних...”²⁶.

У цю добу Київський навчальний округ розглядався діячами української національної революції як анахронізм²⁷, тому у вересні–листопаді проводилися підготовчі заходи до його ліквідації. Якщо раніше діяльність Генерального секретаріату з освіти була лише номінальною, то з листопада 1917 р. секретаріат прийняв на себе функції колишнього Міністерства освіти Російської імперії²⁸.

Наприкінці року, 15–20 грудня²⁹, відбулася нарада у справі організації народної освіти в Україні. На цій нараді було обговорено питання організації національного управління освітою в рамках виконання постанов III Універсалу про національно-персональну автономію. Однак події розгорталися настільки стрімко, що вже за місяць (після IV Універсалу) затверджений план реорганізації втратив свою актуальність.

28 грудня 1917 р. Центральною Радою було затверджено закон про скасування шкільних округів (Київського, Харківського та Одеського), завідування справами цих округів переходило у відання семи комісарів³⁰. На засіданні Міністерства народної освіти 1 січня 1918 р. було затверджено склад Секретаріату справ освіти: К. С. Шило, С. П. Постернак, С. О. Мако, М. Й. Кульчицький, Е. Кантор³¹.

Відтак у перші місяці революції лідерам українського політичного руху вдалося сформувати органи влади, готові втілювати політику уряду УНР у галузі освіти. Після проголошення IV Універсалу Генеральний секретаріат освіти став найвищим органом державної влади у сфері управління освітою, що розпочав роботу з реалізації державної політики з українізації школи.

У лютому 1918 р., після штурму Києва більшовиками, почався процес ліквідації органів з управління освітою, запроваджених Центральною Радою. Створено було Комісаріат у справах Київського навчального округу у складі З. А. Ахримовича, Є. О. Кивлицького, Г. Т. Чиркова, А. І. Лещенка, К. С. Шила, С. П. Постернака; народним комісаром з освіти призначено В. П. Затонського³².

О. К. Дорошкевич (на той час заступник голови центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки) в журналі “Вільна українська школа”, (травень 1918 р.) описав зустріч делегатів спілки з народним комісаром народної освіти В. П. Затонським у лютому 1918 р. і зафіксував таку позицію комісара з питання українізації школи: “Щодо української мови в школі, то тут для уряду всі мови однакові. Але, звісно, буде цілком нормально, коли в українському селі навчання провадитиметься українською мовою. Становище на Україні особливо складне, тут поки що переважає російська культура. І уряд, вважаючи всі культури рівними, допомагатиме головним чином українській культурі, бо московську розвиватиме Всеросійський комісаріат”³³.

Діяльність більшовицької адміністрації в освіті була нетривалою, після звільнення Києва Міністерство освіти 6 березня 1918 р. видало наказ, за яким всі декрети, видані більшовицьким урядом щодо освіти, оголошувалися недійсними³⁴.

Особливо активно проводилася українізація школи у період діяльності міністерства освіти Української Держави, на чолі якого стояв М. П. Василенко.

1 серпня 1918 р. Радою міністрів було ухвалено Закон про обов’язкове вивчення української мови і літератури, а також історії і географії в усіх середніх школах. Цей закон передбачав обов’язкове викладання перерахованих вище дисциплін з 1918/1919 навч. року та запровадження штатної посади учителя української мови і літератури. Відповідно до закону, в перших п’яти класах гімназій на вивчення української мови повинно було призначатися не менше трьох годин на тиждень, а в VI і VII класах – не менше двох, а на вивчення географії і історії України – не менше двох годин на кожен із предметів у VI і VII класах³⁵.

Обіжник Міністерства народної освіти і мистецтва у справі викладання у вищій початковій школі від 5 серпня 1918 р. наказував у тих школах, в яких ще не було запроваджено навчання українською мовою, а за складом учнів українці становили більше 50%, запровадити у новому початковому році у першому класі викладання українською мовою, у вищих класах потрібно було готуватися до переходу на викладання усіх дисциплін українською мовою, у решті шкіл обов’язково ввести українознавчі дисципліни, що мали викладатися тією мовою, якою ведеться навчання³⁶.

Варто зазначити, що крім українізації вже існуючих закладів середньої освіти, Міністерство освіти Української Держави відкрило 40 державних чоловічих гімназій та 10 реальних шкіл³⁷.

Із проведенням українізації шкільної освіти виникла потреба в підготовці кадрів, які мали б відповідну кваліфікацію. Ці завдання влітку 1917 р. педагоги намагалися вирішити за допомогою організації відповідних короткотермінових курсів для вчителів початкових шкіл. Курси були проведені більш-менш успішно на місцях, де існувала підтримка (у т. ч. і фінансова) місцевих органів влади. Повна українізація учительських шкіл, семінарій та інститутів за рішенням Міністерства мала відбутися протягом 1918/1919 навч. року. “Українська мова і література”, “Історія культури і історія України”, “Географія загальна і географія України” були визначені обов’язковими загально-педагогічними та освітніми предметами³⁸, що мали викладатися в учительських семінаріях і інститутах. Крім того, відповідно до циркуляру міністерства, “Українська мова і література”, “Методика української і російської мов та літератур”, “Загальна історія з російською та історією України” мали бути спеціальними предметами на словесно-історичному відділенні³⁹.

Найбільшим досягненням урядів Гетьманату у галузі освіти, поряд із прийняттям нормативних актів про запровадження навчання українською мовою в початковій і частково середній школах, можна вважати відкриття двох українських державних університетів: у Києві 6 жовтня 1918 р. (ректором призначено Ф. П. Сушицького) та Кам’янці-Подільському 22 жовтня 1918 р. (ректором призначено І. І. Огієнка).

Однак на адресу міністра освіти М. П. Василенка не припинялася критика з боку громадських діячів за обмеженні заходи у впровадженні політики українізації школи. Врешті 22 жовтня 1918 р. міністром було призначено П. Я. Стебницького.

Позиція уряду Директорії щодо реалізації освітньої політики була викладена в доповіді міністра В. К. Прокоповича: “Маючи на увазі не тільки зовнішній бік українізації, який потребує змінити мову російську на українську, не менш важливим є внутрішній бік потрібної дерусифікації нашої школи з боку ідей та змісту наукових викладів, аби забезпечити високий науковий рівень вищих шкіл, а не руйнувати його, міністерство повинно вести роботу з дерусифікації в такому темпі, аби не порушити культурно-науковий рух справи, не пригальмувати його реформаторськими заходами, коли трудно, навпаки, пришвидшувати його”⁴⁰.

5 лютого більшовики вдруге захопили Київ. Початково народним комісаром освіти нова більшовицька влада мала намір затвердити письменника Гната Михайличенка, але врешті Центральним виконавчим комітетом було затверджено М. Ю. Панченка; колишній народний комісар В. П. Затонський став його заступником. Наприкінці липня 1919 р. комісаром було призначено О. Я. Шумського⁴¹. Головними пи-

таннями в галузі освіти для більшовицької влади було запровадження трудової єдиної школи на зразок тієї, що діяла в Радянській Росії.

Із встановленням радянської влади у Києві розпочався “червоний терор”, направлений проти діячів української революції, у т. ч. це стосувалося і видатних діячів української педагогіки. Першими жертвами більшовицької влади стали В. П. Науменко (міністр освіти в останньому уряді Гетьманату) та Ю. О. Щириця (товариш міністра освіти періоду УНР).

Після захоплення Києва військами А. І. Денікіна відбулося стрімке згортання українізації освіти в закладах усіх рівнів.

Позиція уряду Добровольчої армії в питанні освіти була сформульована в “Переліку основних наказів і розпоряджень по відомству народної просвіти, які нині діють на території, зайнятій Добровольчою армією”: “В справі управління навчальними закладами зберігають силу закони, видані до 25 жовтня 1917 року”⁴². Таким чином було відновлено стару адміністративну систему управління освітою разом із поверненням посад попечителя навчального округу, інспектора та ін. В усіх аспектах шкільного життя нова влада у сфері управління освітою зайняла глибоко реакційну позицію, всупереч значному суспільному запиту на модернізацію, у т. ч. і в галузі освіти. Це означало повернення до навчальних планів і викладання тих предметів, що викладалися до революції.

Ставлення уряду Добровольчої армії до питання української школи було сформульоване на Нараді з питання про українські школи. Рішення Нарادی було закріплено “Основними положеннями” (наказ № 22): “Усі школи, в яких до появи “української” влади викладання велося російською мовою, а потім за розпорядженням “української влади” мовою викладання було встановлено малоросійську, повинні повернутися знову до викладання російською мовою”⁴³. Також відповідно до цих положень українська мова могла залишатися мовою викладання лише в приватних школах, всі школи, що фінансувалися за рахунок державної скарбниці, мали повернутися до російської мови викладання. Наказ № 22 забороняв земствам і органам місцевого самоврядування фінансувати школи з українською мовою викладання (йшлося перш за все про початкові школи)⁴⁴.

Усіма силами новий уряд намагався діяти проти українізації школи, навіть всупереч офіційним законам. Зокрема, відповідно до розпорядження уряду від 20 вересня 1919 р., “в навчальних закладах тих місцевостей, де розмовною мовою населення є малоросійська, дозволяється перші роки навчання користуватися під час викладання природною мовою учнів як допоміжною для полегшення навчання”⁴⁵. Але з документів, що зберігаються в архіві, видно, що шкільна влада насправді намагалася чинити опір реалізації цього розпорядження. Наприклад, у листі від 23 жовтня 1919 р. попечитель Київського навчального округу

Є. В. Спекторський повідомляв про надходження до нього відомостей, що навчання українською мовою в початкових школах Київського навчального округу триває і надалі, тому застерігав директорів начальних закладів від продовження такої практики⁴⁶.

Стану української середньої школи було присвячено зустріч представників цих закладів із попечителем округу Є. В. Спекторським 5(18) вересня 1919 р. Основні питання, що хвилювали українське вчительство того часу, були викладені в Меморандумі, поданому попечителеві. Вчителі вимагали якнайшвидшого перегляду “Основних положень”, зокрема в тому пункті, що стосується утримання шкіл за державні кошти⁴⁷.

Оцінку ставлення до питання національної школи більшовицького та денікінського урядів від імені всіх патріотично налаштованих українських учителів подав Я. Ф. Чепіга: “Декрет радянської влади про національно-освітні прагнення народу і декларація ген[ерала] Денікіна для українського народу є аналогічні фактори, які мають і будуть мати наслідком щось протилежне їхнім бажанням”⁴⁸.

На короткий час до влади повернулася Директорія, але уряд вже нічого не встиг зробити в галузі освіти, у зв’язку з загальним станом розпачу і руйнування всіх підвалин суспільного життя, економічної і політичної системи. Реформи з українізації припинено зі встановленням радянської влади. 16 березня 1919 р. Київська шкільна округа ліквідована. Документи і майно округи передавалися Колегії освіти і пропаганди при Губвиконкомі⁴⁹.

Народному комісаріату освіти в Харкові швидко вдалося провести централізацію шкільної освіти та ліквідувати осередки прихильників української школи на місцях.

Від перших днів революції, з лютого 1917 р., питання українізації школи було одним з основних завдань визвольних змагань. Як показав досвід перших місяців революції, це завдання неможливо було реалізувати в умовах існування старої системи управління освітою, тому з середини червня 1917 р. Українська Центральна Рада розпочала створення нових органів влади. Початково Генеральний секретаріат освіти не мав виконавчих функцій, а головним ініціатором змін виступало Товариство шкільної освіти, але після проголошення Третього та Четвертого універсалів секретаріат отримав усю повноту влади в реалізації програми перебудови системи освіти відповідно до інтересів українського народу. Представники Всеукраїнської учительської спілки та інших громадських організацій вимагали вирішення питання української школи навіть від таких урядів, які ставилися до нього вороже або байдуже (більшовицький уряд, уряд Добровольчої армії). Попри опір реакційних сил на місцях, складну економічну і політичну ситуацію протягом революційних літ, рухові за українізацію освіти вдалося досягти значних успіхів: питання українізації школи здобуло значну підтримку населен-

ня, вже за Гетьманату було запроваджено навчання українською мовою в початковій і, частково, в середній школах; у середній школі введено викладання українознавчих дисциплін (української літератури, історії, географії). Більше того, хоча програму з українізації вищої школи так і не вдалося реалізувати, було відкрито українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському. Завдання українізації освіти було повністю реалізовано лише після 1991 р. у відродженій Україні.

Нижче публікуються 3 документи, які відображають зміни в управлінні, підходах до навчального та виховного процесів, що відбувалися в українській школі в роки революції. Документ № 1 є друківною копією циркуляра генерального секретаря народної освіти УЦР І. М. Стешенка, а документи №№ 2 і 3 – літографічними копіями розпорядчих документів Міністерства освіти часів Української Народної Республіки та Української Держави.

Тексти документів подано за сучасними правилами правопису зі збереженням мовних особливостей авторів. Граматичні помилки, опіски виправлено без застереження. Авторські скорочення, відновлені упорядником, взято у квадратні дужки. Місце і час створення документів визначено за їхнім змістом і авторським датуванням. Вказівку упорядника на час і місце створення документа подано над авторським текстом праворуч.

¹ *Передерій І. Г.* Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект. Полтава, 2009. 160 с.

² *Боровик А. М.* Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернігів, 2008. 368 с.

³ *Розовик Д. Ф.* Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр. Київ, 2011. 543 с.

⁴ *Верстюк В. Ф.* М. П. Василенко: ходіння у владу (громадсько-політична та урядова діяльність 1917–1918 рр.)//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ, 2007. С. 116–133.

⁵ *Сорочан Н. А.* Створення Генерального Секретарства освіти (червень–листопад 1917 р.)//Збірник наукових праць. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Вип. II. Харків, 1998. С. 31–39.

⁶ *Болтівець І. С.* Педагогічні погляди та ідеї Івана Стешенка//Український педагог Іван Стешенко. Київ, 1994. С. 21–35.

⁷ *Матвієнко Н.* Освітня політика українських урядів в революційні часи (1917–1920 рр.): новітня історіографія//Етнічна історія народів Європи. 2013. Випуск № 39. С. 145–148.

⁸ *Постернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. Київ, 1920. С. 11–15.

⁹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р./упорядн.: В. Ф. Верстюк (кер.), О. Д. Бойко та ін.; НАН України. Інститут історії України, Центральний державний архів вищих

органів влади і управління України. Київ: Наук. думка, 1996. (Пам'ятки історії України. Серія V: Джерела новітньої історії). С. 38.

¹⁰ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 707. Оп. 299. Спр. 325. Арк. 6, бзв.

¹¹ Там само. Арк. 7–8.

¹² Там само. Арк. 8зв.–10.

¹³ Там само. Арк. 6, 7.

¹⁴ Там само. Арк. бзв.

¹⁵ Там само. Арк. 6.

¹⁶ Там само. Арк. 22.

¹⁷ Там само. Оп. 300 (1917). Спр. 98. Арк. 91.

¹⁸ Там само. Оп. 299. Спр. 325. Арк. 15.

¹⁹ Там само. Арк. 33.

²⁰ Там само. Арк. 35зв.

²¹ Українська Центральна Рада... С. 79.

²² Цит. за *Дорошкевич О.* Огляд життя середньої школи//Вільна українська школа. 1917. № 2. С. 105 (пер. із рос. мови).

²³ *Дорошкевич О.* Огляд життя середньої школи//Вільна українська школа. 1917. № 2. С. 106.

²⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 130. Арк. 5.

²⁵ Там само. Спр. 322. Арк. 2зв.

²⁶ Українська Центральна Рада... С. 325.

²⁷ *Русова С.* На день реформи шкільних округ//Вільна українська школа. 1917. № 3–4. С. 179.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 300 (1917). Спр. 80. Арк. 4.

²⁹ Вільна українська школа. 1918. Січень–лютий. С. 53–66.

³⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 300 (1918). Спр. 26. Арк. 147; Ф. 707. Оп. 313. Спр. 16. Арк. 60.

³¹ Там само. Арк. 143.

³² Там само. Спр. 38. Арк. 2.

³³ *Дорошкевич О.* Представники Центр. Бюро Всеукр. Учит. Спілки у Народного Комісара В. Затонського//Вільна українська школа. 1918. Січень–травень. С. 70.

³⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 313. Спр. 1. Арк. 89.

³⁵ Там само. Арк. 271.

³⁶ Там само. Оп. 311. Спр. 1. Арк. 60, 60зв.

³⁷ Там само. Спр. 2. Арк. 40–41б.

³⁸ Там само. Спр. 1. Арк. 53.

³⁹ Там само. Арк. 54.

⁴⁰ Там само. Ф. 860. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

⁴¹ Вільна українська школа. 1919. Травень. С. 252.

⁴² Там само. Арк. 590 (пер. із рос. мови).

⁴³ Там само. Арк. 608 (пер. із рос. мови).

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ *Дорошкевич О.* Учитель і школа//Вільна українська школа. 1919. Серпень–жовтень. С. 76.

⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 311. Спр. 529. Арк. 1.

⁴⁷ Вільна українська школа. 1919. Серпень–жовтень. С. 93.

⁴⁸ *Ченіга Я.* Українське учительство в нових освітніх обставинах//Вільна українська школа. 1919. Серпень–жовтень. С. 85.

⁴⁹ Вільна українська школа. 1919. Березень–квітень. С. 157.

№ 1

Циркуляр

Генерального секретаря народної освіти УЦР І. М. Стешенка директорам середніх шкіл всіх відомств та інспекторам вищих, початкових, торгових та інших шкіл України про нові завдання шкільної освіти

16 листопада 1917 р., м. Київ

Нові умови політичного життя в Українській Республіці одкривають перед школою цілком нові перспективи. Ставлять перед нею нові завдання. Одним з основних завдань мусить бути виховання дітей в повазі до нового ладу на Україні, до нашого відродженого краю. Національне виховання було кепсько поставлено в старій школі монархічної Росії і це призвело до повної національної байдужості, до розвитку егоїзму, матеріалізму серед вихованців цієї школи. Цього не повинно бути в оновленій Україні, яка витворена до життя патріотизмом і гарячим ентузіазмом широких мас людності. Цей ентузіазм всяка школа повинна піддержувати, розвиваючи тонкі парості дитячого захоплення і високого почування.

З огляду на це прошу педагогічні ради всіх середніх шкіл України обговорити питання національного виховання і намітити план діяльності. З свого боку подаємо до уваги педагогічних рад такі проекти національного виховання:

1) В кожній школі треба завести українську мову та українознавство (програми і розклад предметів буде розіслано цими днями).

2) Поруч з шкільним вивченням рідних дисциплін по школах слід заводити серед учнів гуртки для позашкільного вивчення української літератури, історії і т. п. Яко матеріал для цих робіт школярів, кожна урядова школа повинна заснувати українські бібліотеки на спеціальні кошти, а також допомогти учням порадами і грошми в їхньому бажанні одкрити українську читальню для малосвідомих товаришів.

3) Підкреслюючи той загальновідомий факт, що театр найбільше впливає на свідомість слухачів, ми вважали б дуже бажаним регулярні театральні вистави в стінах школи, упорядковані силами учнів з творів наших кращих письменників; декорації легко може замовити педагогічна рада школи.

4) Велике значення надаємо ми всяким літературно-вокальним вечіркам, присвяченим тому чи іншому письменникові; дуже корисно було б в такому разі перед вечіркою читати невеличкий реферат, де б з'ясовано було діяльність поета та його значення для нашого письменства.

5) Щоб виготовити гарних виконавців для українських вечірок, дуже бажано було б організувати лекції по українській декламації в вільні від шкільної роботи години.

6) Весною і літом слід би організувати подорожі-екскурсії в різні місця, де б учні змогли на власні очі побачити визначні пам'ятки нашої славної минувшини; такі подорожі, виховуючи здорове національне почуття, допо-

магають учням при вивченні рідної історії та мистецтва, і через те вони можуть входити в нормальний план викладів зазначених предметів (само собою, налагодити подорожі можна тільки після того, як життя в Україні зробиться нормальним).

7) Нарешті, велике значення має доладу поставлена організація учнів – різні союзи, спілки, особливо коли ця організація переводиться на національному ґрунті; так, путяща організація “Юнацькі спілки” по середніх школах України зможе цілком переродити наших дітей і з’єднати їх всіх в одну міцну сім’ю, дуже своїм національним духом.

Надаючи всім цим засобам велике значення, прошу педагогічні ради повідомити Секретарство, який план намічено в справі переведення цієї програми в життя.

При цьому прикладається: а) реєстр оригінальних та прикладних п’єс, визнаних театральним відділом можливими для виконання учнями середніх шкіл; б) реєстр музичних творів для виконання по середніх школах; в) покажчик збірників віршів для декламації і д) покажчик підручників для подорожів*.

Генеральний секретар народної освіти
Зав. відділом середньої школи

І. Стешенко
О. Дорошкевич

ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 313. Спр. 1. Арк. 57, 57зв. Конія.

№ 2

Повідомлення

міністра освіти В. К. Прокоповича комісаріатам Київської шкільної округи про запровадження українознавчих дисциплін у школі

10 квітня 1918 р.

Ненормальні умови біжучого шкільного року найдужче відбилися на справі заведення українознавства по існуючих школах. Брак досвідчених учителів, які могли б заповнити вільні посади по російських школах на Україні, особливо давався взнаки, а індивідуальне часто відношення шкільної адміністрації заважало бажанню притягти до роботи ті свіжі сили, які безперечно мають на місцях. Через це фільтрація вчителів була зведена до мінімуму, бо їх і так не вистачало. В результаті не дивина тепер чути, що українознавство подекуди в непевних руках, і Міністерство має факти, коли вчитель української літератури на лекціях глузує з цієї самої літератури.

З цих причин Міністерство вважає необхідним подумати тепер же про забезпечення школи на той рік певною нормою досвідчених учителів. Для цього воно прохає сповістити всі школи, що: ” ”

1) посада учителів української мови та літератури має бути введена в штат і гроші на неї йтимуть з державної скарбниці; щодо історії та географії, то ці предмети можуть викладатися учителем загальної історії;

2) принципіально Міністерство держиться тієї думки, що право на посади українознавства можуть мати тільки ті, хто складає спеціальні іспити;

* Додатки у справі відсутні.

3) літом у Києві будуть улаштовані Міністерством короткі курси по українознавству для підготовки вчителів середньої школи, куди педагогічні ради можуть командирувати вчителів тієї чи іншої спеціальності (дозволяються пособія з спеціальних коштів школи). Прізвиська цих вчителів належить подати до Міністерства заздалегідь.

4) Педагогічні ради повинні заздалегідь потурбуватися про забезпечення посад українознавства вчителями. Щоб дати змогу вчителям заздалегідь підготуватись до іспитів.

Міністерство виробляє детальні програми, а поки що подає необхідну бібліографію:

– по українській літературі (загальні курси): 1) Владимиров. Древняя русская литература Киевского периода. – К., 1910, 2) Сперанский. История древней русской литературы. – М., 1914, 3) Грушевський М. Історія України Руси. – Т. III і VI, 4) Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1917 (там же детальна бібліографія по окремих питаннях).

– по українській мові: 1) Шахматов. “Краткий очерк истории украинского языка”, в вид. “Украинский народ в его прошлом и настоящем”. – Т. II або в його “Введении”, 2) Житецкий. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв. – К., 1889, 3) Богумил і Житецький. Начерк історії літературної української мови. – “Україна”. – 1914. – Кн. II, 4) Свінцицький. Основи наук про мову українську. – К., 1918, 5) Т. Тимченко. Граматика української мови. – К., 1907, 6) Соболевский. Русская диалектология (відповідний уступ), 7) Ол. Курило. Граматика української мови. – К., 1917.

Бібліографія по історії і географії України вказана в “Материалах по вопросу о преподавании предметов украиноведения в учебных заведениях”. – К., 1918.

Народний міністр освіти
Завідуючий відділом середньої школи

Прокопович
О. Дорошкевич

ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 86. Спр. 1. Арк. 162. Засвідчена копія.

№ 3

Циркуляр міністра народної освіти М. П. Василенка директорам шкіл про недопустимість використання фізичного покарання та морального тиску як заходів виховного впливу на учнів

18 жовтня 1918 р.

Події останніх чотирьох років неодмінно мусили вплинути на загальний стан шкільної справи в закладах Української Держави. Міністерству народної освіти добре відомо, яку напружену боротьбу з видимими негативним явищами шкільного життя провадять педагогічні сили, що працюють на Україні, як пильно дбають вони про піднесення на належну височінь попований механізм шкільно-виховальної справи, як настирливо шукають тих засобів, які могли б направити небажаний шлях виховання молоді.

Вітаючи цю одноставну напружену працю діячів школи Української Держави, що дбають про приведення до нормального стану шкільно-виховальне

життя нашої молоді, Міністерство народної освіти все ж таки мусить зазначити, що деякі педагогічні ради і окремі вихователі і навчителі, щиро бажаючи реорганізувати порушені підпори школи, часом для цього звертаються до засобів давнього минулого, які вже засуджено і практикою шкільного життя й теоретичною думкою кращих педагогічних авторитетів. До таких засобів, наприклад, належить карцер, затримання на деякий час у школі після лекцій (т.зв. “без обіду”), позбавлення учня на більш менш довгий час права сидіти протягом лекції (“без місця”) і т. д. Разом з тим Міністерству народної освіти відомо, що дехто з педагогів вживає бали, як своєрідний засіб зовнішнього впливу на учнів, користуючись цим в кожному разі дуже хитким засобом вузько-формальної кваліфікації знань, як окремим засобом дисциплінарної кари. М[іністерство] н[ародної] о[світи] вважає своїм обов’язком заявити категорично, що воно визнає, що подібного роду засоби не сприяють правильності постановки шкільно-виховальної справи, а навпаки, гальмують її, і тому повинні бути негайно усунуті.

В основу виховання учнів слід покласти не образливі для гідності та шкідливі для здоров’я дисциплінарні кари, а пошану і довір’я дитині, зігріті доброзичливістю і любов’ю до неї.

Наслідком такого відношення до молоді і учнів мусить з’явитися любов і повага до шкільного закладу та того товариського оточення, де вони працюють, і свідомість, що злі вчинки, які порушують загальний лад шкільного життя і перешкоджають спільній шкільній праці, робити не годиться. Якщо з боку окремих учнів навпаки всім зусиллям вчителя морально вплинути на них в зазначеному напрямі все ж таки спостерігалися б небажані вчинки, Міністерство народної освіти вважає можливим засобом висилання вчителем виванутого з класу під час лекції.

Коли б вчинок учня потребував більш суворої кари, то може бути позбавлення учня після ухвали начальника школи і класного вихователя права приходити в школу протягом одного дня, і після ухвали педагогічної ради на довший час.

Вживання цієї останньої міри буде, на думку Міністерства народної освіти, лиш в тому випадкові мати добродійні для учня наслідки, якщо він зрозуміє, що висилання його з класу, на більший або менший час із школи є природним, логічно-невідхильним наслідком його вчинку; бо лихий вчинок ображає і школу, і те товариське оточення, в якому покараному доводиться працювати.

Нині Міністерством народної освіти розроблюється план шкільної реформи на Україні. Ця реформа торкається не тільки шкільних планів та методів викладання, але і сполучених з ним питань виховання молоді під час шкільної праці і поза лекціями.

Проте Міністерство переконане, що осередок ваги шкільництва полягає не стільки в тих чи інших планах чи програмах, але значною мірою в безпосередньому творчому впливі педагогічного персоналу в цілому та його окремих представників на молодь. Вважаючи головне завдання і мету школи – виховання, М[іністерство] н[ародної] о[світи] звертається до педагогічних рад і окремих вихователів і вчителів з закликом докласти всіх сил, аби цей бік життя шкільних інституцій було піднесено на належну височінь у вищезазначеному напрямкові. Зокрема М[іністерство] н[ародної] о[світи] запрошує

педагогічні персонали шкільних закладів звернути якнайсерйознішу увагу на організацію якомога більш повного і різноманітного позалекційного та поза-класного життя учнів.

Організація учнів у школі на підставі інтересів звичайних їхнім рокам при неодмінній участі й керуванню членів педагогічного персоналу, який не пригнічує при тому ініціативи учнів, а навпаки допомагає їхньому розвитку, і повинна бути одним з найближчих чергових завдань педагогічних рад шкільних інституцій.

Засобом організації шкільної молоді починаючи з молодших класів може бути об'єднання учнів на ґрунті прикрашування класних кімнат і, взагалі, помешкань школи, закладання гуртків літературних, наукових, художніх, спортивних. Гуртків для вивчення всякої ручної праці, видання класних журналів, влаштування вечірок, товариств взаємної допомоги, влаштування класних книгозбірень і т. п.

В тих городах, де існує кілька середніх шкіл, було б бажано утворити під керуванням педагогів школярської організації вищевказаного типу (громади, літературні гуртки), які б об'єднували учнів ріжних шкіл в городах.

Міністерство народної освіти пропонує педагогічним радам невідкладно стати до переведення в життя вищенаведених постанов, попередю розробивши засоби найбільш доцільного і планомірного їхнього вживання залежно від тих чи інших місцевих умов.

Підписав управляючий Міністерством народної освіти і мистецтва Мик. Василенко.

ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 86. Спр. 1. Арк. 350–351. Засвідчена копія.

The main events of the Ukrainianization of education during the period of the liberation struggles of 1917–1920 are highlighted. The policy of revolutionary governments of introducing teaching in the Ukrainian language and teaching Ukraine studies subjects (Ukrainian literature, history and geography) in the school is analyzed. Some problems of Ukrainization of higher and pedagogical education are considered.

There are published documents signed by I. M. Steshenko, the Secretary General of the People's Education of the Ukrainian Central Rada, V. K. Prokopovych, the Minister of Education of the Ukrainian People's Republic, M. P. Vasylenko, the Minister of Education and the Arts of the Ukrainian State, revealing the attitude of individual governments to the tasks of reforming the school in 1917–1918.

Key words: Ukrainianization; the school; an education; the Ukrainian Central Rada; the Ukrainian People's Republic; the Ukrainian State; "the Red terror"; Volunteer Army.

УДК 930.253:94](477)“1917/1921”

Ю. Г. ПАХОМЕНКОВ, Н. Л. ЮЗБАШЕВА*

**РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1917–1921 РОКІВ
НА ПРИДНІПРОВ’Ї В АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ**

Проаналізовано інформативні можливості центральних і обласних архівів для дослідження теми українського національного руху та Української революції на території Придніпров’я.

Ключові слова: Придніпров’я; Українська революція; державний архів; архівні фонди.

Упродовж останніх років тема Української революції 1917–1921 рр. привертає увагу широкого кола дослідників. Історіографія щорічно поповнюється десятками статей, монографій, дисертацій, присвячених різним аспектам соціально-політичних, державотворчих, соціокультурних процесів революційної доби. Нові концептуальні підходи при вивченні цього питання вимагають не лише переосмислення уже відомих науці фактів, але й спонукають науковців до пошуку нових джерел, що мають інше інформаційне наповнення. Не в останню чергу це стосується подій Української революції на Придніпров’ї – території зі значними етнонаціональними та соціокультурними особливостями.

Публікації документів радянського часу з історії революції в регіоні готувалися в умовах, що не сприяли висвітленню українського руху. Ці видання ілюстрували радянську концепцію переможної боротьби більшовиків за опанування масами на шляху перетворень пролетарської революції і влади Рад, подолання опору з боку дрібнобуржуазних та націоналістичних партій¹.

Протягом останніх років видано низку документальних збірників та окремих публікацій документів з історії революції та громадянської війни, до яких включено документи центральних і регіональних архівів про розвиток цих процесів на Придніпров’ї. До сучасних здобутків української археографії належать збірники документів і матеріалів: “Українська Центральна Рада”², “Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 р.”¹³. Серед тематичних збірок документів можна вказати публікацію документів із фонду Олександрівської міської думи, здійснену В. Ткаченком⁴, додатки до монографії В. Лобо-

* Пахоменков Юрій Геннадійович – викладач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету;

Юзбашева Нонна Леонідівна – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Дніпропетровської області.

даєва⁵ та ін. Цікавим є виданий в Росії тематичний збірник документів, присвячений махновському руху “Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921”⁶, в якому публікується ряд документів із фондів Держархіву Запорізької області.

У 2016 р. Держархів Дніпропетровської області видав збірник документів та матеріалів з цієї теми⁷. Архівом також підготовлено до видання “Журнали Катеринославської міської думи. Серпень–грудень 1917 р.”⁸.

Мета статі – охарактеризувати основні групи архівних джерел до історії революції 1917–1921 рр. на Придніпров’ї, що зберігаються в українських архівосховищах.

Джерельну базу вивчення та висвітлення зазначеного питання складає широкий масив різних за походженням і функціональним призначенням архівних документів та матеріалів преси. Це, у першу чергу, – документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАГО України), державних архівів Дніпропетровської та Запорізької областей.

Варто відзначити, що цілісних фондів збереглося обмаль. Проте, при цілеспрямованій пошуковій роботі вдається віднайти необхідні документи серед інших. Наприклад, комплекс документів громадських комітетів, губернського та повітових комісарів, партійних і громадських організацій Катеринославської губернії втрачено, але частково нестача компенсується документами фондів сільських та професійних органів і організацій, в яких збереглися копії наказів, циркулярів, матеріалів з’їздів тощо.

Усі на сьогодні виявлені нами архівні документи можна поділити на декілька груп джерел. Першу групу складають документи центральних органів державної влади та управління: закони, універсали, декрети, постанови, що визначали тенденції економічного та суспільно-політичного життя людей у 1917–1921 рр. як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Це – фонди ЦДАВО України: Центральної Ради (Ф. 1115), Ради народних міністрів УНР (Ф. 1063), Ради Міністрів Української Держави (Ф. 1064), Центрального Виконавчого Комітету Рад солдатських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського округу (ЦВК Румчород, Ф. 3156). Зокрема, у фонді ЦВК Румчороду зберігаються протоколи Катеринославської Ради робітничих і селянських депутатів за серпень–листопад 1917 р.⁹. У фондах міністерств освіти УНР (Ф. 2581) та Української Держави (Ф. 2201) відклалися звіти органів місцевого самоврядування про початок українізації шкільної освіти, організацію української гімназії в с. Веселі Терни на Криворіжжі, проведення всеукраїнського з’їзду “Просвіти”, листування з губернським комісаром із народної освіти на Катеринославщині¹⁰. У фондах Міністерства юсти-

ції Української Держави (Ф. 2207) та Міністерства внутрішніх справ Української Держави (Ф. 1216) є документи про стан судочинства на території Катеринославської губернії, листування з місцевими судовими органами про арешти політичних і громадських активістів у регіоні. У фонді Генеральної козацької ради Української Держави (Ф. 3293) зберігся список козаків загону Катеринославського коша “Вільного козацтва”, які брали участь в обороні Києва від військ Муравйова у січні 1918 р.¹¹ Відносно повним є фонд Головної комісії з виборів до Українських Установчих зборів (Ф. 1133), в якому зберігаються журнали та протоколи засідань окружних і повітових комісій. Цікава і до сьогодні маловідома інформація знаходиться у невеликому за обсягом фонді Катеринославської окружної комісії з виборів до Українських Установчих зборів (Ф. 1146). Певний інтерес мають документи фонду Головного управління Генерального штабу УНР (Ф. 1078), зокрема, звіти, телеграми про політичний та військовий стан у Катеринославі та губернії наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р. Фонди державних установ УСРР за 1919–1920 рр. малоінформативні не тільки в силу неповного збереження, а й через відсутність місцевих інформаторів; тільки з кінця 1920 р. надходження інформації з місць набуває систематичного характеру. Заслуговують на увагу документи фонду Постійної наради з боротьби із бандитизмом при РНК УСРР (Ф. 3204), в якому зосереджено доповіді, статистичні дані про кількість повстанців у повітах, протоколи Катеринославської та Запорізької губернських військових нарад.

До другої групи архівних джерел відносяться документи місцевих адміністративних органів та самоврядування. Це, зокрема, фонди Катеринославського губернського старости УД (Ф. 4541), Катеринославського губернського коменданта УНР (Ф. 2143), Катеринославського повітового коменданта УНР (Ф. 2142), що зберігаються у ЦДАВО України, а також фонди Держархіву Дніпропетровської області: Управління повітових військових комендантів Катеринославського (Ф. Р-3826) та Павлоградського (Ф. Р-4422) повітів, в яких відклалися звіти про політичні настрої, економічні процеси на місцях, документи адміністративного характеру, листування з державними органами.

Інформативними є також документи інших фондів Держархіву Дніпропетровської області. У фонді Катеринославської міської думи (Ф. 469) містяться журнали засідань думи за серпень–грудень 1917 р. Зокрема, цікавою є стенограма дискусії навколо “українського питання”, яке постало перед загальноросійськими партіями після оголошення III Універсалу Центральної Ради¹². Невеликим за обсягом є фонд Нікопольської міської управи (Ф. 836). Документи радянського періоду представлені фондами: Катеринославського губернського ревкому (Ф. Р-299), Амур-Нижньодніпровського виконкому Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Ф. Р-42), Нікопольського міськревкому

(Ф. Р-4367), виконкому Нікопольської міської Ради (Ф. Р-4098). Певний інтерес мають документи фондів виконкому Катеринославської губернської (Ф. Р-158) та виконкому Катеринославської повітової (Ф. Р-159) Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів: звіти про настрої населення на місцях, відношення до органів радянської влади, поширення української ідеї в масах. До цієї групи належать фонди Павлоградського (Ф. Р-67), Нікопольського (Ф. Р-68) й Новомосковського (Ф. Р-160) повітових виконкомів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. У фондах волосних та сільських правлінь є книги постанов сільських сходів, накази та циркуляри адміністративних органів, у т. ч. комісарів Тимчасового уряду та УНР, повітових старост періоду Української Держави, накази та циркуляри радянських установ, листування з політичними та громадськими організаціями. Серед фондів сільського самоврядування цікавими виявилися фонди Катюшинського сільського правління (Ф. 630), Миколайпільського (Ф. Р-2690), Томаківського (Ф. Р-2689), Чумаківського (Ф. Р-43) волосних виконкомів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Серед документів Чумаківського волвиконкому виявлено протоколи нарад завідувачів волосних відділів освіти Катеринославського повіту за 1921 р., в яких характеризується діяльність “Просвіти”¹³.

Документи місцевих організацій “Просвіти” збереглися у фондах Томаківського, Миколайпільського волвиконкомів: звіти про діяльність просвітніх організацій, роботу бібліотек, чисельність “Просвіт”, а також плани та заходи політичної кампанії із “завоювання” комуністами цієї досить авторитетної на той час організації. У фонді Миколайпільського волвиконкому зберігся протокол з’їзду “Просвіти” Катеринославського повіту 11–12 липня 1920 р.¹⁴ Не менш цікавими є фонди сільського самоврядування, що зберігаються у Держархіві Запорізької області: Миколайпільського (Ф. 59), Біленського (Ф. 62), Петрово-Строганівського (Ф. 210) волосних правлінь, Розумівського сільського управління (Ф. 72). Так, був знайдений єдиний відомий типографський примірник резолюцій II губернського українського з’їзду (січень 1918 р.)¹⁵.

Серед фондів Держархіву Запорізької області відносно повним є фонд Олександрівської міської думи і управи (Ф. 24). Тут представлені журнали засідань, протоколи зборів, резолюції, листування з іншими організаціями за 1917–1919 рр. В архіві також знаходяться фонди Запорізького губернського (Ф. Р-2) та Запорізького (Ф. Р-27) повітового виконкомів Рад.

Окрему (досить велику) групу становлять фонди Держархіву Дніпропетровської області: Павлоградської (Ф. Р-3374) та Криворізької повітових військових нарад із боротьби з бандитизмом (Ф. Р-3225); Павлоградського (Ф. Р-3321) і Верхньодніпровського повітових військових комісаріатів (Ф. Р-3323); Польового штабу з ліквідації бандитиз-

му при Павлоградській військовій нараді, ст. Синельникове (Ф. Р-3365); штабу Криворізької військової дільниці з боротьби з бандитизмом при Криворізькій повітській військовій нараді (Ф. Р-3746) та ін., де зосереджені документи про повстанський рух на Придніпров'ї в 1920–1921 рр.: тижневі зведення про політичний стан на місцях, протоколи засідань військових нарад, характеристики повстанських загонів, списки амністованих повстанців, офіцерів, зареєстрованих за місцем проживання. Зокрема, у фонді Криворізької повітської військової наради знаходиться емоційно насичений стенографічний звіт про ліквідацію отамана Г. Іванова¹⁶. Документи військових організацій доповнюють матеріали з фондів Катеринославського губкому КП(б)У (Ф. П-1), Павлоградського (Ф. П-6), Новомосковського (Ф. П-73) повітових комітетів КП(б)У, в яких є зведення губернської ЧК, повітових політбюро про суспільні настрої, повстанський та підпільний українські рухи, арешти і розстріли активістів. Наприклад, у повідомленні за жовтень 1920 р. вказувалося на розчарування та апатію серед пролетаріату м. Катеринослава, поширення “петлюрівських” настроїв серед робітників заводів Шодуар, Гантке, Нижньодніпровської залізничної майстерні¹⁷. Відслідковуючи реакцію населення на акти репресій з боку влади, чекісти відмітили і поширення серед робітників Амур-Нижньодніпровська легенди: після масового розстрілу 50 чоловік, який стався 25 серпня 1921 р. у м. Катеринославі, опівночі один із розстріляних воскрес і вилетів із покійниці, при цьому все навкруги залило яскраве світло. Серед міщан поширилися чутки, що комуністи удруге розіп'яли Христа, який зійшов до людей в образі селянина-повстанця¹⁸. У цьому випадку ми маємо унікальне свідчення складання фольклору революційної доби.

Наступну групу джерел становлять документи політичних партій і громадських організацій. Найвагомими серед них, безперечно, є партійні документи, які умовно можна поділити на три різновиди: 1) програмні і статутні документи; 2) документи партійних з'їздів, конференцій, нарад, зборів та поточної діяльності керівних партійних органів; 3) ідейно-теоретичні й агітаційно-пропагандистські документи.

Деякі можливості для аналізу співвідношення партійно-політичних сил на Придніпров'ї, еволюції поглядів партій в національному питанні, участі партій у виборах до Установчих зборів, суспільно-політичних процесах 1917–1921 рр. надають документи, сконцентровані у фондах ЦДАГО України: ЦК КПУ (Ф. 1), єврейських націоналістичних партій і організацій (Ф. 41), ЦК та місцевих організацій УКП(боротьбистів) (Ф. 43), Української партії соціалістів-федералістів (Ф. 44). Щоправда, наповненість фондів неоднорідна, звіти місцевих організацій збереглися, переважно, починаючи з 1920–1921 рр. До групи партійних фондів відносяться також фонди Нікопольської організації “Паолей-Ціон” та губкому Української комуністичної партії¹⁹.

У фонді Катеринославського повітового комітету Всеросійської селянської спілки²⁰ є стенограми і звіти про проведення повітових і підготовку губернських селянських з'їздів, участь селян Катеринославської губернії в Українській революції, підготовку виборів до Установчих зборів.

Окрему групу архівних джерел складають достатньо інформативні фонди підприємств і організацій. У фонді Ради гірничо-промисловців Півдня України (Ф. 2161), що зберігається в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДІАК України), можна знайти дані про промисловий розвиток краю, статистично-економічні огляди Катеринославської губернії. У фонді Міністерства праці Української Держави (ЦДАВО України)²¹ відклалася інформація про виробництво основних видів продукції, кількість підприємств України та робітників на них, чисельність населення, ціни на основні продукти у регіонах тощо.

Одним із недостатньо вивчених залишається питання демографічних змін у регіоні напередодні та під час революції. Повних даних про чисельність населення, його зміни за національним, територіальним розподілом в архівосховищах України не виявлено. Проте, залучаючи можливості різних фондів, можна дати наближену до реальності відповідь на це питання. Наприклад, дані про чисельність населення Придніпров'я за результатами сільськогосподарського перепису 1917 р. та переписів початку 1920-х років, знайдені нами у фондах ЦДАВО України: Державного видавничого об'єднання України (Ф. 177), Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф. 5).

Відомості до характеристики соціально-економічних проблем регіону містяться у фондах заводу Південноросійського-Дніпровського товариства с. Кам'янське, Катеринославської повітової землевпорядної комісії²²; заводських комісій, установ і підприємств Олександрівська за 1917–1921 рр.²³

Інформація про суспільно-політичні процеси в регіоні виявлена у фондах Держархіву Дніпропетровської області: Управління Катерининської залізниці (Ф. 566), Покровської поштово-телеграфної контори (Ф. 670). Зокрема, серед документів залізниці знаходиться інформація про організацію Всеукраїнського з'їзду залізничників у Харкові, Катеринославського коша "Вільного козацтва"²⁴.

Додаткові дані про перебіг подій революції можна отримати зі спогадів учасників революції. Незважаючи на суб'єктивний характер мемуарів як історичних джерел, вони наповнюють сухі факти інших документів емоційними рисами, дозволяють побачити події очима сучасників. У фондах ЦДАГО України зберігаються спогади учасників революції в Україні (Ф. 459) і колекція документів діячів більшовицької партії і радянської держави (Ф. 439). Велика група спогадів безпосередніх учасників революції була накопичена упродовж 1920-х років

іспартами. Зокрема, у фонді Дніпропетровського Іспарту (Ф. П-24) зберігаються змістовні спогади керівників і активістів РСДРП(б) у Катеринославі – С. Гопнер, В. Аверіна, І. Амосова, М. Равича та ін., свідчення учасників революційних подій у Павлограді, в с. Солоному, на Криворіжжі та ін.

Інтерес представляють невідредаговані і не призначені для публікації стенограми засідань учасників революції, під час яких згадувалися події. Спогади учасників Української революції на Придніпров'ї частково збереглися у документах слідчих справ, а також у фондах емігрантського періоду (ЦДАВО України). Цікава добірка спогадів повстанців увійшла до збірника “Спогади студентів академії”, підготовленого у Господарчій академії у Подєбрадах (Ф. 3795), в якому представлені спогади М. Носика про боротьбу за відновлення влади УНР наприкінці 1918 р. у Катеринославі²⁵; О. Кошеля про повстанський загін отамана Чайківського на Запоріжжі в 1919 р.²⁶; М. Гайдака про переправу Катеринославського коша через Дніпро у районі с. Вовниги²⁷ та ін.

Серед особових справ студентів та викладачів академії знаходяться документи І. Труби, учасників українського військового руху на Придніпров'ї І. Гнойового, В. Савенко, В. Семеніва, Г. Гордієнка, М. Білуса та ін. Додаткову інформацію дають приватні листи, що зберігаються в особових фондах ЦДАВО України. Так, листи І. Труби, в яких наводяться подробиці національних процесів у регіоні, виявлені у фондах М. Шаповала (Ф. 3563), Ю. Магалецького (Ф. 3996). У фонді Ю. Магалецького знайдена невідома раніше автобіографія І. Рудичева, одного з активістів українізації військових частин у Катеринославі²⁸. З певними заувагами до цієї групи джерел можна віднести фонди, в яких відклалася інформація біографічного характеру: судово-слідчі документи, листування, агентурні дані, звіти, рапорти й повідомлення жандармсько-поліцейських органів Російської імперії та радянської України, що зберігаються у фонді Катеринославського губернського жандармського управління²⁹.

Цінний матеріал надають справи слідства радянського періоду, зібрані у фондах Катеринославського³⁰ та Запорізького³¹ губернських революційних трибуналів; слідчих комісій при Катеринославській губернській раді депутатів за 1918 р.; юридичному відділі Нікопольської міської ради депутатів, Нікопольської міської ЧК за 1919 р.³² Зокрема, у фонді Катеринославського революційного трибуналу нами виявлені слідчі справи міського голови м. Катеринослав у 1917–1919 рр. В. Осипова; повстанського отамана Д. Буца; повстанців та військовиків армії УНР Т. Чуприни, П. Кибенка та ін. Відомості біографічного характеру можна отримати зі справ репресованих активістів українських громадських, політичних, освітніх, військових організацій часів Української революції – Ф. Сторубля, В. Строменка, П. Дробота, Р. Скирка, І. Чорнорота, І. Семергія та ін.

Важливим джерелом при дослідженні подій революції залишається газетна періодика. Більшість збережених газет сконцентрована у відділі газетних фондів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України. До колекції газетного фонду бібліотеки входять партійні, громадські, просвітні видання Катеринославщини: “Вісник т-ва “Просвіта” у Катеринославі”, “Степ”, “Січ”, “Голос робітника”, “Республіканець”, “Повстанець”. Окремі газети зберігаються в бібліотеках обласних архівів та музеїв. Так, у красзнавчому відділі Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Первоучителів слов’янських Кирила і Мефодія зберігаються губернські видання: “Екатеринославская земская газета”, “Народная жизнь” за 1917 р., неповні комплекти бюлетенів губернського виконкому громадських організацій, катеринославської міської газети “Придніпровський край”. У бібліотеці Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького є “Известия Екатеринославского городского самоуправления” за 1918 р., газети “Наше слово” за 1919 р., “Боротьба” (орган Катеринославського губкому УКП(боротьбистів).

Певні можливості для вивчення революційного процесу в регіоні надають фонди історичних музеїв. Зокрема, Дніпропетровський національний історичний музей зберігає документи Української військової ради 228-го запасного пішого полку, колекцію плакатів 1917–1920 рр. Інтерес становлять особові фонди Д. І. Яворницького (Ф. 10) і А. С. Сиявського (Ф. 23).

Таким чином, проведений огляд документів архівних фондів про розвиток Української революції на Придніпров’ї доводить, що, незважаючи на неповноту документів, у дослідників залишається можливість для вивчення цієї теми. Неупереджений підхід при роботі з усім комплексом джерел дозволяє робити виважені узагальнення, об’єктивно оцінювати хід історичного процесу як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

¹ За власть Советов: сб. док. и восп. о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917–1920 гг.. Запорожье, 1957. 280 с.; Українська РСР в період громадянської війни: зб. док. і матеріалів. У 3-х т., 4 кн. Київ, 1967. 912 с.; Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): док. и материалы. Днепропетровск, 1968. 357 с.

² Українська Центральна Рада: док. і матеріали. У 2-х т. Т. 1: 4 березня–9 грудня 1917 р. Київ, 1996. 591 с.

³ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 р.: док. і матеріали. Київ, 2003. 1024 с.

⁴ *Ткаченко В. Г.* Олександрівськ на зламі епох: документи і матеріали. Південь України ХХ ст.//Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1999. Вип. 1(4). С. 7–36.

⁵ *Лободаєв В. М.* Революційна стихія. Вільнокозачий рух в Україні 1917–1918 рр. Київ, 2010. 672 с.

⁶ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921: док. и материалы/Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: док. и материалы. Москва, 2006. 1000 с.

⁷ Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: зб. док. і матеріалів/Державний архів Дніпропетровської області. Дніпро, 2016. 372 с.

⁸ Журнали Катеринославської міської думи. Серпень-грудень 1917 р."/Державний архів Дніпропетровської області. Дніпропетровськ, 2012 (сигнальний примірник).

⁹ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3156. Оп. 1. Спр. 38.

¹⁰ Там само. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 24.

¹¹ Там само. Ф. 3293. Оп. 1. Спр. 4.

¹² Держархів Дніпропетровської обл. (Державний архів Дніпропетровської області). Ф. 469. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 177–193.

¹³ Там само. Ф. Р-43. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 15–15зв.

¹⁴ Там само. Ф. Р-2690. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 82–83.

¹⁵ Держархів Запорізької обл. (Державний архів Запорізької області). Ф. 210. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 75, 174, 273.

¹⁶ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р-3225. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 43–45.

¹⁷ Там само. Ф. П-1. Оп. 1 (дод.). Спр. 6. Арк. 9.

¹⁸ Там само. Арк. 118зв.

¹⁹ Там само. Ф. 705, Ф. П-8.

²⁰ Там само. Ф. 831.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 2857.

²² Держархів Дніпропетровської області, Ф. 463, 65.

²³ Держархів Запорізької області, Ф. 30, 46, 47, 141, 154, 158, Р-1221.

²⁴ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 566. Оп. 1 (дод.). Спр. 4. Арк. 2.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 3795. Оп. 5. Спр. 78. Арк. 255–261.

²⁶ Там само. Ф. 3795. Оп. 5. Спр. 78. Арк. 224–228.

²⁷ Там само. Арк. 600–601.

²⁸ Там само. Ф. 3996. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 45–54.

²⁹ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 313.

³⁰ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р-1785.

³¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-1241.

³² Держархів Дніпропетровської обл. Ф. Р-1481, Ф. Р-3608, Ф. Р-4082.

The article deals with the informative potencial of the documents of central and regional archives for researching of Ukrainian national movement and revolution on the Dnipro Region.

Key words: Dnipro Region; Ukrainian revolution; the State Archives; the archival records.

*ДО 80-Х РОКОВИН “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ”
В УКРАЇНІ – МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ
РЕПРЕСІЙ 1937–1938 РОКІВ*

УДК 930.253:343.294(477-25)“1991/2005”

Т. О. БУЛГАКОВА*

**ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСІЇ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
З ПИТАНЬ ПОНОВЛЕННЯ ПРАВ РЕАБІЛІТОВАНИХ
(1991–2005 РОКИ)
(за документами Державного архіву м. Києва)**

Висвітлено створення, роботу Комісії Київської міської ради з питань поновлення прав реабілітованих, функції та основні напрями діяльності, успіхи і недоліки в її роботі, особливості діяльності на різних етапах досліджуваного періоду (в 1990-х та на початку 2000-х років).

Ключові слова: Комісія з питань поновлення прав реабілітованих; жертви політичних репресій; виплата компенсацій; допомога громадянам; відшкодування матеріальних збитків.

Розвиток реабілітаційного процесу в Україні – суспільно важлива і надзвичайно цікава тема для вивчення. З розсекреченням документів репресивних органів та відкриттям доступу до них широкого загалу з’явилося багато досліджень із різних аспектів цієї проблеми. Це зумовлено потребою громадськості дізнатися правдиву історію України, розвіяти міфи, нав’язані за часів СРСР, відновити порушені права громадян. У світлі цього процесу з’являється необхідність вивчення діяльності Комісії Київської міської ради з питань поновлення прав реабілітованих, яка до цього практично не досліджувалася.

Проблема реабілітації незаконно засуджених, репресованих за політичними мотивами та поновлення прав уже реабілітованих громадян України гостро постала із здобуттям Україною незалежності у 1991 р. Серед багатьох тисяч репресованих за часів Радянського Союзу українців була й значна кількість киян, інформація про яких відклалася у документах Комісії Київської міської ради з питань поновлення прав реабілітованих (протоколи засідань, рішення, звіти про роботу комісії, заяви громадян та документи до них (з 2002 р.), що знаходиться на

* *Булгакова Тетяна Олегівна* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву м. Києва.

зберіганні в Державному архіві м. Києва у складі фонду “Київська міська рада” (Ф. № Р-1697) (до березня 2006 р.).

Мета статті – дослідити реабілітаційний процес в Україні з 1991 р. до 2005 р. через призму діяльності Комісії Київської міської ради з питань поновлення прав реабілітованих громадян, які були репресовані за політичними мотивами, “розкуркулені” та незаконно засуджені тоталітарним режимом.

Комісію з питань поновлення прав реабілітованих (далі – Комісія) було створено Київською міською радою народних депутатів на виконання Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” від 17 квітня 1991 р. Перше засідання відбулося 31 липня 1991 р.¹

Основними напрямками діяльності Комісії були: поліпшення житлових умов реабілітованих, виплата компенсацій за незаконне позбавлення волі та вилучене майно, визнання реабілітованими адміністративно висланих громадян.

Комісія надавала допомогу громадянам в отриманні необхідних документів у зв’язку з реабілітацією, доручала органам внутрішніх справ проводити перевірку фактів розкуркулення, безпідставності заслання або вислання з м. Києва, направлення на спецпоселення, а також конфіскації майна під час репресій, здійснювала відшкодування матеріальних збитків відповідно до положення про порядок виплати компенсацій, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим, координувала діяльність міських державних та громадських організацій з питань реабілітації громадян. Комісія тісно співпрацювала з підрозділами Київської міської ради. Практично на кожному засіданні були присутні представники житлового та фінансового управлінь Київської міської ради. На засідання комісії часто запрошувалися представники інших установ та організацій, наприклад, міського управління охорони здоров’я, управління КДБ по м. Києву та Київській області, міської прокуратури, міського товариства “Меморіал”, міського Товариства політв’язнів і репресованих та ін.²

До Комісії надходили численні заяви реабілітованих громадян або членів їхніх сімей про поліпшення житлових умов, надання квартир у м. Києві. Після ретельного розгляду і перевірки даних заяви виносилися на розгляд Комісії на її засіданнях. Варто зазначити, що у 1990-х роках, особливо в першій половині, таких заяв було розглянуто найбільше. Вже у 1992 р. до квартирного управління надійшло 150 заяв від 90 громадян із питань надання житла в м. Києві, як реабілітованим або членам їхніх сімей. 49 справ винесені управлінням на розгляд комісії. Щодо більшості з них були прийняті позитивні рішення. За пропозиціями Комісії розпорядженням Представника Президента в м. Києві 7 сімей отримали квартири, ще відносно 2-х були підготов-

лені відповідні розпорядження. Районними державними адміністраціями м. Києва також були надані житлові приміщення 5-ти заявникам. Інші були зараховані на квартирний облік на пільгову чергу, включені до списку на заміну житлової площі. Комісія відмовила в наданні житла або поліпшенні житлових умов 12-ти особам, як таким, що вже забезпечені житлом у м. Києві або за відсутністю підстав на отримання житлової площі згідно з Законом України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”³.

Між тим, виконання Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” деякою мірою гальмувалося через недостатнє тлумачення його для безпосередніх виконавців. На засіданнях Комісії, зокрема, поставало питання про надання пільг реабілітованим громадянам на сплату комунальних послуг. Проблема полягала в тому, що деякі головні бухгалтери застосовували таку пільгу тільки щодо реабілітованого, а не всіх членів його сім’ї. У зв’язку з цим було вирішено підготувати офіційний запит до Верховної Ради України щодо роз’яснення цього пункту Закону⁴.

З 1993 р. до жовтня 1995 р. квартирним управлінням було підготовлено і винесено на розгляд Комісії 112 справ та проектів рішень за заявами реабілітованих. 39-ти громадянам було відмовлено в задоволенні їхніх звернень за відсутністю підстав. 23 громадянам Комісією було рекомендовано вирішувати своє житлове питання шляхом обміну житла або шляхом вступу до житлово-будівельних кооперативів.

За вказаний період Комісією на підставі ст. 4 Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” були прийняті рішення, якими рекомендовано міськдержадміністрації надати житло в м. Києві 33 мешканцям інших міст, які втратили житлові приміщення в Києві внаслідок репресій.

Наприкінці 1995 р. на квартирному обліку в районних державних адміністраціях м. Києва перебувало 70 сімей, які згідно зі ст. 6 вказаного Закону користувалися правом першочергового забезпечення житлом. 49 сімей були зараховані на пільговий квартирний облік або переведені до нього із загальної черги за рішеннями комісії⁵.

Протягом 1996–1998 рр. на розгляд Комісії було винесено 86 звернень громадян із квартирних питань; за 46 заявами було прийнято позитивні рішення (надання квартири, зарахування на пільгову чергу на квартирний облік, поліпшення житлових умов).

У 1999 р. Головним управлінням квартирної забезпечення було підготовлено і винесено на розгляд Комісії 14 проектів рішень із питань надання житлової площі, зарахування на квартирний облік та переведення на пільгову чергу з категорії реабілітованих: 5 громадян зараховані на квартоблік за місцем проживання за пільговою категорією; 2 громадянам поновлено право на проживання в м. Києві;

7 квартир надано реабілітованим мешканцям інших міст (рішення щодо яких приймалися у 1998 р.). Станом на початок 2000 р. на квартирному обліку за категорією реабілітованих за місцем проживання перебувало 72 сім'ї⁶.

За 2000 р. на засіданнях Комісії було розглянуто 12 проектів рішень з питань надання житлової площі. Згідно з прийнятими Комісією рішеннями 5 громадян були зараховані на квартирний облік за місцем проживання за пільговою категорією, 5-ти громадянам поновлено права на проживання у м. Києві, надано 1 квартиру сім'ї реабілітованого, яка до репресії проживала в іншому місті. За розпорядженнями районних державних адміністрацій у м. Києві надано 4 квартири реабілітованим, які перебували на квартирному обліку за місцем проживання⁷.

Починаючи з 2000-х років, Комісією розглядалося з кожним роком все менше проектів рішень про вирішення житлових питань реабілітованих громадян, а виконання прийнятих Комісією рішень взагалі можна назвати незадовільним. З 2001 р. до 2003 р. Головним управлінням житлового забезпечення і районними у м. Києві державними адміністраціями було надано лише 1 квартиру реабілітованому громадянину, який перебував на обліку з правом першочергового забезпечення житлом. Громадянам, які втратили житло в Києві внаслідок репресій і за рішеннями Комісії були поновлені у праві проживання у місті та, згідно із Законом, мали право на позачергове забезпечення житлом, було надано 4 квартири⁸.

За 2004 р. Головним управлінням житлового забезпечення Київської міськдержадміністрації було підготовлено 9 проектів, що розглядалися на засіданнях Комісії. З усіх 9 проектів було прийнято позитивні рішення (4 особи зараховано на квартирний облік та 5-ти особам поновлено право на проживання в м. Києві). У звіті про роботу Комісії за 2004 р. відзначалося, що було надано 1 квартиру за категорією реабілітованих громадян, які перебувають на обліку з правом першочергового забезпечення житлом, а громадянам, яким було поновлено право на проживання в м. Києві, та які згідно з Законом мали право на позачергове забезпечення житлом, надано 9 квартир (згідно з рішеннями комісії попередніх років)⁹.

У 2005 р. кількість розглянутих Комісією проектів ще зменшилася – 6 проектів рішень із житлових питань. З усіх були прийняті позитивні рішення: 1 особа зарахована на квартирний облік та 5-ти особам поновлено право на проживання у м. Києві. Протягом року реабілітованим, які до засудження проживали в інших містах, за рішенням Комісії було надано 2 квартири. Станом на 10 січня 2006 р. на квартирному обліку за категорією реабілітованих (за даними райдержадміністрацій м. Києва) перебувало 73 громадянина¹⁰.

Іншим важливим напрямом діяльності Комісії була робота з виплати компенсацій реабілітованим за роки незаконного ув'язнення, вилучене майно, перебування на спецпоселеннях, розкуркулення. Комісія приймала заяви на виплату компенсацій як з України, так і з інших країн СНД та з-за кордону (Ізраїль, США). Виплата компенсацій здійснювалася за рішеннями судів¹¹.

Вже за перші 2 роки після прийняття Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” на засіданнях Комісії було розглянуто більше 400 заяв громадян про виплату їм компенсації за незаконне ув'язнення та конфісковане майно. Виплати проводилися за рахунок бюджету м. Києва.

У першому півріччі 1992 р. фінансовим управлінням були підготовлені документи на 274 реабілітованих та почала здійснюватися виплата їм грошової компенсації; підготовлені рішення про виплату всієї належної компенсації реабілітованим громадянам старше 80-ти років, і тим, які вже частково отримали компенсацію в 1991, 1992 рр.

З цього напрямку діяльності Комісії також поставали певні складнощі (особливо у перші роки), що виникали через недосконалі законодавчі акти та недостатню поінформованість безпосередніх виконавців.

На засіданнях Комісії обговорювалися питання про надання грошової компенсації реабілітованим особам, які проживали у м. Києві, були призвані до лав радянської армії з Києва, але засуджені і реабілітовані за межами України на території республік колишнього СРСР, які ще не підпадали під закон про реабілітацію та сплату грошової компенсації за період незаконного позбавлення волі¹². Це питання неодноразово виносилося для обговорення на засіданнях Комісії. За перший рік діяльності до Комісії надійшло 9 заяв від реабілітованих, які були засуджені на територіях колишніх республік СРСР, де не прийняті відповідні закони: Азербайджан, Грузія, Казахстан та прибалтійські республіки. Їхні заяви Комісія розглянула і прийняла рішення про сплату грошової компенсації¹³. Однак, на засіданнях виникали суперечки серед членів Комісії з цього питання, оскільки деякі члени вказували, що приймаючи такі рішення, Комісія порушує чинний закон України. На противагу їм голова Комісії М. В. Лаврухін* відзначав, що це не є порушенням Закону, що такі закони будуть прийняті в зазначених країнах, що існує практика комісій західних областей України, де ці питання вирішуються позитивно.

За результатами перевірки у жовтні 1992 р. районних відділів соціального забезпечення м. Києва щодо застосування до реабілітованих

* Лаврухін Микола Васильович (1925–1994) з 1970 р. до 17 січня 1990 р. обіймав посаду першого заступника голови виконкому Київської міської ради народних депутатів; з 17 січня до 29 грудня 1990 р. – голова виконкому Київської міської ради народних депутатів.

пенсійних пільг та надбавок відповідно до Закону України “Про пенсійне забезпечення населення”, було виявлено значну кількість порушень через недостатню кваліфікацію виконавців, відсутність потрібного інструктажу з боку міського управління соціального забезпечення. Деякими управліннями не визнавалися довідки про реабілітацію, що були видані в 1950-і роки, через відсутність слова “реабілітований”, хоча в них було вказано, що справа переглянута, відмінена та закрита за відсутністю складу злочину, тобто зазначений сам факт реабілітації. Виявлено випадки невизнання довідок про реабілітацію адміністративно висланих громадян (які мають право на надбавку у 25% мінімальної пенсії), що були видані комісією; відсутності серед пенсіонерів інформованості про необхідність надавати довідку про реабілітацію для отримання належних за Законом доплат; відсутності реєстрації дати подання довідки про реабілітацію, що дає можливість варіювати з часом введення його в дію. У пенсійних справах часто зустрічалися оригінали довідок про реабілітацію, що було грубим порушенням, оскільки така довідка є особистим документом, який може знадобитися для інших цілей, а відповідно, управління соціального забезпечення не мало права її забирати. Однак, головним недоліком у роботі цих управлінь було те, що після прийняття документа про реабілітацію і подальшого його відхилення з тієї чи іншої причини, реабілітованого не повідомляли про це, позбавляючи його можливості оскаржити таке рішення¹⁴.

Загалом за досліджуваний період Комісією було розглянуто більше тисячі заяв громадян про виплату компенсації за незаконне ув’язнення чи вилучене внаслідок репресій майно; щодо більшості з них приймалися позитивні рішення і компенсації виплачувалися.

Третім основним напрямом роботи Комісії було визнання адміністративно висланих, розкуркулених громадян реабілітованими. Цей напрям роботи комісії можна вважати найважливішим, адже з заявами про реабілітацію частіше за все зверталися члени сімей репресованих, розстріляних громадян – мешканців Києва. Окремим пунктом у порядку денному засідань Комісії це питання було винесено у грудні 1991 р.¹⁵ Внаслідок визнання реабілітованим громадянин отримував не тільки належні йому за законом пільги, а й відновлення своєї честі і гідності. З 1991 р. до 2005 р. на засіданнях Комісії було розглянуто близько 500 таких заяв.

Визнання реабілітованими кияни отримували й посмертно. Йдеться про роботу військової прокуратури центрального регіону України з виявлення серед репресованих та похованих у Биківнянському лісі у 1937–1941 рр. киян, результати якої висвітлювалася на засіданнях Комісії запрошеними представниками. Склалися списки репресованих, які були страчені за політичними мотивами, необґрунтовано за-

суджені судами або різними позасудовими органами, у т. ч. “двійками”, “трійками”, “особливими нарадами” на території Києва і визнані реабілітованими. Станом на 1998 р. такі списки були складені на 5,5 тис. жертв – мешканців м. Києва, які були страчені і поховані в могилах у Биківнянському лісі. Як свідчать матеріали слідчих справ, у 1937–1941 рр. були страчені військові Київського військового округу (майже весь керівний склад), співробітники НКВС, міліції, робітники, службовці та творча інтелігенція Києва, а також керівники промислових і державних установ УРСР. Військова прокуратура встановила склад слідчого апарату, який діяв у період 1937–1941 рр., але на час розслідування вже нікого не залишилося в живих. З 1989 р. до 1998 р. Військовою прокуратурою Центрального регіону України було реабілітовано близько 12 тис. чоловік¹⁶.

Окрім зазначених вище напрямів діяльності, Комісія опікувалася також медичним обслуговуванням реабілітованих громадян. На засіданні Комісії з цього питання 25 вересня 1991 р. було заслухано інформацію начальника відділу лікувально-профілактичної допомоги дорослому населенню міського управління охорони здоров’я М. Т. Опанасенко. Так, на виконання постанови Кабінету Міністрів УРСР “Про заходи реалізації Закону Української РСР “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” від 24 червня 1991 р. № 48, у 1991 р. у міському управлінні охорони здоров’я були складені списки реабілітованих, і всі вони були прикріплені до лікарні № 27, яка обслуговувала персональних пенсіонерів союзного та республіканського значення (реабілітовані згідно з рішенням Київського міськвиконкому обслуговувалися, як і інваліди Великої вітчизняної війни), до лікарні прикріплено 485 осіб, з них – 241 реабілітований, інші – члени їхніх сімей. В управлінні було видано наказ про медичне обслуговування реабілітованих та членів їхніх сімей, проведено нараду головних лікарів центральних районних лікарень. Разом із тим, один із членів Комісії – С. М. Малеев звернув увагу на те, що списки реабілітованих в управлінні застарілі і не охоплюють всіх реабілітованих громадян міста. Було вказано на скарги реабілітованих про відмову у наданні їм пільгових ліків. Комісія вирішила вимагати від управління охорони здоров’я видати наказ, в якому було б вказано про безкоштовне обслуговування реабілітованих громадян ліками за лікарськими рецептами, а також щомісячно погоджувати з Комісією списки реабілітованих по місту¹⁷.

Реабілітованим надавалися безкоштовні путівки на санаторно-курортне лікування та до будинків відпочинку. Вони користувалися пільгами на оплату комунальних платежів тощо¹⁸.

Управління юстиції Київської міської ради надавало посвідчення і довідки про реабілітацію, безкоштовні юридичні консультації, засвідчувало документи про реабілітацію.

На своїх засіданнях Комісія також вирішувала деякі технічні питання. У 1991 р., у зв'язку з тим, що посвідчення про реабілітацію, які повинні були виготовлятися централізовано, не були виготовлені через брак сировини на підприємстві “Поліграфіст”, Комісією було прийнято рішення про виготовлення тимчасових посвідчень для реабілітованих м. Києва, щоб забезпечити одержання наданих їм законом пільг¹⁹.

Члени Комісії брали активну участь у проведенні науково-практичних конференцій, присвячених темі реабілітації в Україні. На засіданнях обговорювалися питання їх підготовки та проведення.

У 1997 р., у зв'язку з проведенням 3–4 листопада Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору, на засіданні Комісії було вирішено надати 13 реабілітованим, що знаходилися на квартирному обліку, 13 квартир²⁰.

27–28 квітня 2001 р. було проведено міжнародну науково-практичну конференцію “Десять років роботи комісії Київради з питань поновлення прав реабілітованих”, присвячену процесам реабілітації колишніх політв'язнів та репресованих сімей, стану соціальної допомоги цій категорії громадян та тим політичним силам і процесам, що стояли на перешкоді цьому. У конференції взяли участь 230 чоловік, гості з різних країн та багатьох міст України. Були представлені Росія, США і Хорватія. Більшість учасників відзначили високий професіоналізм і сумлінність роботи київської Комісії з питань поновлення прав реабілітованих, досвід якої використовувався в роботі аналогічних обласних комісій України і пострадянського зарубіжжя²¹.

21–22 листопада 2003 р. під патронатом заступника міського голови в Києві була проведена ще одна Міжнародна науково-практична конференція – “Реабілітація – важлива ланка суспільно-політичного життя України”, організаторами і учасниками якої були представники київської Комісії з питань поновлення прав реабілітованих і міського Товариства політв'язнів та жертв репресій. На форум прибуло 130 осіб, у т. ч. гості з США, країн СНД, Балтії та різних регіонів України. Було заслухано і обговорено 28 доповідей та виступів, для учасників конференції було проведено автобусну екскурсію місцями політичних репресій в м. Києві (до пам'ятного знаку біля Жовтневого палацу та Биківнянського меморіального комплексу)²².

Отже, підводячи підсумки, варто зазначити значний внесок київської Комісії з питань поновлення прав реабілітованих у реабілітаційний процес у м. Києві та в Україні загалом. Допомогу, яку було надано завдяки діяльності Комісії реабілітованим киянам, важко переоцінити. Велике значення вона має, насамперед, як чинник відновлення суспільного статусу та соціальної справедливості для тих громадян та членів їхніх сімей, які постраждали від тоталітарного режиму. Напрацювання Комісії за досліджуваний період, особливо в першій його половині,

використовувалися аналогічними комісіями різних регіонів України та деяких країн СНД. Комісія Київської міської ради з питань поновлення прав реабілітованих продовжує свою роботу і сьогодні.

Тема є перспективною для подальшого вивчення аспектів діяльності Комісії після висвітленого в статті періоду; детального дослідження справ, розглянутих на її засіданнях; співпраці з іншими державними установами та громадськими організаціями.

¹ Державний архів м. Києва. Ф. № Р-1697. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1.

² Там само. Арк. 1, 9, 17.

³ Там само. Спр. 60. Арк. 107, 108.

⁴ Там само. Спр. 33. Арк. 30, 31.

⁵ Там само. Спр. 123. Арк. 96.

⁶ Там само. Спр. 380. Арк. 4, 4зв.

⁷ Там само. Спр. 485. Арк. 11, 11зв.

⁸ Там само. Спр. 935. Арк. 9.

⁹ Там само. Спр. 1143. Арк. 9.

¹⁰ Там само. Спр. 1222. Арк. 6.

¹¹ Там само. Спр. 60. Арк. 72.

¹² Там само. Арк. 74.

¹³ Там само. Спр. 84. Арк. 57.

¹⁴ Там само. Спр. 60. Арк. 113, 114.

¹⁵ Там само. Спр. 33. Арк. 28.

¹⁶ Там само. Спр. 197. Арк. 21, 21зв.

¹⁷ Там само. Спр. 33. Арк. 9, 10.

¹⁸ Там само. Спр. 84. Арк. 71, 72

¹⁹ Там само. Спр. 33. Арк. 15.

²⁰ Там само. Спр. 150. Арк. 41.

²¹ Там само. Спр. 485. Арк. 47, 48.

²² Там само. Спр. 718. Арк. 149.

The issues of the creation and operation of the Commission on renewal of rehabilitated person's rights of Kyiv City Council, the functions and main directions of activity, successes and disadvantages in its work, peculiarities of its activities at different stages of the investigated period (in 1990s and early 2000s) were highlighted.

Key words: Commission on renewal of rehabilitated person's rights; victims of political repressions; payment of compensations; assistance to citizens; compensation of material losses.

УДК 930.253:[2-725:323.281](477.63)“192/193”

Н. В. КИСТРУСЬКА, О. В. ШУМЕЙКО*

РЕПРЕСОВАНЕ ДУХОВЕНСТВО

(за документами Державного архіву Дніпропетровської області)

До Дня пам'яті жертв політичних репресій

Розкрито склад і зміст карних справ щодо репресованих православних священнослужителів, що зберігаються у фонді Управління служби безпеки України в Дніпропетровській області. Розглянуто інформаційний потенціал цих джерел для вивчення історичних подій кінця 20–30-х років минулого століття на Дніпропетровщині.

Ключові слова: репресії; священнослужителі; духовенство; карні справи.

У рамках Закону України “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.” Державний архів Дніпропетровської області проводить дослідження окремих груп карних справ, що зберігаються тут. На державне зберігання документи про репресії надходили у різний час та з різних джерел. У 1993–1994 рр. з Управління внутрішніх справ у Дніпропетровській області до архіву були передані документи щодо вислання за межі області й України протягом 1929–1933 рр. громадян, які були визнані куркулями. До них дорівнювалися й служителі культу. Рішення про вислання приймалося на підставі постанови сільського сходу й затверджувалося рішенням т. зв. районної “трійки”. Згідно з чинним на той час законодавством, розкуркулення та вислання не були актами карного переслідування. Це означало, що репресії здійснювалися на підставі постанови органів виконавчої влади, а не статей Карного кодексу. Карні справи не заводилися й арешту в юридичному сенсі не відбувалося.

У 2000 р. Управлінням СБУ України в Дніпропетровській області до Держархіву області було передано більше 12 тис. карних справ на громадян, засуджених за політичними звинувачуваннями, відповідно до ст. 54 Карного кодексу УРСР (аналог ст. 58 КК РРФСР). Починаючи з періоду революції 1917 р. та громадянської війни, служителі культу перебували в постійній небезпеці. Наприкінці 20-х років, під час проведення індустріалізації та колективізації, увага до них із боку органів радянської влади значно посилилася. Хоча, зважаючи на матеріали

* Киструська Ніна Володимирівна – головний науковий співробітник Державного архіву Дніпропетровської області;

Шумейко Ольга Володимирівна – начальник відділу організації та координації архівної справи Державного архіву Дніпропетровської області.

кримінальних справ, зрозуміло, що переважна більшість священнослужителів не вдавалися до відкритої боротьби й намагалися діяти в рамках законодавства, шукати розумного компромісу із владою. Єдиною, найбільш поширеною формою протесту було зняття сану. Проте репресивний каток набирив обертів. Починаючи з 1929 р., масові репресії прокотилися по Україні трьома хвилями:

1929–1931 рр. – примусова колективізація, розкуркулення, репресії проти духовенства;

1932–1934 рр. – голодомор, боротьба з внутрішньою опозицією, чистки партійних рядів;

1936–1938 рр. – “Великий терор”, від якого постраждали представники всіх соціальних груп, партійної приналежності, професій, поглядів та інтересів. Духовенство накрили перша та третя хвилі. За даними професора В. Ченцова, за перше півріччя 1929 р. було заарештовано 374 служителі культу, 90 з них було вислано за межі України¹.

З метою винесення більш суворих вироків, представників культу включали до вигаданих контрреволюційних, шпигунських та диверсійних угруповань. Щоб надати таким акціям законного вигляду, їх проводили через постанови релігійних громад. Основним завданням НКВС було викриття якомога більшої кількості “ворогів народу”.

Формування тоталітарного режиму призвело до створення неконституційних позасудових репресивних органів. Ініціатором цього був секретар ЦК ВКП(б) Л. Каганович. У лютому 1930 р. т. зв. “трійки” були створені в усіх обласних центрах. До їх складу входили: начальник управління ДПУ, обласний прокурор та перший секретар обкому КП(б)У. Ці органи приймали до розгляду будь-яку карну справу, розглядали її без свідків, адвокатів і навіть самого звинувачуваного. Вирок “трійки” оскарженню не підлягав. Переважна кількість справ у 30-ті роки розглядалася саме позасудовими органами. У літературі називають цифру – майже 80%. Внаслідок насильницької колективізації, що була проведена у 1929–1932 рр., одним із напрямів державної політики стало придушення антирадянських виступів. У складі ДПУ був створений новий позасудовий орган – судова колегія, що мала право застосовувати всі види покарань, навіть засудження до розстрілу. Священики на селі мали авторитет у більшості мешканців, їх поважали, зверталися за порадами, жалілися на своє тяжке становище. Тому їх часто висилали за межі села, області та України, як і куркулів. У 1932–1933 рр., під час проведення паспортизації населення, служителі культу були позбавлені можливості отримати посвідчення особи та вільно пересуватися країною. Виборчих прав вони також були позбавлені й не могли брати участі у громадському житті країни. У грудні 1927 р. на XV з’їзді ВКП(б) Й. Сталін напряду закликав партію до необхідності остаточ-

ного знищення реакційного духовенства та проведення антирелігійної роботи в масах².

Наступними кроками стало закриття церков та молитовних будинків, заборона релігійних об'єднань, зняття дзвонів та ін. Поштовхом до розгортання масових репресій стало вбивство 1 грудня 1934 р. С. Кірова. Й. Сталін дуже оперативно використав цей злочин: у той же день було прийнято спільну постанову ЦВК та РНК СРСР, яка передбачала, що слідство в політичних справах повинно проводитися впродовж 10 днів, без участі сторін. Для ознайомлення з матеріалами звинувачуваний міг отримати справу лише за добу до засідання суду. Касаційні скарги не приймалися. Вирок щодо вищої міри покарання повинен був виконаний того ж дня³.

У 1937 р. широкі повноваження отримала Особлива нарада при Наркоматі внутрішніх справ. Якщо раніше її права обмежувалися висиланням на 5 років, то тепер вона мала право саджати у тюрми на строк до 8 років. 1937 р., згідно з рознарядкою з центру, в Дніпропетровській області було заарештовано 3 тис. осіб, при цьому 1 тис. (тобто третину з них) було знищено⁴.

У цьому ж році було дозволено застосовувати до звинувачуваних фізичні тортури. Люди не витримували знущань і підписували протоколи із фальшованими звинуваченнями, оговорювали себе, зводили наклеп на рідних, друзів, колег і навіть малознайомих або зовсім незнайомих людей. Непоодинокими були випадки самогубств та смерті під час слідства.

У роки “Великого терору” існувала практика не сповіщати сім'ї про страту засуджених. Близьким повідомлялося про вирок: 10 років без права листування, проте у судовій справі вказувався реальний вирок – розстріл. У період окупації місця масових розстрілів закатованих НКВС громадян німці використовували з тією ж метою. За спогадами очевидців, кожен добу Дніпропетровське НКВС страчувало по 60–65 осіб. В окремі ночі ця цифра зростала до 200 чоловік.

У 1937 р. із складу “трійок” було виключено представника партійних органів, тим самим позасудовий репресивний орган скоротився до “двійок”. Репресивна машина працювала день і ніч, але не справлялася із навіть скороченим розглядом справ, тюрми були перевантажені. На допомогу прийшли новостворені міліцейські “трійки”, які, окрім карних, мали розглядати й політичні справи. У їх компетенції було звільнення населених пунктів від соціально небезпечних елементів і висилання їх на строк до 5 років. Дружини розстріляних священників також були репресовані та відправлені до таборів на строк від 8 до 10 років. Дітей направляли до спеціальних дитячих будинків, де знаходилися переважно діти “ворогів народу”. Як правило, вони виростили, нічого не пам'ятаючи про батьків і родину. Якщо дружина репресованого

не потрапляла до табору, вона і діти підпадали під інші обмеження, а саме: при прийомі на роботу, вступі до навчальних закладів, отриманні виборчих прав.

У 1938 р. новий голова НКВС Л. Берія розпустив позасудові “трійки” НКВС. Наприкінці 30-х років, у зв’язку з приєднанням Західної України, увага репресивних органів перемістилася на пошук та нейтралізацію контрреволюційних елементів у західних областях України. На передвоєнні та повоєнні роки припадає невелика кількість засуджених представників культу. Протягом 1939, 1941, 1944, 1949 та 1952 рр. за антирадянську агітацію, співпрацю з окупаційною владою та здійснення релігійних обрядів було заарештовано лише 5 осіб.

Під час перегляду карних справ, що надійшли з Управління служби безпеки в Дніпропетровській області, виявлено 158 карних справ на православних служителів культу. На наш погляд, це – тільки частина справ, що існують. Це пояснюється тим, що Служба безпеки передала на державне зберігання не всі карні справи.

Усього за період 1927–1939 рр. було виявлено 157 репресованих колишніх та діючих служителів культу.

По містах області вони розподіляються таким чином:

м. Дніпропетровськ – 21 особа	м. Новомосковськ – 10 осіб
м. Дніпродзержинськ – 8 осіб	м. Павлоград – 6 осіб
м. Кривий Ріг – 2 особи	м. Синельникове – 1 особа

по районах області:

Васильківський – 5 осіб	Павлоградський – 2 особи
Верхньодніпровський – 4 особи	Петриківський – 6 осіб
Дніпропетровський – 5 осіб	Покровський – 3 особи
Карломарксівський – 2 особи	П’ятихатський – 2 особи
Котовський – 1 особа	Солонянський – 2 особи
Криворізький – 9 осіб	Софіївський – 2 особи
Магдалинівський – 3 особи	Томаківський – 2 особи
Межівський – 5 осіб	Царичанський – 7 осіб
Нікопольський – 11 осіб	Широківський – 1 особа
Новомосковський – 16 осіб	

за роками:

1927 р. – 1 особа	1932 р. – 8 осіб
1928 р. – 2 особи	1933 р. – 13 осіб
1929 р. – 8 осіб	1937 р. – 66 осіб
1930 р. – 14 осіб	1938 р. – 20 осіб
1931 р. – 16 осіб	1939 р. – 2 особи

Зі 158 священнослужителів 61 був розстріляний, 4 померли в тюрмі, решта були засуджені від 3 до 10 років ув'язнення в таборах, заслані до Північних районів, Сибіру та Казахстану.

Карні справи містять досить великий обсяг інформації про засуджених та, як правило, короткі відомості про їхніх близьких родичів. Перш за все – це процесуальні документи: постанова про визначення запобіжного заходу, ордер на арешт, протоколи обшуку помешкання та особистого огляду, анкета заарештованого, протоколи допитів, очних ставок, обвинувальний висновок після закінчення слідства, вирок позасудового органу. У випадку розстрілу звинувачуваного – акт про приведення вироку до виконання. Відомостей щодо місця поховання немає. Дуже рідко трапляються відомості щодо місця розташування табору або пенітенціарної установи. Ніяких відомостей щодо майна, вилученого під час арешту, немає. Вкрай мало фотографій засуджених.

Значну частину справи займають документи про реабілітацію. Якщо реабілітація відбувалася у 50–60-ті роки ХХ ст., у справі присутня оглядова довідка, протест прокурора щодо перегляду справи, протоколи допитів свідків та постанова Президії Дніпропетровського обласного суду або Військового трибуналу Київського військового округу “про відсутність складу злочину”. У випадку, коли реабілітація відбувалася у 1989 р. та пізніше, то рішення про відновлення прав засудженого ухвалювалося на підставі Законів СРСР та УРСР про реабілітацію й затверджувалося висновком прокурора Дніпропетровської області. Ніяких документів щодо перегляду справи у цьому випадку немає.

Якщо засуджений до страти утримувався у Дніпропетровській тюрмі, тоді є велика ймовірність того, що людина була похована на 9-му кілометрі Запорізького шосе. Місцезнаходження цих масових поховань було встановлено у 1995 р. спеціальною комісією обласної ради народних депутатів.

Прийнятий у квітні 2015 р. Закон України “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років” відмінив обмеження щодо отримання інформації з цих кримінальних справ будь-яким громадянином, який, згідно з цим Законом, несе відповідальність за розповсюдження інформації.

Наведемо перекладені українською мовою фрагменти з архівно-слідчої справи священнослужителів Межівського району Дніпропетровської області на підтвердження сфабрикованості, недбальства та скороспішності при ухваленні рішень про арешти й винесення смертних вироків. Так, у справі на священників Страдомського Олександра Федоровича та Радченка Михайла Лукича, звинувачених за ст. 54-10, ч. 2 та 54-11 Карного кодексу УРСР, є т. зв. “меморандуми” на цих людей, складені у жовтні 1937 р., де подано короткі біографічні відомості та наведено штамповані фрази, які в подальших слідчих документах

будуть повторюватися без змін і доказової бази та стануть основою для позбавлення цих людей життя.

“Страдомський О. Ф., народження 1890 р., уродженець села Васькового Коростенського району, українець, громадянин СРСР, колишній священник тихонівської орієнтації. Мешкає в с. Межова Дніпропетровської області. Завербований до контрреволюційної фашистської організації в 1936 р. Контрреволюційна фашистська організація ставила своїм завданням повалення Радянської влади в СРСР, пропагувала контрреволюційні фашистські ідеї, створювала з числа осіб церковної молоді повстанські групи. Проводив контрреволюційну фашистську діяльність і виконував вербовку осіб до контрреволюційної організації. Визнав себе винним повністю.

Радченко Михайло Лукич. Народження 1883 р., уродженець с. Великомихайлівка Покровського району, українець, підданство СРСР, священник тихонівської церковної орієнтації с. Веселе. Мешкає в с. Веселе Межівського району. Радченко М. Л. завербований до контрреволюційної організації в 1935 р. Був поінформований про існування контрреволюційної організації, яка ставить за мету повалення Радянської влади і встановлення держави фашистського типу. Проводив контрреволюційну діяльність, вихваляв і пропагував ідеї фашизму, вербував нових членів до організації, з числа яких створював повстанські групи, які на випадок війни розкладали б роботу тилу і цим сприяли просуванню фашистів на фронті. Визнав себе винним”⁵.

У справі міститься Постанова оперуповноваженого 4 відділу НКВС УРСР від 27 жовтня 1937 р. про прийняття справи до провадження, обрання запобіжних заходів та пред’явлення звинувачення, згідно з чим було визначено для цих священників тримання під вартою в Дніпропетровській тюрмі⁶.

Красномовними є протоколи допитів арештованих священників. Обвинувачені розповідають про свою “контрреволюційну діяльність” як під копірку, завченими фразами, повністю повторюючи офіційний стиль укладачів карного кодексу. Судячи з того, що всі протоколи допитів у слідчих справах схожі за своїм словесним наповненням, наче за єдиним зразком, імовірно є підтасовування відповідей священників під ті формулювання, якими обмежувався словниковий запас представників слідчих органів.

Протокол допиту О. Ф. Страдомського від 31. 10. 1937 р. як обвинувачуваного. Допит проводив начальник Межівського РВ НКВС, молодший лейтенант держбезпеки:

“*Питання:* слідством встановлено, що ви є учасником контрреволюційної фашистської організації церковників і протягом низки років вели контрреволюційну фашистську діяльність. Чи визнаєте ви себе винним у цьому?”

Відповідь: я визнаю себе винним у тому, що з початку 1936 р. я є членом контрреволюційної фашистської організації церковників і з того часу проводив активну контрреволюційну фашистську діяльність з підбору та згуртуванню антирадянських ворожих елементів з числа церковників з метою їх вербовки і залучення до активної роботи в лавах контрреволюційної фашистської організації в Межівському районі.

Питання: розкажіть детально, в чому конкретно виявлялася ваша контрреволюційна діяльність як члена антирадянської фашистської організації церковників?

Відповідь: я згуртовував контрреволюційний актив церковників тихонівської орієнтації і через цей актив і сам особисто поширював серед населення фашистські ідеї, вихваляв фашистський лад Німеччини і зводив клеми на партію і Радянський уряд, переконуючи населення в тому, що Радянська влада переслідує церкву, а при фашизмі церква грає головуючу роль і т. п.”⁷.

Аналогічним за своєю недоведеністю, безглуздістю і штампованістю є протокол допиту священика М. Л. Радченка. Тим не менше, на засіданні “трійки” при Дніпропетровському облуправлінні НКВС УРСР від 16 листопада 1937 р. було ухвалено рішення: “Страдомського Олександра Федоровича та Радченка Михайла Лукича розстріляти”⁸.

Вирок був виконаний у листопаді 1937 р. Через 20 років по тому до цієї архівно-слідчої справи додано висновок слідчого відділу УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Дніпропетровській області від 20. 05. 1957 р., згідно з яким “...покази Страдомського та Радченка – неконкретні та мають протиріччя, а тому вірогідність їхня є сумнівною, ...у процесі перевірки будь-яких даних на підтвердження антирадянської діяльності Страдомського та Радченка не здобуто, а їхні покази спростовуються показами допитаних у справі свідків, тому вони були засуджені необґрунтовано”⁹.

Постановою президії Дніпропетровського обласного суду від 05. 06. 1957 р. із грифом “секретно” констатовано, що колишньою “трійкою” УНКВС у Дніпропетровській області 16. 11. 1937 р. “Страдомський та Радченко засуджені до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна. Постанову виконано”. Цією ж постановою вирок колишньої “трійки” УНКВС стосовно названих вище священиків відмінено, справу припинено “через відсутність складу злочину”¹⁰.

До справи долучено лист від 04. 05. 1993 р., що надійшов до відділу реабілітації Управління СБУ в Дніпропетровській області від сина М. Л. Радченка, з проханням повідомити йому дату смерті та місце поховання батька, повернути конфісковану коштовну річ батька – протоієрейський хрест¹¹. На це була отримана відповідь від 17. 05. 1993 р., що “Радченко М. Л. був неправомірно звинувачений у контрреволюційній агітації, [...] засуджений до розстрілу з конфіскацією особисто

йому належного майна. Вирок був виконаний 19 листопада 1937 р. у м. Дніпропетровську. Місце поховання тіла Радченка М. Л. встановити неможливо, адже в архівних документах таких відомостей немає. Серед опису конфіскованого майна хрест не значиться... Довідка про реабілітацію Радченка М. Л. була видана 18 червня 1957 р. дружині реабілітованого”¹².

Такі сторінки історії в архівних документах по праву можна назвати “живими”. В них – наша пам’ять про безпідставно засуджених і страчених людей та понівечене деспотичним режимом коріння тисяч українських родин.

¹ Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки/НАН України. Інститут історії України. Київ, 1999. С. 217.

² Там само. С. 262, 263.

³ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду СРСР. 1934. № 64. Ст. 459.

⁴ Реабілітовані історією. Дніпропетровська область. Кн. 1/упоряд.: Є. І. Бородин, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко та ін. НАН України. Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” та ін. Дніпропетровськ, 2009. С. 50.

⁵ Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-6478. Оп. 2. Спр. 1301. Арк. 1–2.

⁶ Там само. Арк. 3.

⁷ Там само. Арк. 25–27.

⁸ Там само. Арк. 61.

⁹ Там само. Арк. 131–134.

¹⁰ Там само. Арк. 141–142.

¹¹ Там само. Арк. 145.

¹² Там само. Арк. 147.

The purpose of this review is to reveal the structure and contents of the criminal cases against repressed Orthodox clergymen stored in the Collection of the Department of Security Service of Ukraine in Dnipropetrovsk Region. There is reviewed the information potential of these sources to explore historical events of the late 20-ies–30-ies of the last century in the Dnipropetrovsk Region.

Key words: the repressions; the priests; the clergy; the criminal cases.

УДК 930.253:94](477.46)“192/193”

Т. А. КЛИМЕНКО*

**ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ ІМЕН ЖЕРТВ ТЕРОРУ
1920–1930-х РОКІВ НА ЧЕРКАЩИНІ**

На основі кримінальних позасудових справ, що зберігаються у Державному архіві Черкаської області, висвітлено трагічну долю кращих представників українського народу, які проживали на території сучасного Черкаського краю у 1920–1930-х роках.

Ключові слова: історія; дослідження; терор; трагедія; кримінальна справа.

Упродовж останнього десятиліття активізувалися розвідки, в яких висвітлюються заборонені раніше сторінки історії нашого народу, зокрема, політичні репресії 20–30-х років ХХ ст. З кожним роком оприлюднюється все більше і більше документів, що допомагають розкрити істинну картину трагедії українського народу, заповнюючи хоча б частково велику прогалину в історичній пам’яті.

На долю наших земляків випало зазнати несправедливого нищення в найлютіший період каральних акцій. Без слідства й суду знищували безневинних людей. Слідчі функціонери діяли жорстоко й дико, знаючи про безкарність. Їх лякали висока національна свідомість, непідкупний, щирий патріотизм, почуття людської гідності. Охоплені лютою заздрістю та дикою ненавистю до інтелігенції, використовуючи різноманітні засоби боротьби проти неї, вони не мали що протиставити цим високим моральним цінностям, окрім випробуваних методів: від залякування жорстоким покаранням (від 10-ти до 25-ти річного ув’язнення) до фізичного знищення.

Серед розсекречених останнім часом позасудових кримінальних справ переломного періоду історії СРСР, що зберігаються в Державному архіві Черкаської області, певну увагу привертають до себе сфабриковані у 1920–1930-х роках справи на військовослужбовців, діячів культури, мистецтва, працівників освіти, охорони здоров’я, пересічних громадян. Серед них вирізняється постать Івана Дмитровича Капуловського – відомого військового діяча, сина української землі, який до останнього свого подиху вірив у те, що настануть часи, коли Україна стане суверенною і незалежною державою. На превеликий жаль, у наш час його ім’я відоме

* *Клименко Тетяна Анатоліївна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області.

вужькому колу істориків і лише зрідка згадується серед прізвищ людей, які боролися за створення незалежної української держави.

Про родину, дитинство та юність Івана Дмитровича майже нічого не відомо. В анкеті заарештованого зазначено лише, що він народився в 1894 р. у с. Озірна Звенигородського району Київської губернії. Походив І. Д. Капуловський з української селянської родини і дитинство пройшло в наймитах до 1914 р., коли він свідомо пішов захищати країну від іноземних інтервентів. Поступово, набувши військового досвіду, І. Д. Капуловський став помітною фігурою у військових колах. Після закінчення у 1922 р. Харківської школи “Червоних старшин” був призначений начальником цієї школи і у цьому ж році переведений до керівного складу Московської військової школи “Постріл”.

У 1924 р. І. Д. Капуловський повернувся в Україну, де отримав призначення на посаду помічника командира 30-ї дивізії, що розташовувалася в Дніпропетровську. Невдовзі, у 1925 р., був призначений начальником повторних курсів при Харківській школі “Червоних старшин”, згодом – командиром 23-ї стрілецької дивізії. Саме в цей період познайомився з видатними українськими діячами – В. Затонським, О. Шумським, Ю. Тютюнником, М. Скрипником, М. Полозом, П. Любченком, Є. Коновальцем та взяв активну участь у становленні молодого українського уряду. За його ініціативою при Київській кавалерійській школі були створені український ескадрон, а при артилерійській школі – українська батарея.

Восени 1928 р. І. Д. Капуловський був переведений в Москву на посаду заступника начальника командного управління робітничо-селянської Червоної армії, а у травні 1930 р., з метою набуття ґрунтовних військових знань, його було направлено на півроку у німецький генеральний штаб. Того ж року, після повернення з Німеччини, І. Д. Капуловського було призначено начальником корпусу ВУЗ-ів Центрального військового округу в Москві. Незадовго до арешту він був переведений в Україну, де займав командні посади командира дивізії та корпусу ВУЗ-ів Київського військового округу.

Стрімкий ріст кар’єри І. Д. Капуловського обірвався 1 жовтня 1937 р. – він був заарештований і направлений під вартою до київської тюрми. Марними виявилися сподівання, що висунуті йому звинувачення виявляться помилковими. У сухому тексті обвинувального вироку констатувалося, що він “є одним із керівників української антирадянської націоналістичної організації, яка готувала відторгнення України від СРСР; керував організацією повстанських кадрів для підготовки збройного повстання проти радянської влади і особисто створив у низці військових частин повстанські диверсійні групи; за дорученням центру антирадянської української націоналістичної організації вів переговори з представниками німецького рейхсверу і керівниками закордонних

антирадянських організацій про надання озброєної підтримки українським націоналістам у боротьбі проти радянської влади; був зв'язаний з німецькою розвідкою, передавав останній шпигунські матеріали про стан обороноздатності СРСР; домовлявся з керівниками закордонних антирадянських організацій про організацію терористичних актів проти керівників ВКП(б) та радянського уряду”¹. Події розвивалися настільки швидко, що через 10 днів після оголошення І. Д. Капуловському обвинувального висновку – 25 серпня 1938 р. – Військова колегія засудила його до смертної кари шляхом “розстрілу, з позбавленням усіх військових звань та конфіскацією майна”², що було виконано того ж дня.

Доля видатного військового діяча І. Д. Капуловського є лише одним прикладом жахливого терору, що був учинений в період режиму тоталітаризму серед командного складу армії. Внаслідок цього було повністю знищено штаби Київського та Харківського військових округів, що спричинило кадровий голод в армії.

До славної когорти військових діячів, справжніх патріотів Вітчизни, імена яких залишаються маловідомими, належить і Яків Пилипович Генін. У слідчій справі на Я. П. Геніна зазначені досить скупі відомості про його життєвий та трудовий шлях, проте і з них постає уявлення про інтелігентну, освічену та порядну людину.

Народився Я. П. Генін у 1892 р. у містечку Гельмязів Золотоніського повіту Полтавської губернії у родині службовця позико-ощадного товариства, навчався в місцевій гімназії, яку закінчив у 1913 р. Протягом 1914–1917 рр. служив рядовим у царському війську. З 1919 р. розпочалася його стрімка військова кар’єра: від рядового 45-ї артилерійської дивізії – до її комісара у 1921–1924 рр. У 1925–1928 рр. служив в Одеській артилерійській школі на посаді військового комісара, у 1932 р. отримав призначення на посаду помічника командувача військ Ленінградського військового округу, а з 1933 р. і до арешту – заступника начальника політичної частини Артилерійської академії ім. Держинського в Ленінграді. Будучи чесним, послідовним і рішучим у своїх діях, він не завжди знаходив підтримку серед колег, відтак, отримував хоч і малочисельні, проте невдоволені зауваження, а пізніше, як з’ясувалося із письмової заяви одного із “доброзичливців”, – звинувачення в участі в троцькістській опозиції і зв’язках із контрреволюційно налаштованими військовослужбовцями.

Особливо нищівній критиці було піддано Я. П. Геніна в другій половині 30-х років. Внаслідок злісного клепау, зведеного одним з його “колег”, 14 вересня 1936 р. він був викликаний на допит в особливий відділ НКВС. Колеги і студенти, які його поважали і характеризували як виключно культурного, ввічливого, чесного, сумлінного, простого у спілкуванні, чуйного і дбайливого, з великим життєвим досвідом керівника, знали ціну цьому обвинуваченню, але в той смутний час не

могли нічим зарадити. У сталінського правосуддя була своя, зрозуміла лише йому логіка. 11 червня 1937 р. він був заарештований як “учасник антирадянської змови і керівник військової троцькістської контрреволюційної організації в артилерійській академії ім. Держинського в м. Ленінграді”³. Після півтора місяця перебування у в’язниці, через страждання і тиск із боку слідчих, які намагалися перетворити його у наклепника на близьких йому людей, і власні переконання, Я. П. Генін надав перевагу смерті над життям. 26 липня 1937 р., під час допиту, він вистрибнув із вікна 3-го поверху, а вже 30 липня 1937 р. від отриманих численних травм помер у тюремній лікарні⁴.

У біографії Миколи Антоновича Ухача-Огоровича відображається триумф і трагедія офіцерів колишньої царської армії, для яких честь і служіння Вітчизні було понад усе, та які наївно помилилися, повіривши гаслам більшовиків. Вони віддавали свої знання і життя за становлення нової влади, та коли влада утвердилася, виховала когорту своїх офіцерів, всі “колишні” були викинуті за борт, як відпрацьований матеріал. А щоб не противилися, частину з них “поставили до стінки” (в науку для інших), частину заслали на Колиму. Так вчинили і з 70-ти літнім генерал-майором із Умані М. А. Ухач-Огоровичем. Микола Антонович народився в с. Радзехово Ковельського повіту Волинської губернії в сім’ї збіднілого дворянина, який працював землеміром при земстві. Після закінчення класичної гімназії 17-ти річний юнак добровільно поступив на службу рядовим в 11-ий гренадерський полк. Коли йому виповнилося 24 роки, його, як одного з кращих добровольців, командування направило на навчання в академію Генерального штабу, яку він закінчив з відзнакою. Перший рік працював лектором в Чугуївському військовому училищі, а згодом його запросили у Москву на посаду ад’ютанта Генштабу в чині капітана. В 1892 р. М. А. Ухач-Огоровича, вже в чині підполковника, було направлено в штаб Приамурського військового округу, де він брав активну участь в російсько-японській війні. За вдало проведену операцію на р. Хульдос йому було присвоєно звання генерал-майора. Він був одним із наймолодших бойових генералів царської Росії.

У 1923 р. Г. І. Котовський, дізнавшись про нього, як видатного полководця, запросив читати лекції для молодшого і середнього командного складу в штабі корпусу, яким він командував, а також викладати військові науки в різних полках. У своїх лекціях М. А. Ухач-Огорович відстоював позиції кращих фахівців військової науки. Зокрема, він читав лекції про тактику механізованих бронетанкових військ, взаємодію кінноти і механізованих частин, упровадження нових знань та технологій ведення бою. Проте, окремим високим військовим керівникам, прихильникам кінноти і козацької шаблі вони не надто подобалися. Микола Антоновича попереджали про ці невдоволення, але відчуваючи підтримку Г. І. Котовського і М. М. Криворучка (командир РСЧА, ге-

рой Громадянської війни, соратник Г. І. Котовського, комкор (1935 р.), у 1937 р. розстріляний), він продовжував поширювати прогресивні військові знання. Крім того, в установах та на підприємствах, з метою популяризації військової справи, він організував військово-наукові товариства. Протягом 8-ми років лекторської роботи його прослухали майже 10 тис. військовослужбовців та цивільних.

Після загибелі в серпні 1925 р. Г. І. Котовського, його продовжував підтримувати М. М. Криворучко, проте після переведення останнього на посаду заступника командувача Київського особливого округу М. А. Ухач-Огорович знову відчув тиск із боку військового керівництва⁵.

Якось, у 1925 р., начальник штабу 2-го кавалерійського корпусу Г. Армадеров сказав М. А. Ухач-Огоровичу: “Нам, старим офіцерам, потрібно організуватися, бо залишимося без хліба і чобіт”⁶. Цю фразу Микола Антонович повторив на одному із зібрань старих офіцерів. Безперечно, цей вислів став відомий органам ДПУ, і коли почалася операція “Весна” з розгрому т. зв. “контрреволюційної офіцерської військової організації”, 7 березня 1931 р. М. А. Ухач-Огорович був заарештований. Його допитували кілька разів, виставляючи відставного генерала, як одного із організаторів руху царських офіцерів проти радянської влади. Навіть звичайні зустрічі з колегами військово-наукового товариства слідчі перетворювали на зібрання членів “білого руху”. І невдовзі було підготовлено обвинувальний висновок, згідно з яким колеги ДПУ рекомендувалося “заслати Ухач-Огоровича у віддаленні місця Союзу на 10 років”⁷.

Оскільки справа була сформована в короткі терміни і в її фальсифікації не було сумніву, прокурор Київського оперативного сектора ДПУ 22 липня був змушений констатувати: “Сидів у в’язниці за царя, був відправлений у відставку 1912 року, в антирадянських формуваннях не служив, 8 років викладав військові предмети в кавчастинах РСЧА, в тому числі Котовському, Криворучку, та іншим. Старому 71 рік, справу належить припинити, з під варті звільнити”⁸.

Проте сім’я генерал-майора завжди знаходилася під пильною увагою працівників УНКВС. У березні 1938 р. заарештували його сина – художника Володимира Миколайовича Ухач-Огоровича. В обвинувальному висновку все, у чому звинувачували батька, приписали його синові. Не витерпівши тортур, 27-річний В. М. Ухач-Огорович змушений був зізнатися, що: “...протягом 1930–1936 років, як учасник антирадянської організації систематично відвідував збори, які в більшості випадків відбувалися у мене на квартирі”⁹. 13 квітня 1938 р. “трійка” УНКВС Київської області постановила: “Ухач-Огоровича Володимира Миколайовича – розстріляти, особисте майно конфіскувати”¹⁰. Так влада розправилася з відомим військовим діячем, генералом флоту М. А. Ухач-Огоровичем, відібравши життя найдорожчої людини – сина.

Типовим прикладом приховування злочину влади шляхом фальсифікації та фальшування є справа черкаського правозахисника і адвоката Едуарда Вітольдовича Лесневича. 10 жовтня 1937 р. прокурором був санкціонований його арешт. В анкеті заарештованого вказувалося, що він мав вищу освіту, працював адвокатом у колегії захисників, до революції був помічником присяжного, мав сина Вітольда, студента залізничного технікуму.

11 жовтня було складено протокол 3-х свідків, які підтверджували контрреволюційні висловлювання Е. В. Лесневича. І вже на 3-й день після арешту з'явився обвинувальний висновок: “Произведенным следствием установлено, что Лесневич Эдуард Витольдович выходец из потомственных дворян, имеет родственников, репрессированных при Советской власти в 1937 году – зятя Базилевского, разоблаченного врага-троцкиста, в семье которого проживали мать и сестры Лесневича, высланные в ссылку. Лесневич пытался скрыть о репрессии родственника, мужа сестры, разоблаченного шпиона, впоследствии расстрелянного, с этими родственниками Лесневич поддерживал связь. Лесневич имел переписку с сыном владельца пивоваренного завода Гомолко, проживавшего ранее в Черкассах, эмигрировавшего в годы гражданской войны в Польшу. Будучи враждебно настроенным по отношению к Советской власти, Лесневич проводил контрреволюционную агитацию, дискредитировал советский строй, восхвалял фашистскую Польшу, распространял пораженческие слухи о гибели Советской власти, о присоединении Советской Украины к Польше, причем, свою контрреволюционную агитацию проводил среди лиц, посещающих его. В контрреволюционной деятельности изобличен показаниями свидетелей. В предъявленном обвинении Лесневич виновным себя не признал”¹¹. А через декілька тижнів з'явилося втілення в життя “справедливого пролетарського суду”: постановою НКВС СРСР від 26 листопада 1937 р. він був засуджений до розстрілу. Вирок виконано 14 грудня 1937 р. о 1 год. 20 хв. А вдосвіта, згідно з інструкцією, “труп был предан земле и могила тщательно замаскирована”¹². Залізне правило “не залишати після себе ніяких слідів” засвоїли каральні органи ще в ході громадянської війни, яке в подальшому удосконалювалося її наступниками з ДПУ.

За усними свідченнями старожилів Черкас, які деяким чином були пов'язані із спецслужбами, місцем поховання розстріляних був єврейський цвинтар, піщані кучугури біля порохових складів, а часом жертв із розпоротими животами (щоб не спливли) скидали з дерев'яного мосту в Дніпро. В Умані і досі чимало трупів знаходять в тунелі, що веде від в'язниці до вул. Тишкевича. Під час окупації м. Черкаси нацисти виявили 865 трупів розстріляних у господарчих підвалах в'язниці, яких поховали на міському цвинтарі. Ще у 1980-х роках були живі колишні

працівники довоєнних каральних органів, які не лише проводили слідство, а часом брали участь у виконанні вироків. На жаль, допитати їх з цього питання ніхто з працівників відповідних служб не наважувався.

29 квітня 1929 р. у застінках Черкаського ДПУ був розстріляний легендарний отаман холодноряців, уродженець с. Боровиці Медведівського району Шевченківської округи, вчитель Шабеленської школи Яків Панасович Щириця (Мамай). Козачі сотні, очолювані Мамаєм, громади денікінців і “червоних грабіжників”, доморощені бандитські зграї, відстоювали право народу на власну державу.

Коли борці за самостійну, національну, соборну державу Україну потерпіли поразку, Я. П. Щириця подався до Катеринослава (нині – Дніпро) і почав викладати українську мову та літературу у місцевому технікумі. Навесні 1929 р. вирішив навідатися додому. На Бужинській пристані, через зраду, він був заарештований. 1 квітня 1929 р. кримінальний відділ надзвичайної сесії Шевченківського округового суду постановила: “Щирицю Якова Панасовича, 42 роки, письменного, з вищою освітою, українця, члена спілки “Робос”, кандидата в члени ВКП (б) з 1926 року, члена, з 1919 року, партії есерів, в Червоній армії не служив, не судимого, походження – з селян, мешканця м. Дніропетровська Української республіки, вчителя технікуму, одруженого, у сім’ї п’ять душ, неімущого – розстріляти”.

Автор “Холодного Яру” Ю. Ю. Горліс-Горський зазначав: “Яків Панасович, ідучи на страту, сказав співкамерникам: “Доживете, привітайте від мене вільну Батьківщину. Для неї, невільної, я зробив, що зміг”¹³. Ідейного борця за волю, честь і незалежність свого народу тодішнє правосуддя і органи влади назвали “бандитом”. Жорстоко переслідувалася не тільки його родина, але й всі ті, хто знав його, хто боровся з ним проти доморощених і прийшлих зайд.

Після розстрілу Я. П. Щириці чекісти всі свої сили кинули на пошук його спільників у боротьбі. Кількамісячні пошуки дали позитивні наслідки: їм вдалося натрапити на слід його земляка, сотника холодноряців – Пантелеймона Васильовича Яценка, який працював лікарем у с. Ганівка Братського району Зінов’євської округи. Його було заарештовано і направлено в Черкаси.

З автобіографії П. В. Яценка відомо, що він народився у 1895 р. у с. Тіньки Чигиринського повіту в селянській родині. Після закінчення церковно-приходської школи поступив у двокласне училище в м. Чигирин, яке закінчив у 1910 р. У 1911 р. поступав в учительську семінарію, але не пройшов за конкурсом. У 1912 р. навчався на 6-ти місячних курсах в Уманському сільськогосподарському училищі, після закінчення яких протягом 3-ох місяців працював майстром у Чигиринському повіті, згодом, до 1913 р. – помічником учителя Тіньківської церковно-приходської школи. У травні 1914 р. здав іспити на звання учителя

і до травня 1915 р. працював на цій посаді, того ж року був мобілізований в запасний полк м. Феодосія, згодом направлений в Одеську школу прапорщиків, після закінчення якої, в 1916 р., направлений у 34 піхотний полк м. Сімферополя, звідти в с. Осташково, у грудні – на Північний фронт. У грудні 1917 р., як учитель, був демобілізований і у січні 1918 р. назначений завідувачем Бужанської школи. У січні 1920 р. (для продовження навчання) намагався виїхати в Київ, але на станції Бобринська йому не вдалося одержати перепустку, тому був змушений повернутися додому. Тоді ж він шукав будь-якої можливості вступити до лав борців за незалежність рідної країни. Свого часу, у 1918 р., він зустрівся у Смілі на конференції вчителів із Василем Чучупакою, патріотична розмова з яким справила на нього велике враження. У перших числах листопада 1920 р. П. Яценко вступив до педагогічного училища, а у квітні 1921 р. – до Київського медінституту, після закінчення якого працював лікарем у Зінов'євській, а згодом – у Єлисаветградській лікарнях. Тоді ж він приєднався до групи Мамає. У жовтні 1928 р. був направлений завідувачем Ананівської амбулаторії, де і був заарештований. Під час допитів виявилось, що Мамай призначив його сотником, у завдання якого, крім військових, додатково входило ще й вирішення господарських питань. До складу його сотні входило близько півсотні односельців. Хоча він брав участь у боротьбі з німцями та повстанцями Свирида Коцура, однак, справа П. Яценка, на пошук якого було витрачено майже рік, не клеїлася. Тому уповноважений ОДПУ був змушений визнати: “В процессе следствия по делу не собрано достаточно материалов для предания Яценко П. В. суду и собрать таких не представляется возможным, а посему, постановил следственное дело по обвинению Яценко П. В. направить Шевченковскому окружному прокурору на прекращение”¹⁴. Прийняттю такого вироку послугувала катастрофічна нестача досвідчених лікарів в окрузі, проте репресивна машина вже почала свою дію і постановою особливої наради при окрвідділі ОДПУ від 29 травня 1929 р. було винесено рішення про його виселення на Північ, але за протекцією впливових осіб та ж особлива нарада 26 липня 1930 р. постановила “справу закрити і Яценка Пантелеймона Васильовича з-під варти звільнити”¹⁵. 1 серпня 1930 р. П. В. Яценко був звільнений, але без жодного рядка про амністію чи виправдання, а тим більше вибачення, і лише у травні 1992 р. рішенням прокуратури Черкаської області був реабілітований¹⁶.

Холодноярці були у центрі уваги і в період репресій кінця 1930-х років. Зокрема, типовою є кримінальна справа на Петра Пилиповича Біду із с. Мельники Чиригинського повіту, який був заарештований 4 вересня 1937 р. Із обвинувального висновку дізнаємося: “Біда Петро Пилипович, 1888 року народження, с. Мельники, Чигиринського району, українець, член колгоспу “Пятилетка”, із куркулів, до і після

революції – куркуль, безпартійний, розкуркулений, позбавлений права голосу, колишній політбандит банди Чучупаки. У 1927 р. за збройне пограбування був засуджений на 5 років концтаборів. У 1931 р. був під слідством за антирадянську агітацію. Проліз в колгосп, де займався активною антирадянською роботою¹⁷. У постанові засідання “трійки” УНКВС по Київській області від 4 жовтня 1937 р. та акті про приведення у дію постанови констатувалося: “Обвиняется в том, что среди колхозников проводил контрреволюционную агитацию, распространяя провокационные слухи о предстоящей войне фашистских стран против СССР, поражение Советского Союза, установление фашистского строя, при котором якобы жить станет легче и возвращении имущества кулаков, выражал готовность в случае войны, бороться против существующего строя. Проявлял террористические тенденции по отношению к активистам колхоза. Постановили: Беду П. Ф. – расстрелять. Лично принадлежащее ему имущество конфисковать. Приведено в исполнение 22. 10. 1937 г. в 1.00 часов”¹⁸.

У передвоєнний період, саме після приєднання західних областей до України, чекісти розгорнули роботу з пошуку колишніх активних учасників національно-визвольного руху 1917–1922 рр. Так, у 1940 р. був виявлений і одразу заарештований український політичний, військовий і громадський діяч, один із організаторів Вільного козацтва, полковник Вільного козацтва (з жовтня 1917 р.), повстанський отаман (з 1921 р.), драматург, підприємець, командир бойової дружини партії есерів Яків Михайлович Водяний, 1886 р, колишній мешканець м. Сміли. 10 лютого 1940 р. за вироком Військового трибуналу військ НКВС від 7 лютого того ж року був розстріляний.

Так винищувалися борці за українську державність, які стали прикладом мужності, героїзму, самопожертви для наступних поколінь.

Репресії 1920-х–1930-х років мали негативний вплив на розвиток української культури, освіти, мистецтва. Ворожими правлячій ідеології було визнано погляди відомих українських учених – В. Веретенникова, В. Романовського, О. Грушевського, П. Федоренка, письменників та інших представників інтелігенції.

У неминучий процес масових репресій попадали рідні, родичі, знайомі жертв “великого терору” і навіть зовсім випадкові люди, чий імена під фізичним та моральним тиском називалися під час допитів. Піддавалися найжорстокішим гонінням і репресіям особи тільки за те, що вони мали хоч найменше відношення до звинуваченого. У маховик сталінських репресій потрапив і Юхим Юхимович Кримський – брат всевітньо відомого вченого-сходознавця, етнографа, філолога, історика, дійсного члена Всеукраїнської Академії наук УРСР, заслуженого діяча науки, автора цінних посібників з ісламу, історії арабів, турок, України – Агатангела Юхимовича Кримського.

Ю. Ю. Кримський народився в 1872 р. у м. Володимир-Волинський Волинської губернії в сім'ї вчителя – надвірного радника. У 1881 р. його сім'я перебралася в м. Звенигородку Київської губернії, де батько відкрив публічну бібліотеку, в якій нараховувалося близько 2 тис. книжок, “письмопаперовий магазин”, аптеку та типографію з 3-ма її відділеннями в Острозі, які у 1895 р. були продані через “розлад у справах”.

Отримавши після смерті батька у 1918 р. будинок і садибу, він вирішив провести літо разом із хворим сином в Звенигородці, поєднавши відпочинок з оформленням документів зі вступу у спадщину. Як викладач української мови, намагався удосконалювати свої знання, часто спілкуючись із братом Агатангелом, який щоліта приїздив на відпочинок у свій маєток у Звенигородці.

Консерватор за своїми поглядами і переконаннями, Ю. Ю. Кримський критично ставився до радянської влади, обговорював з колегами недоліки того суспільства, що будувалося. Вважав політику влади на селі “в корні неправильною: заготівля хліба, податкова політика, натиск на кулака”¹⁹. За свідченнями його колег, Юхим Юхимович був “людиною з твердим характером і на багатьох міг вплинути своєю ерудицією. Перевиховати його в поглядах неможливо”²⁰. Він критично ставився до методичного забезпечення шкіл, недостатньої організації навчального процесу, вважав, що “програми для шкіл надто вузькі і гальмують культурний розвиток народу”²¹.

Наслідком його переконань було звільнення з роботи 2 січня 1929 р. за вказівкою Київського окрвиконкому, як він сам зазначав, за “невідповідність моїй ідеології до ідеології радянської влади”²². 26 серпня того ж року – арешт і звинувачення в участі в придуманій контрреволюційній організації “Спілка визволення України”, очолюваній професором С. О. Єфремовим, яка ніби-то ставила за мету повалення Радянської влади. Постановою засідання колегії ОДПУ від 13 лютого 1930 р. він був ув'язнений в концтабір терміном на 5 років. Проте повернувся в Звенигородку лише наприкінці 1940-х років, де невдовзі і помер²³.

Тож, усвідомлюючи причини трагедії українського народу у ХХ ст., який втрачав свої духовність, мораль і життєвий уклад внаслідок страшних репресій, мусимо замислитися над тим, що сталося. І саме документи тих трагічних часів дають уявлення про функціонування нелюдської тоталітарної машини.

Ця сторінка минулого вимагає свого дослідження і наповнення задля того, щоб не дозволити прийдешнім поколінням жити в невідомості, не знаючи своєї історії.

¹ Архів Служби безпеки України у Черкаській області. Спр. 614. Арк. 24–27.

² Там само. Арк. 28.

- ³ Держархів Черкаської обл. (Державний архів Черкаської області). Ф. Р-5625. Оп. 1. Спр. 5683. Арк. 3.
- ⁴ Арк. 134.
- ⁵ Там само. Спр. 6109. Арк. 11.
- ⁶ Там само. Арк. 8.
- ⁷ Там само. Арк. 43.
- ⁸ Там само. Арк. 47.
- ⁹ Там само. Спр. 1726. Арк. 25.
- ¹⁰ Там само. Арк. 34.
- ¹¹ Там само. Спр. 994. Арк. 91.
- ¹² Там само. Арк. 94.
- ¹³ *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. Київ–Львів–Дрогобич, 2006. С. 27.
- ¹⁴ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-5625. Оп. 1. Спр. 1907. Арк. 23.
- ¹⁵ Там само. Арк. 26.
- ¹⁶ Там само. Арк. 27.
- ¹⁷ Там само. Спр. 6674. Арк. 25–26.
- ¹⁸ Там само. Арк. 28.
- ¹⁹ Там само. Спр. 7742. Арк. 12.
- ²⁰ Там само. Арк. 25.
- ²¹ Там само. Арк. 44.
- ²² Там само. Арк. 168.
- ²³ Там само. Арк. 186.

The tragic fate of the best representatives of the Ukrainian people living on the territory of modern Cherkassy region in the 1920s-1930s was highlighted on the basis of criminal extrajudicial cases kept in the State Archives of Cherkassy Region.

Key words: the history; the research; Terror; tragedy; criminal proceedings.

УДК 930.25(477):314.151.3-054.72(=161.2)(100)

І. М. МАГА*

**ДУХОВНА СКАРБНИЦЯ ЗАКОРДОННОГО УКРАЇНСТВА
(до 10-ї річниці Центрального державного
архіву зарубіжної україніки)**

Висвітлено здобутки Центрального державного архіву зарубіжної україніки за перше десятиріччя діяльності: налагодження контактів із представниками української діаспори багатьох країн світу, зарубіжними і вітчизняними установами, що зберігають документи організацій та видатних діячів української еміграції; поповнення НАФ документами з історії суспільно-політичного, культурного та духовного (релігійного) життя зарубіжного українства. Акцентовано увагу на активній дослідницькій та виставковій роботі, яку архів проводить останнім часом задля популяризації документів світового українства

Ключові слова: ЦДАЗУ; українська діаспора; виставки; документи; музейний фонд; колекції.

12 травня ц. р. один із наймолодших архівів України – Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ) відзначив своє перше десятиліття. Для архівної установи 10 років – це незначний проміжок часу в історії, але цілком достатній, аби гідно пройти етап становлення та посісти належне місце серед провідних центрів збереження документів закордонного українства, без яких неможливе об’єктивне дослідження та неупереджене осмислення історії України.

Своєю появою архівний осередок завдячує посиленій увазі держави до збереження документів, що мають історико-культурну цінність та є надбанням української нації; прагненні суспільства, зокрема молоді до всебічного вивчення своєї історії та активній співпраці, з одного боку,

* *Мага Ірина Миколаївна* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Центрального державного архіву зарубіжної україніки (м. Київ).

дослідників української діаспори із зарубіжними українськими науковцями, а з іншого – відомих діячів української діаспори з українськими архівістами, зокрема Г. Боряком, К. Новохатським, Г. Папакіним.

Після багаторічних роздумів і обговорень ідею створення ЦДАЗУ було реалізовано у 2007 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України “Про утворення Центрального державного електронного архіву України та Центрального державного архіву зарубіжної україніки”¹.

Перед новоствореним архівом було поставлено завдання виявляти, комплектувати, вести облік та зберігати документи світового українства. Основи співпраці з численними осередками української діаспори були закладені колективом на чолі з першими директорами – Ю. Я. Кулінічем (2007–2009 рр.) та В. Г. Берковським (2010–2015 рр.), завдяки чому архів почав активно поповнюватися документами історико-культурної спадщини України, що знаходилися за кордоном.

Західна українська діаспора зробила вагомий внесок у збереження національних традицій, важливими аспектами якого є заснування суспільно-політичних організацій, зокрема, Світового Конгресу Українців, молодіжних українських організацій “Пласт”, “Сокіл”; відтворення богословсько-історичної спадщини, що базується на ідеологічних засадах автокефалії української церкви; створення освітніх, наукових та культурних закладів тощо. Усі ці напрями діяльності світового українства відображені у документах ЦДАЗУ.

Громадсько-політична, науково-освітня та релігійна діяльність української діаспори упродовж ХХ ст. репрезентована документами Державного центру Української Народної Республіки в екзилі, Світової координаційної ради Ідеологічно споріднених націоналістичних організацій, Світової федерації українських жіночих організацій, Українського національного об’єднання Канади, Української національної єдності у Франції, Українського конгресового комітету Америки, Українського визвольного фонду, православного братства імені митрополита В. Липківського, Українського вільного університету, Української господарської академії в Подєбрадах, Українського наукового інституту у Берліні та ін.

Важливою складовою архівних фондів ЦДАЗУ є документальні зібрання бібліографа П. Зленка; театрального актора і режисера М. Міленка (Чехословаччина); військового і громадського діяча Г. Порохівського; дипломата, громадсько-політичного діяча К. Мацієвича (Румунія); історика, публіциста, літературознавця, дипломата І. Борщакка; поетеси і письменниці Н. Замулко-Дюбуше; першоієрарха УАПЦ у діаспорі митрополита Полікарпа (Сікорського); науковця, громадсько-політичного діяча А. Жуковського (Франція); поетеси і письменниці Ганни Черінь; письменника, публіциста, громадсько-політичного діяча О. Лащенка (США); журналіста, громадського діяча М. Селешка (Канада); письменника, літературознавця О. Дека (Ізраїль); громад-

сько-політичного діяча, засновника ОУН (державників), журналіста П. Дорожинського (США–Канада–Україна); художника В. Цибульського (Цибулько) (Австралія); інженера, громадського діяча О. Сухенка (Італія) та ін.

За 10 років працівниками архіву налагоджено контакти з представниками української діаспори багатьох країн світу, зокрема: з донькою митців Василя та Антоніни Цибульських – Анною Цибульською (Австралія); донькою історика та громадського діяча Романа Бжеського – Маргаритою Бжеською-Андрале (Бразилія); доньками відомого громадсько-політичного діяча, багаторічного члена ОУН та Голови Центрального Проводу ОУН(д) Павла Дорожинського – Лярисою та Оксаною Струк-Дорожинськими (Канада); головою Об'єднання українців “Закерзоння” в Торонто (Канада) Мирославом Іваником; директором Бібліотеки та Архіву ім. Т. Шевченка Союзу Українців у Великій Британії Людмилою Пекарською; директором Українського музею-архіву у Клівленді (США) Андрієм Фединським; родинами відомих громадських діячів – Раїси та св. п. Валентина Кохнів, Петра та Ольги Матул, Анни та Юрія Петренків (США) та ін.

Надійним партнером упродовж всієї діяльності ЦДАЗУ є Фундація імені Олега Ольжича (Україна). Серед останніх матеріалів, переданих Фундацією – документи українського громадського діяча Михайла Герця (США), який усе своє життя присвятив поширенню інформації про голодомор 1932–1933 рр. та визнанню його геноцидом українського народу.

З перших днів свого існування ЦДАЗУ активно поповнюється не лише цікавими документами з історії суспільно-політичного, культурного та духовного (релігійного) життя зарубіжного українства упродовж буремного і трагічного ХХ ст. – початку ХХІ ст., а й рідкісними рукописними книгами та стародруками, що датуються серединою ХVІ–початком ХХ ст., раритетними книжковими і періодичними україномовними виданнями, що виходили друком у багатьох країнах світу (Австрія, Канада, Німеччина, Польща, США, Франція, Чехословаччина та ін.) та музейними предметами. Так, основу довідково-інформаційного фонду архіву склали особисті бібліотечні колекції видатних діячів української еміграції: А. Жуковського, М. Плав'юка, Р. Бжеського, братів Климишиних, П. Дорожинського, родин Кохнів, Матул та ін. Окремий фонд становлять видання, що надійшли від Фундації імені Олега Ольжича (Україна).

Цінність документальних зібрань наших земляків, які проживали за кордоном у багатьох країнах світу, підсилюють і доповнюють музейні предмети, що надійшли до архіву у складі архівних колекцій. У музейному фонді ЦДАЗУ зібрано рідкісні військові нагороди родини Сухенків (Італія) – борців за незалежність доби визвольних змагань; особисті речі

У прес-центрі Українського національного інформаційного агентства “Укрінформ” після прес-конференції, присвяченої передаванню Фондацією імені Олега Ольжича ЦДАЗУ унікального комплексу архівних документів М. Герця. 14 грудня 2015 р.

На фото: учасники прес-конференції (зліва направо) О. Гаранін, виконавчий директор Спілки архівістів України; І. Мага, директор ЦДАЗУ; С. Кот, Голова правління Фондації імені Олега Ольжича; О. Кучерук, директор Бібліотеки ім. О. Ольжича при Фондації імені Олега Ольжича; В. Тихенко, заступник директора ЦДАЗУ.

Урочисте підписання договору дарування колекції документів П. Дорожинського; м. Київ, читальний зал ЦДАЗУ. 3 серпня 2016 р.

На фото: довірена особа родини П. Дорожинського – В. Мартинова (ліворуч) та директор ЦДАЗУ І. Мага (праворуч).

архієпископа С. Біляка (США); кліше фотографій, оригінали печаток і штампів різних установ та організацій української діаспори, приміром: Ліги Націй Східної Європи, Українського Академічного Комітету в Празі, Української драматичної студії в Празі.

Колектив ЦДАЗУ відкритий для співпраці з дослідниками та громадськістю і знаходиться у постійному пошуку нових форм використання інформації документів. Новини з життя установи регулярно розміщуються на веб-сайті архіву та сторінці у мережі Facebook. Важливим напрямом діяльності архіву є постійне інформування громадськості про склад і зміст документів зарубіжної україніки, проведення екскурсій, читання лекцій, організація наукових диспутів та архівних практикумів, публікація цікавих і цінних архівних документів на сторінках наукових видань та у ЗМІ. Зокрема, протягом останніх років науковці архіву взяли участь у міжнародних наукових конференціях: “Українська жінка у іншонаціональному середовищі: побутовий та громадянський вияви” (14 квітня 2016 р.) та “Українське зарубіжжя про революційні події в Україні (1917–1923 рр.): типологія джерел та оцінка подій” (6 квітня 2017 р.), організованих Інститутом української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України; науковій конференції “Київ та кияни” (31 травня 2016 р.), проведеній Музеєм історії м. Києва; “Круглому столі” “Вбивство Симона Петлюри в контексті геополітичних стратегій: джерела та історіографія” (25 травня 2016 р.) (організатори – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України та Музей Української революції 1917–1921 років); загальних зборах Організації українських націоналістів (державників) (12 травня 2016 р.) та ін.

Постійною платформою для публікації наукових досліджень працівників ЦДАЗУ є фаховий журнал “Архіви України”, на сторінках якого упродовж останніх років було опубліковано низку статей за документами архіву та повідомлень, а саме: “Діяльність “Української національної єдності у Франції” у 1930–1970 рр.”², “Український вільний університет: голос поневоленої країни (документальна он-лайн виставка Центрального державного архіву зарубіжної україніки)”³, “Союз українського сокільства за кордоном: джерелознавчий аспект (1930-і роки)”⁴, “Внесок ученого, історика, дипломата Сергія Шелухина у розвиток українського правництва (за документами Центрального державного архіву зарубіжної україніки)”⁵, “Документи з історії Світового Конгресу Українців”⁶ “Епістолярна спадщина як джерело інформації про життя та діяльність митрополита УАПЦ Полікарпа Сікорського”⁷, “Створення архівного фонду українського громадсько-політичного діяча, публіциста, журналіста Павла Дорожинського в ЦДАЗУ”⁸, “Петро Іванович Холодний: постать митця”⁹, “З історії українських навчаль-

них закладів та наукових осередків Європи у міжвоєнний період”¹⁰. Розвідки науковців архіву публікувалися також у виданнях Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Національного університету “Острозька академія” та ін. установ.

За 10 років діяльності колективом ЦДАЗУ підготовлено близько 90 стаціонарних та он-лайнних виставок архівних документів. З метою розширення географії користувачів архіву, їх соціального та вікового кола, стаціонарні виставки все частіше набувають статусу мандрівних і слугують важливою складовою різноманітних наукових заходів, зустрічей з громадськістю тощо. Зокрема, виставка “Ми – діти твої, Україно” у 2016 р. демонструвалася в українській школі “Веселка” (м. Гаага, Нідерланди) та Центрі підтримки і розвитку української культурної спадщини “Трембіта” (м. Афіни, Греція); виставка “Натхнені Батьківщиною: творчість українських митців за кордоном” експонувалася під час Міжнародної науково-практичної конференції “Ерделівські читання” (10–13 травня 2017 р., Закарпатська академія мистецтв).

У день відкриття виставки документів ЦДАЗУ “Ми – діти твої, Україно!” в Київському міському будинку вчителя з нагоди Міжнародного дня дитини. 1 червня 2016 р.

На фото: І. Драч, український поет, Герой України, голова Товариства зв’язків з українцями за межами України “Україна – Світ” із київськими школярами.

Акцентуючи увагу на виставковій роботі архіву як одній із найважливіших форм використання інформації документів, працівники установи до ювілею архіву підготували виставки “Миті історії: фрагменти виставкової діяльності ЦДАЗУ” та “Безцінний спадок українців”, що стали своєрідним символом вшанування усіх українців, які присвятили своє життя збереженню документальної спадщини нашого народу.

У день свого десятиріччя ЦДАЗУ організував прес-конференцію, яка проходила в Українському національному інформаційному агентстві “Укрінформ” та стала гарним приводом для ознайомлення громадськості з колекціями архіву. На окремих стендах у залі “Укрінформу” демонструвалися маловідомі документи та музейні предмети з фондів ЦДАЗУ: документи та особисті речі протодіякона Василя Потієнка, голови Всеукраїнської православної церковної ради, активного діяча УАПЦ в Україні та за кордоном, а також Павла Дорожинського, члена багатьох українських еміграційних організацій, Голови Центрального Проводу ОУН(державників) та засновника часопису “Українське Слово”.

Під час відкриття у читальному залі ЦДАЗУ документальної виставки “Незбориме плем’я”, приуроченої до Міжнародного дня захисту прав людини. 10 грудня 2015 р. На фото: Я. Калакура, український історик, архівознавець, заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Л. Лук’яненко, Герой України, видатний діяч українського національного руху, член-засновник Української Гельсінської Групи, письменник, автор “Акту про Незалежність України”.

В Українському національному інформаційному агентстві “Укрінформ” після прес-конференції з нагоди 10-річчя архіву. 12 травня 2017 р.

На фото: (зліва направо) О. Федорук, голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (1993–2000), голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон (2000–2004), доктор мистецтвознавства, академік Академії мистецтв України; Т. Баранова, Голова Державної архівної служби України; Ю. Кулініч, перший директор ЦДАЗУ (2007–2009); Н. Колесніченко-Братунь, завідувач секретаріату Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності; Я. Калакура, заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка; І. Мага, директор ЦДАЗУ.

Колектив ЦДАЗУ після підсумкової колегії 3 березня 2017 р.

Серед присутніх (перша зліва): М. Палієнко, д. і. н., проф. кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член колегії архіву (за згодою) та М. Кузнецова, начальник відділу формування НАФ Укрдержархіву (у другому ряду четверта справа)

За 10 років своєї діяльності архів, усвідомлюючи важливість поставлених перед ним завдань, гідно пройшов етап інституціонального становлення та зайняв вагоме місце в системі архівних установ України. Налагоджено організацію приймання історико-культурної спадщини зарубіжних українців та українських організацій до архіву, створено оптимальні умови для постійного зберігання документів зарубіжної україніки та їх наукового опрацювання. Завдячуючи спільним зусиллям архівістів і усіх українців, що проживають в Україні та за її межами, яким небайдуже майбутнє України, фонди архіву систематично поповнюються унікальними історичними пам'ятками з історії української діаспори, а НАФ примножується духовними багатствами світового українства.

Напружена і цілеспрямована робота колективу принесла позитивні результати, які високо оцінили фахівці й дослідники як в Україні, так і за кордоном. Підтвердженням цього є численні подяки, які до свого десятиріччя отримав колектив архіву від друзів, колег і партнерів. Вітання надходили з різних куточків світу: Великої Британії, Греції, Італії, Нідерландів, США, України, Франції. Приємним подарунком архіву з нагоди круглої дати став випуск “Укрпоштою” серії поштових марок та конвертів.

Достойне минуле вимагає нових професійних досягнень. Серед пріоритетних завдань ЦДАЗУ – розширення кола фондоутворювачів і, відповідно, поповнення архіву документами про минуле України і життя української зарубіжної спільноти та залучення їх до всебічного використання; вивчення попиту громадян на ретроспективну інформацію, що відноситься до зарубіжної україніки; формування бази електронних архівних довідників; забезпечення користувачів архіву сучасними послугами у сфері використання інформації, що міститься у документах, віднесених до зарубіжної україніки. А відтак, нові цікаві знайомства та відкриття ще попереду!

¹ Про утворення Центрального державного електронного архіву України та Центрального державного архіву зарубіжної україніки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 279-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/279-2007-%D1%80> (дата звернення: 06. 09. 2017).

² *Николаєва Т. О.* Діяльність “Української національної єдності у Франції” у 1930–1970 рр.//Архіви України. 2015. № 5–6. С. 68–75.

³ *Романова К. В.* Український вільний університет: голос поневоленої країни (документальна он-лайн виставка Центрального державного архіву зарубіжної україніки)//Архіви України. 2016. № 1. С. 211–214.

⁴ *Романова К. В.* Союз українського сокілства за кордоном: джерелознавчий аспект (1930-і роки)//Архіви України. 2016. № 2. С. 87–96.

⁵ Ващук Л. В. Внесок ученого, історика, дипломата Сергія Шелухина у розвиток українського правництва (за документами Центрального державного архіву зарубіжної україніки//Архіви України. 2016. № 2. С. 40–48.

⁶ Тихенко В. О. Документи з історії Світового Конгресу Українців//Архіви України. 2016. № 3–4. С. 206–212.

⁷ Горбунова Г. А. Епістолярна спадщина як джерело інформації про життя та діяльність митрополита УАПЦ Полікарпа Сікорського//Архіви України. 2016. № 3–4. С. 125–140.

⁸ Решетченко Д. В. Створення архівного фонду українського громадсько-політичного діяча, публіциста, журналіста Павла Дорожинського в ЦДА-ЗУ//Архіви України. 2016. № 3–4. С. 282–287.

⁹ Ващук Л. В. Петро Іванович Холодний: постать митця//Архіви України. 2016. № 5–6. С. 252–262.

¹⁰ Романова К. В. З історії українських навчальних закладів та наукових осередків Європи у міжвоєнний період//Архіви України. 2017. № 1. С. 153–167.

The achievements of the Central State Archives of Foreign Archival Ukrainica for the first decade of activity are described: establishing contacts with representatives of the Ukrainian Diaspora in many countries of the world, foreign and domestic institutions that keep documents of organizations and prominent figures of Ukrainian emigration; replenishment of National Archival Holdings with the documents on the history of socio-political, cultural and spiritual (religious) life of foreign Ukrainians. The attention is focused on the active research and exhibition work that the archives have been conducting recently in order to popularize the documents of world Ukrainians.

Key words: the Central State Archives of Foreign Archival Ukrainica; Ukrainian Diaspora; exhibitions; documents; the museum collection; collections.

УДК 930.25(477.43)“2012/2017”

В. Г. БАЙДИЧ*

**ВИКОРИСТАННЯ АРХІВНОЇ ІНФОРМАЦІЇ
В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
В 2012–2017 РОКАХ**

Висвітлено видавничу, дослідницьку, виставкову та наукову роботу працівників Держархіву Хмельницької області за період 2012–2017 рр. Наведено кількісні показники висвітлених напрямів у досліджуваний період.

Ключові слова: Державний архів Хмельницької області; виставки; книги; статті; конференції.

У Держархіві Хмельницької області ведеться велика робота з використання архівної інформації, що зберігається у його фондах. Зокрема, видавнича діяльність архіву передбачає публікацію документів, підготовку та видання науково-довідкової літератури (архівних путівників, довідників), збірників документів, монографічних досліджень, наукових видань з метою забезпечення потреб суспільства в повноцінній та неупередженій ретроспективній документній інформації.

Видавнича діяльність архіву спрямована на виконання галузевої програми підготовки довідників “Архівні зібрання України”, перспективних планів науково-видавничої роботи, виконання розпоряджень органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Для розгляду питань щодо здійснення науково-дослідної та видавничої роботи в архіві функціонує науково-методична рада, яка розглядає та рекомендує до друку науково-методичні розробки, збірники документів; затверджує експозиційні плани документальних виставок тощо.

Крокуючи в ногу з часом, архівом у 2013 р. було започатковано серію видань “Праці Державного архіву Хмельницької області”, у рамках якої вже надруковано 15 книг. У перспективі планується започаткувати історичні серії видань. Підготовка книг до видання здійснюється

* *Байдич Володимир Григорович* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області.

спільно з провідними науковцями та краєзнавцями краю: докторами іст. наук, проф. Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка О. Завальнюком та А. Філінюком, доктором іст. наук, проф. Національного інституту стратегічних досліджень В. Лозовим, кандидатами іст. наук В. Адамським О. Комарницьким, А. Машталіром, А. Хоптярем, краєзнавцем В. Захар'євим. За майже 6 років спільної дослідницької роботи архівісти та науковці підготували і опублікували 54 різнопланові видання (список подається нижче).

Із 2013 р. до Дня працівників архівних установ виходить спецвипуск газети ПАТ "Хмельницьобленерго" – "Архівіст" обсягом 2 друк арк. (вийшло 4 спецвипуски).

Особливістю наукової діяльності архіву стала співпраця з громадськими організаціями. Так, у 2013 р. проблематика нацистського окупаційного режиму на території області досліджувалася в рамках проекту "Невідомі сторінки історії. Хмельниччина в період окупації", який фінансувала міжнародна громадська організація "Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність". Знаковою подією стала презентація фотовиставки 9 жовтня 2013 р. у Хмельницькому обласному госпіталі інвалідів Великої Вітчизняної війни. На презентації виставки були присутні співorganizатори: президент міжнародної громадської організації "Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність" І. Лушніков, голова обласної ради організації ветеранів В. Купратий та керівники районних і міських організацій ветеранів України.

Після завершення урочистої частини присутнім вручили книгу "Подолляни в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.", підготовлену Держархівом Хмельницької області. Детальніше з матеріалами виставки ознайомили присутніх працівники відділу інформаційних технологій архіву В. Галатир та Ю. Олійник.

Презентація завершилася переговорами з президентом міжнародної громадської організації "Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність" І. Лушніковим про подальшу співпрацю щодо відкриття на базі обласного архіву музею оstarбайтерів.

У переговорах взяли участь: президент фонду І. Лушніков, директор Держархіву Хмельницької області В. Байдич, начальник відділу використання інформації документів архіву Н. Кузьміна, начальник відділу інформаційних технологій архіву Ю. Олійник, директор навчально-виховного комплексу № 10 В. Грищук та заступник директора з наукової роботи А. Янковська, вчителі історії Л. Стецюк і М. Тімков.

Завдяки виграному гранту архівісти підготували 2 видання, провели конкурс серед учнів загальноосвітніх шкіл на тему: "Мій населений пункт в роки Великої Вітчизняної війни", зібрали та записали свідчення людей, які пережили нацистську окупацію, підготували пересувну

історико-документальну виставку “Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)”.

Впродовж 2013 р. виставка експонувалася у Білогірському, Городоцькому, Ізяславському, Полонському, Старокостянтинівському, Теофіпольському, Шепетівському, Ярмолинецькому районах, у містах: Деражні, Красилові, Славуті, Старокостянтиніві, Хмельницьку, Шепетівці та у приміщенні Хмельницької обласної філармонії. Макет виставки зайняв III місце на конкурсі науково-методичних і науково-інформаційних робіт з архівознавства, документознавства, археографії, який проводила Державна архівна служба України.

Науковці архіву займаються дослідженням подій Другої світової війни, доби УНР, визвольних змагань 20–50-х років ХХ ст., мікроісторією регіонів області. Обрання тематики дослідження дало плідні результати. Дослідження доби гетьманату Павла Скоропадського на Правобережжі України, що їх проводить головний науковий співробітник В. Галатир, завершилося захистом ним у лютому 2014 р. кандидатської дисертації. Науковцем з цієї тематики в матеріалах наукових конференцій та фахових виданнях опубліковано близько 30 статей та монографію.

Науковці архіву входять до складу Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, що дає можливість

Виставка видань Держархіву Хмельницької області

долучитися до загальнодержавних та регіональних програм дослідження і відродження історичної, духовної та культурної спадщини українського народу.

Одним із напрямів наукової роботи є рецензування студентських та учнівських робіт, наукових видань, написання відгуків на автореферати кандидатських дисертацій, членство в редакційних колегіях різнопланових видань. Так, протягом 2012–2016 рр. директор архіву В. Байдич та співробітники В. Галатир і Ю. Олійник увійшли до складу редколегій 15-ти видань, прорецензували 7 студентських робіт та методичних рекомендацій, підготували 3 відгуки на автореферати кандидатських дисертацій.

З метою вшанування пам'яті Пилипа Васильовича Клименка (1887–1955) – дослідника соціально-економічної історії України XVII–XIX ст., архівознавця, організатора архівної справи в Україні періоду УНР, завідувача Кам'янець-Подільського архівного управління у 1922 р., 3-ій рік поспіль Держархівом Хмельницької області оголошувалася премія його імені в галузі архівознавства, історії та джерелознавства. Згідно зі статутом, премія присуджується раз на рік особі або особам, які зробили вагомий внесок у дослідження архівознавства, історії та джерелознавства Поділля. Вона вручається до Дня працівників архівних установ (24 грудня). Особі (колективу), якій (якому) присуджена премія, виплачується грошова винагорода в розмірі 1 тис. грн, а також вручається диплом лауреата та нагрудний знак. Першими лауреатами премії стали д-р іст. наук, проф. О. Завальнюк, д-р іст. наук, проф. А. Філінюк, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, д-р іст. наук, проф. С. Копилов.

Переможці учнівського конкурсу. 2012 р.

У перспективних планах науково-видавничої роботи – активна співпраця з новоствореними територіальними громадами, які зацікавлені в дослідженні своєї історії та популяризації їхнього регіону, державними установами, громадськими організаціями.

Складовою наукової роботи є науково-організаційна діяльність: підготовка та проведення наукових конференцій, семінарів та ін. наукових форумів. Ці заходи сприяють апробації результатів наукових досліджень, вирішенню актуальних проблем, залученню до каналів масової та наукової комунікації архівної інформації. Архів у цьому напрямі активно співпрацює з науковими установами, державними органами влади, громадськими організаціями, музеями щодо проведення спільних заходів із краєзнавчих досліджень, що дає позитивні результати.

За цей період працівники архіву взяли участь у 77 конференціях, зокрема, у 2012 р. архівом на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію “Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України” (м. Кам'янець-Подільський, 20–21 вересня 2012 р.). У роботі наукового форуму взяли участь 84 науковці.

Архів також виступає співорганізатором наукових форумів. Спільно з Хмельницьким інститутом МАУП, Хмельницькою гуманітарно-педагогічною академією, Хмельницьким обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти, Деражнянською, Красилівською райдержадміністраціями та ін. установами проведено 18 спільних конференцій, серед них: Всеукраїнську науково-практичну конференцію “Формування патріотизму та збереження національної ідентичності особистості в умовах полікультурного середовища сучасної України” (м. Хмельницький, 23 квітня 2015 р.), VII Всеукраїнську науково-практичну конференцію “Історія, культура та освіта: християнський вимір” – до Дня слов'янської писемності та культури (м. Хмельницький, 16 травня 2014 р.), Першу Шаргородську наукову історико-краєзнавчу конференцію (м. Вінниця–Шаргород, 17–18 жовтня 2014 р.), XIII Всеукраїнську науково-теоретичну конференцію “Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття” – до 120-річчя від дня народження Якова Гальчевського (м. Хмельницький, 27 листопада 2014 р.), “Вінковеччина в історії Поділля” (сmt. Вінківці, 9 жовтня 2015 р.), XIV Всеукраїнську науково-практичну конференцію “Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття” (м. Хмельницький, 26 листопада 2015 р.) та ін.

Директор архіву В. Байдич, заступники К. Бурдуваліс і О. Войтович, співробітники В. Галатир, Г. Лях, Ю. Олійник та ін. беруть актив-

ну участь в роботі обласних, регіональних, міжнародних конференцій, засіданнях “круглих столів”, вебінарах. Так, за згаданий період взято участь: у Всеукраїнській науково-краєзнавчій конференції “Тарас Шевченко в контексті світової культури” – до 200-річчя від дня народження Кобзаря) (м. Тернопіль, 13 березня 2014 р.), науково-практичній конференції “Юхим Сіцинський – визначний дослідник Подільської землі”, присвяченій 155-річчю від дня народження видатного історика Поділля (м. Кам’янець-Подільський, 15 травня 2014 р.), “Славутчина та Правобережна Україна в історії України” (м. Славута, 18 вересня 2014 р.), XII науково-краєзнавчій конференції “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: історія релігії на теренах Поділля та Південно-Східної Волині” (сmt. Меджибіж, 30 жовтня 2015 р.), “круглому столі” “Теоретичні погляди та політична практика державотворення лідерів Української Центральної Ради: автономія чи самостійність” (м. Хмельницький, 29 березня 2013 р.) та ін.

Наукові напрацювання архівістів впродовж 2012–2017 рр. вилилися у 98 наукових статей, частина з яких опублікована в збірниках матеріалів конференцій, періодичних та фахових виданнях. З ними можна ознайомитися в науково-довідковій бібліотеці Держархіву Хмельницької області, Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці імені М. Островського. Наукові дослідження архівістів базуються на принципах історизму, об’єктивності, всебічності, системного підходу до розвитку суспільних процесів і соціальних структур.

Тематика статей – різноманітна: “Матеріально-побутові умови життя населення генеральної округи “Волинь–Поділля” в роки нацистської окупації”, “Відбудова зруйнованого війною господарства Віньковеччини у 1944 році”, “Архівні джерела проблеми становлення місцевих адміністрацій на Київщині у квітні–грудні 1918 р.”, “Закордонна громадська діяльність уродженця Ушиччини – І. Токаржевського-Карашевича”, “Державний архів Хмельницької області як осередок наукових досліджень на Хмельниччині у 2012–2014 рр.”, “Кам’янець-Подільський історико-археологічний музей у 1923 р.”, “Письменники-поляки – уродженці Поділля”, “Віньковеччина в документах Держархіву Хмельницької області”, “Політика нацистської влади у соціокультурній сфері на окупованій території Кам’янець-Подільської області” та ін.

Приємно, що значна праця не залишається непоміченою. 19 травня 2017 р. авторський колектив наукової роботи “Красилівщина в роки Другої світової війни” був нагороджений дипломом Хмельницької обласної ради за перемогу в XI обласному конкурсі науково-дослідних робіт в номінації “Гуманітарні НДР” із врученням I премії. Наявність в архіві кваліфікованих істориків-архівістів, тісна співпраця з академічними вченими Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка вселяє впевненість у здійсненні задуманого.

**Видання Державного архіву Хмельницької області:
2012 р.**

1. Архівна справа на Хмельниччині: зб. док., матеріалів і світлин/редкол.: Л. В. Баженов, В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк та ін. Хмельницький: ТОВ "Поліграфіст-2", 2012. 416 с.
2. Архівні установи Хмельниччини: інформ.-довід. вид. Хмельницький: "Поліграфіст-2", 2012. 64 с.
3. Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України: наук. зб. за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, 2012. 388 с.

2013 р.

4. Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.), або Поділля очима солдатів вермахту: інформ.-довід. вид./упоряд.: Ю. В. Олійник, В. В. Галатир, Т. Д. Павлунішена. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. 116 с.
5. Війна очима Проскурівського підпільника: щоденник Карла Кошарського/упоряд.: О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир та ін. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2013. 80 с.
6. Законодавча база процесу становлення місцевих органів державної влади доби Гетьманату П. Скоропадського: зб. док. і матеріалів/упоряд.: В. В. Галатир, Ю. В. Олійник. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2013. 156 с.
7. Війна очима Чемеровецького підпільника: щоденник Йосипа Протоцького/упоряд.: О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир та ін. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2013. 87 с.
8. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): зб. док., матеріалів та світлин/упоряд.: В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. 492 с.
9. Держнянщина: минуле і сучасне: матеріали всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції/редкол.: Л. В. Баженов, С. М. Єсюнін, О. Б. Кохановський та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. С. 222–229.
10. Красилівщина краєзнавча: минуле, сучасне, майбутнє (м. Красилів)/редкол.: В. Г. Байдич, М. Ф. Романюк, Г. В. Савченко та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. 336 с.
11. Наукові записки Центру Мархоцькознавства/упоряд.: В. Захар'єв. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2013. Т. 5. 204 с.
12. *Захар'єв В.* Залісці: основні віхи біографії (до 520-річчя першої писемної згадки). Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2013. 56 с.
13. Архівіст. Вип. 1. Хмельницький, 2013.

2014 р.

14. Діяльність місцевих органів державної влади на Правобережжі у добу Гетьманату Павла Скоропадського: зб. док., матеріалів та світлин/упоряд. В. В. Галатир, Ю. В. Олійник, Т. Д. Павлунішена. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. 310 с.

15. Фольклор періоду Великої Вітчизняної війни (Кам'янець-Подільська область: зб./упоряд.: Ю. В. Олійник, В. В. Олійник. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2014. 116 с.

16. *Байдич В. Г.* В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х–перша половина 1960-х рр.): монографія. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. 423 с.

17. *Захар'єв В., Моздір В.* Зайчики і Постолівка на Збручі: через минуле до сучасності. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2014. 60 с.

18. *Захар'єв В.* Ідея, що стала реальністю. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А. 2014. 104 с.

19. Формування патріотизму та збереження національної ідентичності особистості в умовах полікультурного середовища сучасної України: зб. наук. праць. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. 193 с.

20. Дунаєвеччина в роки Великої Вітчизняної війни: зб. док. і матеріалів/упоряд.: В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир, Т. Д. Павлунішена. Кам'янець-Подільський: “Медобори–2006”, 2014. 300 с.

21. Матеріали першої Шаргородської наукової історико-краєзнавчої конференції/редкол.: В. В. Войтович, В. Г. Байдич, та ін. Шаргород, 2014. 286 с.

22. Архівіст. Вип. 2. Хмельницький, 2014.

23. *Захар'єв В. А.* Міцівіці – “північні” ворота Дунаєвеччини. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2014. 80 с.

24. Листування Івана Огієнка (1909–1921)/упоряд. та автор передм. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: “Медобори–2006”, 2014. 687 с.

2015 р.

25. Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзнав. зб./редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (спів гол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.); упоряд.: В. Г. Байдич, В. А. Захар'єв та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. Вип. 2. 188 с.

26. Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб./редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич (співгол.), С. М. Єсюнін (відп. секр.); упоряд.: В. Г. Байдич, В. А. Захар'єв та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. Вип. 3. 188 с.

27. *Маиталір А. І.* Вшанування постаті Тараса Шевченка на Поділлі в добу Директорії УНР: історичний аспект. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 2015. 114 с.

28. *Прокопчук В. С.* Дунаєвецький районний архів: монографія. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. 200 с.

29. *Галатир В. В., Лозовий В. С.* Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень–грудень 1918 р.): монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 380 с.

30. Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення збитків і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1941–1945 рр.): зб. док./авт. вступ. ст.: О. М. Завальнюк, В. Г. Байдич, Ю. В. Олійник; упоряд.: В. Г. Байдич та ін. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 454 с. (Серія “Праці Державного архіву Хмельницької області”. Вип. 11.)

31. *Захар'єв В., Шпаковський С.* Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2015. 104 с.

32. *Захар'єв В. Модзір В.* Курилівка – славне село на Хмельниччині. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 80 с.

33. Поділля і Південно-Східна Волинь у добу Української революції (1919–1921 рр.) та повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921–1924 рр.): зб. док., матеріалів та світлин/упоряд.: В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир, Т. Д. Павлунішена. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 536 с.

34. Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції “Історія, культура та освіта: християнський вимір”. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 230 с.

35. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції “Вінківщина в історії Поділля”. Вінківці, 2015. 280 с.

36. Матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції “Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття”. Хмельницький: Хмельницький інститут МАУП, 2015. 300 с.

37. Архівіст. Вип. 3. Хмельницький, 2015.

38. *Ільків Л.* До волі дорога. Хмельницький, 2015. 163 с.

2016 р.

39. Красилівщина в роки Другої світової війни: зб. док. та матеріалів/упоряд.: В. Г. Байдич, О. В. Байдич, О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир, Т. Д. Павлунішена. Хмельницький ФОП: Мельник А. А., 2016. 540 с. (Серія “Праці Державного архіву Хмельницької області”. Вип. 13).

40. *Хоптяр А. Ю.* Діяльність Партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні в 1896–1907 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г., 2016. 324 с.

41. *Іваневич Л.* Кость Широцький у матеріалах із фондів Державного архіву Хмельницької області та Хмельницького краєзнавчого му-

зею/авт. передм. та упоряд. Л. А. Іваневич. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2016. 145 с.

42. *Бондар В.* Давидківці: історія подільського села. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2016. 256 с. (Серія “Праці Державного архіву Хмельницької області”. Вип. 14).

43. *Маїталір А. І., Лозовий В. С.* Політична інструменталізація постаті та творчості Тараса Шевченка як чинник національного відродження у Надніпрянській Україні (1917–1920 рр.): монографія. Тернопіль: ФОП Паляниця В. А., 2016. 296 с.

44. Хмельниччина: науково-популярне видання/редкол.: Л. Баженов, Л. Любінська, В. Байдич. Хмельницький: “Поліграфіст”, 2016. 176 с.

45. Красилівщина в роки Другої світової війни: зб. док. та матеріалів/упоряд.: В. Г. Байдич, О. В. Байдич, О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир, Т. Д. Павлунішена. Хмельницький: 2016. 540 с. (Серія “Праці Державного архіву Хмельницької області”. Вип. 13).

46. *Байдич О.* Теофіпольщина в особистостях. Тернопіль: ТЗОВ “Терно-граф”, 2016. 240 с.

48. Особові фонди Держархіву Хмельницької області. Хмельницький, 2016. 50 с.

49. Захар’єв В. А. Найдавніші археологічні досліджені християнські святині Хмельниччини. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2016. 56 с.

50. *Захар’єв В. А.* Сліди божої матері з Дем’янкевець. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2016. 40 с.

51. Архівіст. Вип. 4. Хмельницький, 2016.

2017 р.

52. *Завальнюк О. М.* Володимир Байдич: щирий українець, патріот, науковець і професіонал-управлінець (до 60-річчя від дня народження). Хмельницький, 2017. 52 с. (Серія “Праці Державного архіву Хмельницької області”. Вип. 16).

53. *Новак В.* Жуків на Славутчині. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. 284 с.

54. Вісник Державного архіву Хмельницької області “Подільська старовина”. ФОП Стрихар А. М., 2017. 345 с.

The publishing, research, exhibition and scientific work of the workers of the State Archives of Khmelnytsky Region for the period of 2012-2017 are highlighted. The quantitative indicators of the covered areas in the studied period are presented.

Key words: The State Archives of Khmelnytsky Region; the exhibitions; the books; the articles; the conferences.

УДК 930.253-028.26:006

Т. О. ЄМЕЛЬЯНОВА*

**АКТУАЛІЗАЦІЯ АУДІОВІЗУАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ
ЗАСОБАМИ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ
ТЕХНОЛОГІЙ (СТАНДАРТИ ТА ПРАКТИКИ)**

Проаналізовано діяльність Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного щодо актуалізації аудіовізуальної спадщини. Охарактеризовано основні міжнародні проекти, спрямовані на стандартизацію архівного описування аудіовізуальних документів, та проведено аналогію з вітчизняною практикою. Наголошено на необхідності активізації робіт зі стандартизації та кооперації між архівами, бібліотеками і музеями з метою удосконалення аудіовізуальної спадщини.

Ключові слова: аудіовізуальна спадщина; електронний каталог; віртуальна виставка; стандарт.

Стаття є доопрацьованою і розширеною версією доповідей авторки, виголошених на XVI Міжнародній конференції архівів держав Центральної та Східної Європи циклу Сковронеківські читання “Складні питання історії та архівів” (м. Варшава, травень 2016 р.) і на IV щорічному Міжнародному науково-практичному семінарі “Оцифроване надбання: збереження, доступ, репрезентації” (м. Київ, листопад 2016 р.).

Відзначення 11 років поспіль Міжнародного дня аудіовізуальної спадщини, встановленого ЮНЕСКО, свідчить про визнання світовою спільнотою аудіовізуальної спадщини невичерпним джерелом знань і потужним знаряддям суспільного розвитку. У зв'язку з цим важливою у своїй теоретичній і практичній значущості постає проблема актуалізації цієї складової культурного надбання, що знаходить втілення в розмаїтті соціокультурного досвіду, зокрема, в архівній діяльності.

У вітчизняному науковому дискурсі темі репрезентації архівних документів, у т. ч. і за допомогою мережі Інтернет, приділено увагу в публікаціях Г. Боряка, Л. Дубровіної, А. Кисельової, Г. Папакіна, О. Яценка. Водночас неосмисленим (і тим більше неартикульованим) залишається архівний досвід щодо актуалізації аудіовізуальної спадщини. Тоді як засвоєння зарубіжних практик у вказаній царині пов'язане з іменами зарубіжних науковців: Д. Бруноу (D. Brunow), Е. Клійна

* Ємельянова Тетяна Олександрівна – кандидат історичних наук, заступник директора Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

(E. Klijn), Й. де Лусенет (Yo. de Lusenet), Д. Шюллера (D. Schüller), К. Ф. Грейсі (K. F. Gracy), Б. Фергюсона (B. Ferguson) та ін.

Варто звернути увагу і на іншу обставину: незважаючи на задекларовану потребу в стандартизації архівного описування (Л. Драгомірова, Г. Папакін, К. Селіверстова, Н. Христова) як підґрунтя “входження архівних ресурсів у світовий інформаційний простір”, і досі, судячи з аналізу архівознавчої літератури, відсутня дослідницька проєкція на відповідну практичну діяльність. Праць, присвячених власне розгляду стандартів описування аудіовізуальних документів, можна виокремити небагато – виключно авторства зарубіжних фахівців: М. Ворнбард (M. Wornbard), М. Кокс (M. Cox), Е. Малдер (E. Mulder), М. Міллер (M. Miller), Л. Тадіч (L. Tadic), П. Лізіус (P. H. Lisius), М. Яблонської (M. Jabłońska), Х. Гаррісон (H. Harrison).

Навіть побіжний історіографічний огляд доволі виразно констатує: попри окремі наукові розробки, що уможливають окреслення проблемного поля та визначають коло науковців, долучених до вивчення сучасних проблем актуалізації аудіовізуальної спадщини, послідовна дослідницька стратегія у цьому напрямі так і не була сформована.

Висвітлення окресленої теми зобов’язує нас зробити вступне пояснення термінологічного характеру. У понятійному аспекті “актуалізацію аудіовізуальної спадщини” в рамках архівної практики пропонуємо розглядати як певну діяльність, спрямовану на включення аудіовізуальних архівних ресурсів у сучасний інформаційний простір шляхом активізації соціокультурної ролі його об’єктів та їх інтерпретації. Попри відносну новизну запропонованого неологізму сама діяльність не є архівною новацією. Навпаки – ефективне введення аудіовізуальних архівних ресурсів до користувацького обігу є невід’ємною складовою археографічної діяльності архіву (наразі її нового виду, що підпадає під визначення Інтернет-археографії, якщо скористатись терміном, запропонованим Г. Папакінім¹). Ідеться перш за все про трансформацію “традиційних” архівних методів і засобів “описування, створення інструментів пошуку й оприлюднення (включаючи забезпечення оприлюднення і віддаленого доступу до них)” аудіовізуальних документів в умовах застосування інформаційно-комунікаційних технологій. Звідси закономірне запитання: як у контексті викликів, можливостей і обмежень цифрової реальності змінюватиметься практика актуалізації аудіовізуальної спадщини, які результати при цьому та у якій спосіб можуть бути отримані. Очевидно, що розвиток її динаміки дедалі більше залежатиме від рівня освоєння і якості використання архівами цифрових технологій, сучасних методів і засобів управління аудіовізуальними інформаційними ресурсами, розміщення їх у цифровому середовищі, пронизаному електронними комунікаціями, а також від інформаційних потреб користувачів та суспільних пріоритетів.

Усвідомлюючи важливість теоретичних досліджень зазначеної теми, вважаємо за необхідне звернутися до напрацювань Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного) щодо репрезентації аудіовізуальних архівних ресурсів на тлі розвитку новітніх інформаційних технологій і глобальної комунікаційної мережі. Досвід архіву може виявитися корисним для віднайдення і розвитку нових високопродуктивних форм архівної роботи в умовах зростаючих інформаційних потреб суспільних інститутів та різних категорій користувачів.

За понад 80-ти річну діяльність архів зібрав потужний сегмент зримої і звукової історії України, починаючи з кінозйомок 1896 р., перших фотодокументів, датованих серединою XIX ст., та звукозаписів 1900 р. – до наших днів, тим самим перетворившись на найбільший національний осередок зберігання аудіовізуальної спадщини.

Унікальне архівне зібрання сьогодні формують 4 самостійні колекції кіно-, відео-, фото- і фонодокументів, кожна з яких вирізняється видовою, тематичною, фактографічною та жанровою різноманітністю. Загальний обсяг колекцій складає близько 490 тис. документів, щороку збільшуючись за рахунок нових надходжень.

На перше десятиріччя XXI ст. припав час серйозних змін у сфері забезпечення доступу до аудіовізуальних колекцій, пов'язаний передусім з оцифруванням документів, що реалізується архівом від 2003 р. Важливою передумовою запровадження цифрових технологій став постійно зростаючий попит на зручний формат задоволення інформаційних потреб суспільства. Досить вказати на той факт, що вже до кінця 2010-х років під впливом головним чином медійного простору аналогові технології копіювання документної інформації були витіснені з архівної практики.

Станом на 1 січня 2017 р. оцифровано 2695 кіно-, 1143 відео-, 47 022 фото- і 6640 фонодокументів, що складає лише 12 % від загальної кількості документів². Оцифрування здійснюється силами архівістів без відповідного державного фінансування. Зважаючи на обсяги колекцій, в архіву попереду довгий шлях, перш ніж кожен оригінал документа отримає свою цифрову копію. За нашими обрахунками, переведення в цифровий формат лише 10 тис. кінодокументів без отримання додаткового фінансування потребуватиме майже 30 років. Для порівняння, в таких країнах, як Великобританія, США, Франція та ін. оцифрування аудіовізуальних колекцій було ініційоване державою і підтримане спеціальними програмами. Зокрема, у Фінляндії Національний аудіовізуальний архів (Kansallinen Audiovisuaalinen Arkisto) для цієї мети щороку отримує 1 млн євро³. У Великобританії на проект із відновлення і збереження 9 найстаріших національних фільмів виділено 1 млн євро,

в Німеччині у 2014 р. проведення робіт із оцифрування кінематографічної спадщини профінансовано на 1 млн євро⁴.

Не вдаючись до проблем оцифрування аудіовізуальних документів (на яких неодноразово зупинялися раніше⁵), відзначимо, що цифрові технології створюють безпрецедентні можливості для актуалізації архівних інформаційних ресурсів, зокрема, шляхом розміщення останніх в Інтернет-просторі. Недаремно Міжнародна конференція Круглого столу архівів та Генеральна асамблея Міжнародної ради архівів у 2006 р. у Кюрасао визнали “публікацію архівних документів в режимі он-лайн” основним засобом “представлення документів світові”⁶. Тож саме на користувачку аудиторію розраховані розміщені на веб-сайті ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного (<http://tsdkffa.archives.gov.ua>) мультимедійні проекти: “Шевченкіана аудіовізуальна”, “Пам’ятаємо. Перемагаємо. 1939–1945”, “Чорнобильська трагедія”. Ці проекти є багатоаспектним солідним ресурсом дослідницького характеру, що динамічно розвивається. Вони об’єднують за тематичним принципом рівноцінно значимі фотодокументи, звукозаписи, фрагменти кінохроніки й окремі документальні фільми, здатні одночасно бути ілюстраціями та візуальними і звуковими репрезентаціями.

Для прикладу розглянемо проект “Пам’ятаємо. Перемагаємо. 1939–1945”, започаткований у 2015 р. У проекті, присвяченому перемозі над нацизмом та завершенню Другої світової війни, виділено 3 блоки, кожен з яких формують кіно-, фото- і фотодокументи. Окремо видовий блок супроводжується загальним коротким оглядом складу і змісту архівних документів. У межах блоку документи групуються за тематичними розділами або розміщуються в логічній послідовності. У 2016 р. проект поповнився новими інформаційними ресурсами: відеороликом і фотодокументами, присвяченими 35-річчю відкриття в м. Києві монументальної скульптури “Батьківщина-мати”, добіркою світлин до 100-річного ювілею відомої жінки-снайпера часів війни Л. М. Павличенко, відеороликом, створеним за кінодокументами архіву до 75-х роковин трагедії Бабиного Яру. Варто відзначити, що тематичне упорядкування інформаційних ресурсів є трудомісткою і копіткою роботою, однак цей принцип найбільш орієнтований на широкий загал.

Крім мультимедійних проектів, успішними виявилися он-лайніві виставки, у розвитку яких простежуються дві основні лінії: персональна і тематична. Найбільшу за кількістю групу складають виставки, приурочені до ювілейних дат видатних особистостей, наприклад: до 110-річчя від дня народження авіаконструктора О. Антонова, 120-річчя від дня народження українського художника й графіка В. Касіяна, 85-річчя від дня народження космонавта П. Поповича, 130-річчя від дня народження засновника української школи біохіміків О. Палладіна, 90-річчя від дня народження української оперної співачки Є. Чавдар,

150-річчя від дня народження М. Коцюбинського, 120-ї річниці від дня народження О. Довженка.

Другу (тематичну) групу представляють виставки, присвячені ключовим подіям вітчизняної історії – Першій світовій війні, Українській революції 1917–1921 рр., Голодомору, Другій світовій війні, здобуттю незалежності, історії Конституції, Революції Гідності тощо.

З метою оперативного інформування користувачів нові виставки презентуються на головній сторінці архівного веб-сайту, в рубриці “Новини”, у вигляді ротаційного банера. Крім того, до виставок налагоджено доступ з окремої рубрики “Електронні виставки”, яку можна вважати однією з найбільш рейтингових. Виставки, як правило, супроводжує стисла текстова інформація про зміст події або теми, яким присвячена експозиція. Обов’язковим для кожного експонованого документа є описові метадані, які складаються з наступних елементів: зміст події, факту, явища; місце зйомки; дата зйомки; автор зйомки; обліковий номер документа.

Як додатковий майданчик для віртуальних експозицій використовується веб-портал “Архіви України”, де аудіовізуальні джерела оприлюднюються поряд із документами інших державних архівів у майже 100 он-лайнних виставках, що, безумовно, сприяє формуванню єдиного мережевого архівного інформаційного простору.

Суттєвим доповненням означеного ресурсу виступають тематичні публікації та огляди документів, які урізноманітнюють архівний сервіс та підвищують задоволення інформаційних запитів широкого кола користувачів. Вдалими прикладами можемо назвати он-лайнні публікації до Всесвітнього дня театру (супроводжується добіркою світлин та звукозаписів), до ювілеїв українських композиторів А. Авдієвського, Б. Весоловського (з розміщенням аудіозаписів творів митця), І. Шамо, видатних співаків Є. Мірошніченко, А. Солов’яненка, Н. Яремчука та ін.

Удоступненню аудіовізуальних колекцій сприяє проект “Електронний каталог аудіовізуальних документів”, що від 2014 р. реалізується архівом у партнерстві з компанією “Електронні архіви України” (ЕЛАУ). Структура “Електронного каталогу аудіовізуальних документів” має 3 складові. Першою є електронний каталог кіно- і відеодокументів, розміщений на веб-сайті архіву. Реалізований у вигляді пошукової системи, каталог надає довідкову інформацію про архівні документи. На початок 2017 р. у публічній частині цього каталогу 10 328 записів допомагають зорієнтуватися у понад 10 тис. кінодокументах, що охоплюють близько 80 % архівної колекції, не беручи до уваги відеодокументи.

Наповненість каталогу здійснюється в режимі реального часу, не має обмежень за розміром і залежить лише від швидкості внесення

інформації і обумовленого мінімуму описових метаданих, визначених для кіно- та відеодокументів. Їх подокументне описання здійснюється за такими полями, як обліковий номер, вид, назва, автор, виробництво та анотація документа, що в цілому відповідає прийнятій в архіві методиці укладання анованих каталогів⁷ і дозволяє віднайти інформацію, яка відповідає певним пошуковим критеріям користувачів (наприклад, пошук усіх документів за окремим видом (кінофільм, кіножурнал, кіносюжет) чи пошук конкретного кінодокумента за певною назвою).

Завершення повного представлення в каталозі національної архівної кінематографічної спадщини без урахування нових надходжень потребуватиме, за нашими підрахунками, 3–4 роки. В перспективі актуалізований архівний сегмент може створити основу для укладання Державного реєстру національної кінематографічної спадщини, якого в Україні, на жаль, досі не створено. Утім, вже сьогодні можливість дистанційно ознайомитися з кіно- і відеодокументами архіву сприяла значному збільшенню кількості запитів від різних категорій користувачів, багато з яких до цього, можливо, не мали інформації про існування подібних документів або не знали, куди звертатися для їх пошуку.

Успішне формування каталогу кіно- і відеодокументів передувало наповненню (поки що у тестовому режимі) фотодокументами другої, найбільшої за обсягом, частини електронного каталогу. Одночасно тривають пошуки оптимальної структури каталогу фонодокументів. Серед найближчих очікувань від цього проекту є перспектива наповнення каталогу користувацькими копіями аудіовізуальних документів, що наблизило б нас (звісно, в дуже скромних масштабах) до світової практики вільних, доступних через Інтернет архівних каталогів, сприяло б збільшенню інтересу до української історії та культури всередині країни та за її межами.

Критерієм ефективності функціонування аудіовізуальних архівних ресурсів є рівень активного їх використання. Тому правомірно буде стверджувати, що подальший вектор актуалізації аудіовізуальної спадщини незмінно вибудовуватиметься з урахуванням виявлених користувацьких потреб. Виходячи з цього, доцільно навести думку відомого німецького архівіста, колишнього президента Федерального архіву Німеччини, д-ра Хартмута Вебера (Dr. Hartmut Weber) про те, що “користувач більше не знаходиться в архіві – архів приходить до користувачів”⁸. Важливе зауваження авторитетного фахівця постає своєрідним містком до іншої проблеми – досконалості інструментів он-лайнного доступу до архівних документів, що в сучасних умовах є одним із найчіткіших індикаторів “доступності, зручності користування та клієнтоорієнтованості” архіву.

У зв'язку з цим видається необхідним проаналізувати міжнародний досвід у сфері стандартизації описування аудіовізуальних документів з акцентом на заходах і передових практиках Європейського Союзу (ЄС) та провідних міжнародних організацій, що діють у царині аудіовізуального архівування. Наведемо приклади проектів, ініційованих Європейською комісією з питань збереження та доступу (European Commission on Preservation and Access, ЕСРА), щодо аудіовізуальних архівів у Європі.

У 1999 р. Європейською комісією з метою дослідження проблем збереження фотодокументальних колекцій, а також визначення ролі новітніх технологій у роботі з цими колекціями, ініційовано проект під назвою "SEPIA" (Safeguarding European Photographic Images for Access)⁹. Цінним надбанням проекту стало створення протягом 2000–2003 рр. базової багаторівневої описової моделі фотодокументів SEPIADES¹⁰, побудованої за аналогією із Загальним міжнародним стандартом архівного опису (General International Standard Archival Description, ISAD(G)). Крім 21 основного елемента, SEPIADES пропонує понад 400 додаткових елементів, які можуть застосовуватися для описування фотодокументів (набір елементів визначає установа, яка створює опис фотодокумента). Модель SEPIADES заснована на зручному для сприйняття форматі XML, в якому зберігаються всі записи, має функції імпорту/експорту в Dublin Core (DCMI) і має також певні базові функціональні можливості OAI-MHP, що забезпечує сумісність фотодокументів з іншими ресурсами та оптимізує пошук фотодокументів із різних місць зберігання.

Проект TAPE (Training for Audiovisual Preservation in Europe) зініційований Європейською комісією у 2004 р. із метою дослідження забезпечення довготривалого доступу до аудіовізуальних колекцій. У фінальному звіті робочої групи проекту "Tracking the Reel World: A Survey of Audiovisual Collections in Europe" (2008)¹¹ серйозним недоліком щодо забезпечення доступу до аудіовізуальних колекцій визнано "неповну або неадекватну каталогізацію", а також констатовано відсутність для цього різновиду документальних ресурсів описових моделей, загальноприйнятих у міжнародному масштабі. У звіті, крім акценту на загальний дефіцит стандартизації, серед причин, що негативно впливають на якість каталогізації, вказуються різна природа колекцій, історія їх формування, специфіка зберігання і надання до них доступу. Через відсутність загальноприйнятої описової моделі спеціально для аудіовізуальних документів архіви оперують низкою різних стандартів і правил, з них найбільше – ISAD(G), ISBD (International Standard for Bibliographic Description – Міжнародний стандарт бібліографічного опису), The FIAF cataloguing rules for film archives, The IASA cataloguing rules (про останні 2 йтиметься нижче). Сумісність метаданих архівного аудіовізуально-

го ресурсу забезпечується переважно на рівні універсального стандарту метаданих Дублінського ядра (DCMI), який є оптимальним з огляду на простоту його застосування і надання можливості побудови метаописів необхідної повноти.

Одним із важливих практичних кроків для полегшення сумісності баз даних кінематографічної спадщини, яку зберігають різні європейські інституції, стало розроблення Європейським комітетом зі стандартизації (Comité Européen de Normalisation, CEN) таких стандартів:

– EN 15744:2009 “Film Identification – Minimum metadata set for cinematographic works” (Ідентифікація кінофільму – мінімальний набір метаданих для кінематографічних творів) пропонує набір із 15 елементів даних, які вважаються необхідними для ідентифікації кінематографічних творів;

– EN 15907:2010 “Film Identification – Enhancing interoperability of metadata – Element sets and structures” (Ідентифікація кінофільму – підвищення функціональної сумісності метаданих – набори елементів і конструкцій) призначений для сумісності та обміну метаданих кінематографічних творів¹². Стандарт вперше реалізований у таких зведених каталогах, як filmarchives-online.eu і europeanfilmgateway.eu.

У 2010 і 2011 рр. Європейська комісія профінансувала 4 семінари з метою сприяння впровадженню цих стандартів, а 2012 р. CEN опублікував “Guidelines for implementation of EN 15744 and EN 15907” (Керівництво з реалізації EN 15744 і EN 15907). Імплементатії вказаних стандартів на національному рівні сприяють фінансовані ЄС проекти European Film Gateway (EFG) і European Film Gateway 1914 (EFG1914)¹³.

Серед провідних міжнародних архівних організацій, що цілеспрямовано докладають зусиль до створення різного роду документів (від “стандарту” до “керівництва”), покликаних регламентувати процес описування аудіовізуальних документів – Міжнародна федерація кіноархівів (Fédération Internationale des Archives du Film – FIAF) та Міжнародна асоціація звукових та аудіовізуальних архівів (International Association of Sound and Audiovisual Archives – IASA).

На питаннях координації процесів розвитку і перегляду стандартів архівного описування, як у традиційних, так і в автоматизованих системах кіноархівів, зосереджена діяльність Комісії з каталогізації та документації (створена 1968 р. у складі FIAF). Першим документом, підготовленим Комісією у 1979 р., стало Керівництво з каталогізації кінодокументів (Film Cataloging)¹⁴. Документ узагальнював принципи і практики з описування і надання інтелектуального доступу до кінодокументів, загальноприйняті в той час на теренах Європи та США.

Наступним здобутком можна вважати ініційовані Комісією у 1991 р. Правила каталогізації для кіноархівів (The FIAF cataloguing

rules for film archives)¹⁵, розроблені на основі ISBD та скеровані на описування кінодокументів у кіно- та телевізійних архівах, а також у вузько спеціалізованих архівах, які зберігають записи виключно одного формату або типу (наприклад, рекламні ролики, новини, невідредаговані кадри (робочі зйомки)).

Розвиток цифрового аудіовізуального архівування спричинив перегляд та появу оновленої версії Правил – The FIAF Moving (2016 р.), – в основу яких покладено EN 15907. Правила орієнтовані на функціонування кінодокументів у електронному середовищі і сприяють модернізації та сумісності національних баз даних кінематографічної спадщини на загальноєвропейському рівні і/або прийняттю нових стандартів метаданих. Практика впровадження Правил та EN 15907 стали предметом обговорення учасників семінару “Управління метаданими в кіноархіві”, що проходив 29–30 березня 2017 р. у Бранденбурзькому центрі досліджень засобів масової інформації (Brandenburgisches Zentrum für Medienwissenschaften, ZEM, Potsdam)¹⁶.

На користь формалізації та стандартизації описування кінодокументів свідчить Глосарій фільмографічної термінології (Glossary of Film Terms)¹⁷, опублікований Комісією у 1985 р. і тричі перевиданий з того часу (1989, 2002 та 2008 pp.).

Не меншою активністю у цьому напрямі відзначається Міжнародна асоціація звукових та аудіовізуальних архівів, яка в 1999 р. видала Правила каталогізації – керівництво для описування звукових записів і пов’язаних із ними аудіовізуальних засобів масової інформації (The IASA cataloguing rules: a manual for description of sound recordings and related audiovisual media)¹⁸.

На жаль, доводиться визнати, що в Україні міжнародний досвід у галузі уніфікації і стандартизації архівного описування аудіовізуальної спадщини залишився практично непоміченим і незатребуваним. Висновок, зроблений ще у 1999 р. згадуваним нами українським ученим Г. Папакінім, про те, що “радянське архівознавство, спадщиною якого все ще живляться українські архівісти, не дійшло до стандартизації описувальних процесів”¹⁹, цілком екстраполюється на нинішні реалії практики застосування описових моделей для аудіовізуальних документів. До сьогодні методологічними орієнтирами в цій царині залишаються методичні розробки, що успадкували від радянських часів мінімальний набір описових елементів, скерованих головним чином на охоплення видового діапазону аудіовізуальних документів та глибини розкриття їхнього змісту²⁰. Навіть поява Національного стандарту ДСТУ 4331:2004 “Правила описування архівних документів”²¹ не призвела до осучаснення усталених описових методик. Ймовірно, це впливає з факту, що архівісти у практиці забезпечення доступу до аудіовізуальної спадщини, віддаючи перевагу вирішенню технічних питань, пов’язаних

передусім із переведенням інформації в цифрову форму та її подальшого зберігання (у т. ч. розробкою оптимальної структури файлових сховищ, систем резервного копіювання тощо), роботу над відповідними описовими моделями архівних документів упродовж останніх десяти років недооцінювали, обмежуючись калькуванням набору описових елементів у цифрове середовище. На нашу думку, основна причина такої ситуації – домінування в свідомості архівістів консервативного концепту “архів – це сховище, основне і єдине призначення якого – зберігання і облік документів”²². Цей концепт, спираючись на високу інертність “архівного мислення” у поєднанні з притаманними архівній спільноті обережністю, консерватизмом, певною відособленістю, підсиленою відсутністю теоретичних досліджень і браком фахових дискусій щодо сутності архіву в контексті розвитку інформаційного суспільства, демонструє неквапливість у парадигмальному “зсуві” – від “документоцентризму до антропоцентризму” (у центрі якого – принцип “архів для користувача”, активно поширюваний у всьому світі). Тож не дивно, що дотепер спостерігаємо на інституціональному і галузевому рівнях зволікання з переглядом підходів до інтелектуальних пошукових інструментів та існуючих описових методик.

Утім, аналіз реалізації згаданих вище проектів із погляду якості та відповідності потребам користувачів промовисто засвідчує існування дисбалансу між зростанням обсягів аудіовізуальних документів, доступних в Інтернеті, та більш ніж скромною якістю пошукового інструментарію (потрібно зважати на те, що можливості мережі використовують, зокрема, користувачі-“непрофесіонали”). Наразі для представлення аудіовізуальних документів самих лише змістовних метаданих недостатньо. Відповідного опрацювання потребують також обставини створення документа, його технічні характеристики, засоби доступу та відображення, умови використання документа, пов’язані з його правовим статусом і вимогами щодо захисту авторського права тощо. Тому на даний момент немає достатніх підстав говорити про наявність повноцінної моделі уніфікованих та структурованих відомостей про аудіовізуальний документ в Інтернет-середовищі.

Тож першочергового значення набуває розроблення правил для повноцінного презентаційного опису аудіовізуальних документів, які б узгоджувалися з міжнародними та національними стандартами, а сама робота на всіх її стадіях має спиратися на постійний моніторинг ситуації і потужний експертно-аналітичний супровід. Перший крок у цьому напрямі вже зроблено – у 2-й і 3-й главах IV розділу методичного посібника “Робота архівних установ з аудіовізуальними документами” (готується до друку) викладено роз’яснення і порядок застосування ДСТУ 4331:2004 “Правила описування архівних документів” щодо аудіовізуальних документів²³.

У контексті назрілої проблеми оновлення описових моделей вкрай важливою стає стандартизація метаданих із метою інтеграції аудіовізуальних інформаційних ресурсів на національному рівні з можливістю входження до світового інформаційного простору. Ясна річ, що відповідати рівню світових стандартів неможливо, працюючи виключно в замкненому галузевому колі. Сьогодні одним із найважливіших завдань у цій справі виступає розвиток координації, кооперації та інтеграції зусиль не лише між самими архівами, але й з іншими осередками, що збирають і зберігають аудіовізуальну спадщину. Не враховувати цього – означає ризик закріпити за собою місце аутсайдера, поступово сходячи на маргінес національної інформаційної інфраструктури, що включена у формування глобального інформаційного простору й надання доступу до джерел інформації.

Підводячи підсумки розглянутої проблеми, варто підкреслити, що актуалізація аудіовізуальної спадщини засобами інформаційно-комунікаційних технологій забезпечує не лише своєчасний і швидкий доступ користувачів до інформації, а й створює умови для реалізації одного з ключових принципів відкритого суспільства – принципу загальної доступності інформації. Водночас, як показує сучасна архівна практика, і у т. ч. досвід ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, нинішня модель такого інформаційного забезпечення не відповідає ані нагальним суспільним потребам, ані потенціалу самих архівів як постачальників інформації. З низки об'єктивних і суб'єктивних причин поза соціокультурним обігом залишаються значні масиви “невідомої” документної інформації, зосередженої в архівних фондах. Проблема недосконалості інструментів представлення аудіовізуальних архівних ресурсів в Інтернеті лише трохи відхиляє завісу над широким діапазоном проблем теоретичного і прикладного характеру, в яких повинні сьогодні орієнтуватися архівісти, щоб продовжувати ініціативу цифрового доступу. У будь-якому разі вирішення цієї проблеми бачиться у річищі стандартизації описових методик та кооперації, орієнтованої на взаємодію між архівами, бібліотеками та музеями у створенні інтегрованих цифрових колекцій, зведених каталогів (баз даних) та інших корпоративних інформаційних продуктів, що сприяло б реконструкції розпорошеного між вказаними інституціями аудіовізуального сегменту та його репрезентації у глобальному інформаційному просторі.

¹ Папакін Г. В. Сучасна українська інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій//Український історичний журнал. 2010. № 5. С. 154.

² Показники наведено за Паспортом ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного станом на 01. 01. 2017 р./Поточне діловодство ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного.

³ *Wengström J.* Access to film heritage in the digital era – Challenges and opportunities//*Nordisk kulturpolitisk tidsskrift.* 2013. Vol. 16, № 1. P. 125–137. URL: https://www.idunn.no/nkt/2013/01/access_to_film_heritage_in_the_digital_era_challenges_and. (дата звернення: 25. 10. 2016).

⁴ Цифровое будущее: измерения и прогнозы: монография/А. Н. Козырев и др. Москва, 2016. С. 35.

⁵ Докл. див.: *Ємельянова Т. О., Казімірова І. О.* З досвіду оцифрування кінодокументів у ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного//*Архіви України.* 2010. № 3–4. С. 87–92; *Ємельянова Т. О.* Відповідаючи на виклики часу (до 80-річчя Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного)//*Архіви України.* 2012. № 3. С. 5–18; *Її ж.* Проблеми архівного зберігання оцифрованих аудіовізуальних документів//*Студії з арх. справи та документознавства.* 2012. Т. 20. С. 161–165.

⁶ *Боряк Г. В.* Пріоритетні проекти та перспективні напрями діяльності архівних установ в інформаційній сфері (3 доповіді на підсумковій колегії Держкомархіву України, лютий 2007 р.)//*Сумський історико-архівний журнал: збірка наукових праць/Сумський державний університет; Державний архів Сумської області.* № II–III. Суми, 2007. С. 10.

⁷ Методичні рекомендації з підготовки до видання анотованих каталогів кінодокументів/ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; уклад.: Т. О. Ємельянова. Київ, 2007. 30 с.

⁸ *Digitale Archive und Bibliotheken: Neue Zugangsmöglichkeiten und Nutzungsqualitäten/hrsg. von Hartmut Weber und Gerald Maier.* Stuttgart: Kohlhammer, 2000. P. 12.

⁹ До складу робочої групи SEPIA входили представники Національної бібліотеки Іспанії, Міського музею Стокгольма, норвезьких бюро архівів, бібліотек і музеїв, Фінського музею фотографії та Європейської комісії з питань збереження та доступу.

¹⁰ SEPIADES: recommendation for cataloguing photographic collections/Kristin Aasbo, [et al.]. Amsterdam: ECPA, 2003. 248 p.; SEPIADES: cataloging photographic collections/Edwin Klijn, Yola de Lusenet. Amsterdam: European Commission on Preservation and Access, 2004. 48 p.

¹¹ *Tracking the Reel World: A Survey of Audiovisual Collections in Europe/Edwin Klijn, Yola de Lusenet/European Commission on Preservation and Access,* 2008. 149 p.

¹² European Commission. Report on the Implementation of the European Parliament and Council Recommendation on Film Heritage 2012–2013, Working document, 1 October 2014. URL: http://www.ace-film.eu/wp-content/uploads/2016/03/4th_film-heritage-report-final.pdf (дата звернення: 25. 10. 2016).

¹³ Обидва проекти є вдалими прикладами європейської співпраці із надання он-лайн доступу до кращих зразків кінематографічної спадщини. EFG представляє собою веб-портал, де розміщено базу даних кінофільмів із колекцій більш ніж 30 європейських кіноархівів, диспергованих на різних національних

веб-сайтах. EFG1914 є продовженням попереднього проекту – EFG – і відкриває можливості для швидкого і зручного пошуку кінодокументів різного жанру (кінохроніка, кінофільми, пропагандистські кінофільми і кіносюжети) часів Першої світової війни, що зберігаються в 21 кіноархіві 15 європейських країн.

¹⁴ Film Cataloging. Prepared by the Cataloging Commission, International Federation of Film Archives. New York: Burt Franklin & Co., Inc., 1979. 178 p.

¹⁵ The FIAF cataloging rules for film archives/Fédération Internationale des Archives du Film (FIAF). Compiled and ed. by Harriet W. Harrison for the FIAF Cataloging Commission. Munich; London; New York; Paris: Saur, 1991.

¹⁶ Metadata Management in Film Archives – Putting the Cinematographic Works Standard EN 15907 to use and introducing the new FIAF Cataloging Manual. URL: <http://www.ace-film.eu> (дата звернення: 29. 01. 2017).

¹⁷ Glossary of Filmographic Terms: eng. version/ed. by Z. Sinobad; FIAF Cataloging and Documentation Commiss. [S. 1], [2008]. P. 2, 3.

¹⁸ International Association of Sound and Audiovisual Archives. IASA Cataloging Rules Editorial Group, Mary Miliano. International Association of Sound and Audiovisual Archives, 1999. 268 p.

¹⁹ ISAD (G): Загальний міжнародний стандарт архівного описування. Схвалено комітетом із дескриптивних стандартів, Стокгольм, Швеція, 19–22 вересня 1999 р./Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справ. та документознавства; пер. та укр. версія Г. В. Папакіна. 2-е вид. Київ, 2001. С. 6.

²⁰ Див.: Методика описання кінодокументів в монтажних листах і на каталожних картках: метод. рекомендації (2-ий перероб. і доп. варіант)/ЦДКФФА України; уклад.: Л. Б. Пількевич. Київ, 1995. 60 с.; Описання фотодокументів в описах і на каталожних картках: метод. рекомендації/ЦДКФФА України; уклад.: Л. Б. Пількевич. Київ, 1996. 49 с.; Описування фонодокументів магнітного запису: метод. рекомендації/ЦДКФФА України; уклад.: Н. М. Слончак, Л. Б. Пількевич. Київ, 1998. 25 с.; Описування фонодокументів на каталожних картках: метод. рекомендації/ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; уклад.: Л. Б. Пількевич. Київ, 1999. 23 с.; Складання робочих карток на фонодокументи магнітного запису: інструкція/ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; уклад.: Л. Б. Пількевич, А. М. Шелест. Київ, 2000. 6 с.; Методичні рекомендації щодо створення іменного каталогу на кіно-, відео-, фото-, фонодокументи/ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; уклад.: Н. М. Слончак, Л. Б. Пількевич. Київ, 2002. 4 с.; Описування відеодокументів в описах зйомок: метод. рекомендації/ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; уклад.: Л. Б. Пількевич. Київ, 2005. 19 с.; Метод. рекомендації з підготовки до видання анотованих каталогів кінодокументів... 30 с.

²¹ ДСТУ 4331:2004 створений на основі ISAD (G), який у свою чергу пов'язаний з іншим стандартом – Міжнародним стандартом архівних авторитетних записів для інституцій, приватних осіб та родин (фондоутворювачів) – ISAAR (CPF). Для уніфікації в електронній формі структурованого опису, форматів архівних документів і контексту створення документів існують EAD (Encoded Archival Description – Кодоване архівне описання), що набув широ-

кого розповсюдження у всій Європі, та ЕАС (Encoded Archival Context – Кодований архівний контекст).

²² *Борисов А. А.* Архив перед вызовами: стратегия развития Государственного архива Пермского края//Вестник архивиста [сайт]. URL: <http://www.vestarchive.ru> (дата звернення: 03. 07. 2017).

²³ Робота архівних установ України з аудіовізуальними документами: метод. посібник/Укрдержархів. УНДІАСД; уклад.: Л. Ф. Приходько (кер. теми), Г. К. Волкотруб, В. В. Патик; за заг. ред. Т. О. Ємельянової. Київ, 2015. 390 с.

The article analyzes the activity of the Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after H. Pshenychny on the actualization of the audiovisual heritage. The author defines the main international projects aimed at standardization of archival description of audiovisual documents and draws an analogy with domestic practice. The need to intensify standardization work and cooperation between archives, libraries and museums to ensure access to audiovisual heritage is also noted.

Key words: the audiovisual heritage; an electronic catalog; a virtual exhibition; the standard.

УДК 930.253-028.26

Л. Ф. ПРИХОДЬКО*

ЕКСПЕРТИЗА ЦІННОСТІ АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ

Розглянуто у теоретичних і прикладних аспектах експертизу цінності аудіовізуальних документів: її поняттєвий апарат, методологічний інструментарій та специфіку його практичного застосування.

Ключові слова: Національний архівний фонд (НАФ); документ Національного архівного фонду (НАФ); цінність документа; експертиза цінності аудіовізуальних документів; методологія експертизи цінності документів.

Згідно зі ст. 1. Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”, документ Національного архівного фонду (НАФ) – це архівний документ, культурна цінність якого визнана відповідною експертизою та який підлягає державному обліку і зберіганню¹. Офіційна версія поняття “документ Національного архівного фонду” зафіксувала його суттєву відмінність від інших інформаційних ресурсів. Її головний сенс полягає у значущості ціннісних параметрів документа НАФ, установлених на підставі експертизи його цінності.

Аудіовізуальні документи за обсягами та інформаційним потенціалом становлять важливу складову НАФ. Адже ці документи мають унікальні можливості достатньо повно передавати та відтворювати зображувальну, звукову, зображувально-звукову сторони подій, процесів, фіксувати їх у той момент, коли вони відбуваються, концентрувати в образній, емоційно насиченій формі відображення дійсності, створюючи вражаючий ефект присутності для людини, яка її сприймає. У значенні історичних джерел і творів мистецтва аудіовізуальні документи впливають на формування історичної пам’яті та національної самобутності, інтелектуальний і духовний розвиток суспільства, за їх допомогою відбувається міжкультурний діалог на засадах гуманістичного мислення, обмін пізнавальними та мистецькими здобутками, орієнтований на взаєморозуміння, взаємозбагачення надбань людства.

Забезпечення якісного формування НАФ аудіовізуальними документами є пріоритетним завданням архівних установ держави. Однак

* *Приходько Людмила Федорівна* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

його вирішення значною мірою ускладнено реформуванням державного апарату управління, економічними перетвореннями, що супроводжуються появою нових створювачів аудіовізуальних документів – підприємств, установ, організацій різної форми власності, виникненням нових видів документів і носіїв інформації, обсягами концентрації інформації у документах. Істотні зміни у потребах українського суспільства щодо ретроспективної інформації, зумовлені зняттям ідеологічних заборон із тематики наукових досліджень, спричинили підвищення вимог до параметрів цінності аудіовізуальних документів, котрі підлягають постійному (довічному) зберіганню. На вирішення теоретичних і прикладних проблем експертизи цінності цих документів впливає безпрецедентний масштаб і динаміка нарощування у сучасному інформаційному суспільстві обсягів кіно-, фото-, фоно-, відеодокументування, істотне збільшення питомої ваги цифрових аудіовізуальних документів у загальному обсязі документної інформації. Цілком закономірно, що цифрові аудіовізуальні документи стали новим об'єктом робіт, процесів і технологій в архівах, засвідчили у сучасній архівістиці фундаментальні зрушення від аналогової парадигми до цифрової.

Як свідчить практика, українські архівісти здійснюють експертизу цінності документів, основу якої становлять розроблені у радянському архівознавстві її наукові та організаційно-методичні засади (критерії експертизи цінності, система переліків документів, структура експертних органів тощо). Втім, сучасне українське архівознавство надбало низку нових, принципово важливих положень, істотно відмінних від попередніх напрацювань. Насамперед йдеться про деідеологізацію всього комплексу архівних робіт і процесів, методологічний арсенал експертизи цінності документів, що базується на нормативно-правовій базі українського архівного законодавства, науково обґрунтованій системі принципів, методів, критеріїв для всебічного вивчення документів (типів, видів, форм, змісту), застосуванні конкретних нормативних і методичних посібників (переліків документів із нормативно встановленими строками їх зберігання, номенклатури справ) тощо². Варто підкреслити у контексті зазначеного, що підґрунтям для опрацювання проблематики експертизи цінності аудіовізуальних документів слугує інноваційна модель експертизи цінності управлінських документів, розроблена провідним фахівцем Державної архівної служби України, канд. іст. наук С. Сельченковою, а також низка нормативно-методичних документів, підготовлених співробітниками Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД)³. І все ж, попри актуальну потребу з боку архівістів у науково-методичному супроводі, специфіка експертизи цінності аудіовізуальних документів залишається поза межами комплексного наукового дослідження.

У статті на основі опрацювання історіографії проблеми⁴, відповідних нормативно-правових актів, узагальнення досвіду архівних установ із проведення експертизи цінності аудіовізуальних документів і, зокрема, Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного)⁵, ми розглянемо, головним чином, структуру методологічного інструментарію експертизи цінності цих документів і особливості його застосування при оцінюванні та відборі кіно-, фото-, фоно-, відеодокументів на архівне зберігання. Публікація підготовлена за результатами виконання науково-дослідної роботи “Розроблення теоретичних і методичних засад роботи архівних установ України з аудіовізуальними документами” і підготовки на її основі методичного посібника “Робота архівних установ України з аудіовізуальними документами”, який готується до друку⁶.

Поняття “експертиза” (франц. *expertise*, лат. *expertus* – досвідчений, випробуваний) у широкому розумінні означає розгляд, дослідження певного питання, яке здійснюють експерти з метою зробити правильний висновок, дати вірну оцінку відповідному явищу⁷. Наукова думка інтерпретує сутність цього поняття, переважно, як особливу форму дослідної діяльності, що базується на спеціальних знаннях, і здійснюється компетентними й незалежними експертами, чії грамотні оцінки, рекомендації та відповідальні висновки сприяють ефективному вирішенню соціально значущих проблем. Експертизу також розуміють як наукову дисципліну, особливу етику, систему специфічних експертних технологій⁸.

За формулюванням, поданим у нормативно-правових документах українського архівного законодавства, експертиза цінності документів – це всебічне вивчення документів із метою внесення їх до НАФ або вилучення з нього, проведення грошової оцінки документів НАФ, віднесення їх до унікальних і встановлення строків зберігання документів, що не підлягають внесенню до НАФ⁹. У дефініції окреслюється ключовий аспект сутності поняття “експертиза цінності документів”, сконцентрований у словосполученні “всебічне вивчення документів”, – це її основа, точка відліку, що визначає якість і результати всіх подальших робіт, процесів, технологій, безпосередньо пов’язаних з оцінкою і відбором документів на архівне зберігання, комплектуванням архівних установ. Словосполучення “всебічне вивчення документів” за предметно-поняттєвою віднесеністю є наближеним до словосполучення “грунтовне наукове дослідження”, що означає ретельний науковий розгляд із метою пізнання певного об’єкту, здійснений з повнотою, глибиною й вичерпністю¹⁰. Визначний радянський учений-архівознавець В. Автократов, оперуючи великим обсягом теоретичного матеріалу, охарактеризував експертизу цінності документів у значенні не

тільки початкового етапу джерелознавчого аналізу, а й його особливої форми, покликаної подолати специфічне протиріччя між теоретико-джерелознавчим підґрунтям уявлення про документ як про певну іманентну історичну цінність, і практичною потребою відбору частини документів¹¹. Дійсно, ні суспільство, ні держава не в змозі забезпечити збереженість усіх створених ними документів, а тому саме ознака цінності документів слугує головною підставою для їх відбору на постійне (довічне) зберігання.

Цінність – фундаментальне поняття у філософії, аксіології, базове – низки соціальних і гуманітарних наук, вживається у мистецтві, релігії, моралі, інших сферах духовного життя. Отже, є багатоаспектним, полідисциплінарним, відображає один із найсуттєвіших чинників практичної взаємодії людини з соціумом, смислоутворюючі засади її буття. У більшості випадків поняттям “цінність” позначають значущість (позитивну чи негативну) певних явищ і предметів навколишнього світу, яку надають їм суспільство, соціальні групи або окрема особа, і яка становить основу їхнього ставлення (вибору, надання переваги тощо) до цих явищ і предметів. Цінність окреслюється в актах оцінки, де обирають, визначають, вибудовують ієрархічну структуру цінностей. Процес інтелектуального пізнання історії людства виразно доводить, що знання у кожному історичному епоху об’єктивно детерміновані й конституювані через систему цінностей, а тому й цінність різних документів, де вони акумульовані, не може бути однаковою. Цінність властива документу завдяки тому, що він залучений у сферу суспільного буття людини і стає носієм певних соціальних відносин. Поряд зі змінами, що відбуваються у просторово-часовому соціокультурному середовищі функціонування документа, певні трансформації переживає його цінність та інструментарій її визначення. Залежно від історичних умов одні компоненти інструментарію втрачають своє значення, на зміну їм суспільство обирає інші.

Поняття “цінність документа” – базове у поняттєво-термінологічному апараті українського архівознавства, означає інформаційні та інші характеристики документа, що зумовлюють його значимість для особи, суспільства, держави¹². Об’єктивна потреба в експертизі цінності виникає, насамперед, через різний інформаційний потенціал, а також через інші ознаки документів. Під час проведення експертизи цінності документів, яка за своїм змістом є аксіологічною процедурою, цінність документа фіксує його певні інформаційні характеристики, пов’язані з відображенням діяльності юридичної або фізичної особи (залежно від функцій, виду номіналу документа), поглинанням або дублюванням інформації інших документів, мірою узагальнення інформації у документі¹³. Водночас зауважимо, що цінність документа треба відрізняти від його корисності, яка співвідноситься з потребами конкретного

користувача і тому є лише функцією цінності. Головне призначення експертизи цінності документів полягає у тому, щоб на науковому фундаменті виявити ті документи, що найповніше відповідають потребам особи, суспільства, держави у ретроспективній інформації, при цьому не тільки у сьогоденні, а й на перспективу. Її кінцевим результатом є комплектування кожного архіву документами відповідно до його юридичного статусу і профілю шляхом дотримання основних постулатів оцінки та відбору документів на архівне зберігання: пріоритету більш цінного перед менш цінним; при оптимальному фізичному обсязі документів – їх найбільша інформаційна ємність, а відтак, забезпечення якісного формування НАФ у цілому.

Експертиза цінності аудіовізуальних документів базується на певних теоретичних підставах – методології, що містить розроблену у гуманітарних науках і архівознавстві систему апробованих принципів, підходів, методів науково-пізнавальної діяльності, а також загальні й специфічні критерії експертизи цінності документів. У широкому розумінні поняття “методологія” (грец. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) означає вчення про систему принципів, норм, методів науково-пізнавальної діяльності, а також про форми, структуру і функції наукових знань. За визначенням українських науковців методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, що забезпечують отримання максимально об’єктивної, точної, систематизованої інформації про досліджувані процеси та явища¹⁴. Методологія характеризує необхідні й обов’язкові компоненти наукового дослідження: його об’єкт, предмет, мету, завдання, визначає сукупність відповідних дослідницьких засобів і послідовність руху дослідника у процесі пізнавальної діяльності. Головне призначення методології полягає у виявленні й осмисленні передумов, підстав, закономірностей формування і функціонування наукових знань, в організації конструктивної пізнавальної діяльності¹⁵. Структурно методологія експертизи цінності аудіовізуальних документів включає загальнонаукову методологію, спеціально-наукову методологію власне архівознавства і наукових дисциплін гуманітарного комплексу, а також методику й технології дослідження ціннісних ознак документів, що забезпечують його регламентацію, і мають чітко окреслений нормативний характер.

Важливим елементом загальнонаукової методології експертизи цінності документів є наукові принципи – загальноприйнятні норми професійного мислення найвищого авторитету, що визначають засадничі положення дослідження об’єктів матеріальної та духовної культури, з обов’язковим дотриманням неупередженості й достовірності, використанням певних дослідницьких прийомів і процедур. Основні наукові принципи методологічного інструментарію експертизи цінності аудіовізуальних документів – це загальнонаукові принципи історизму, науко-

вої об'єктивності, а також базовий принцип архівознавства – принцип всебічності та комплексності вивчення документів. Принцип історизму означає розгляд будь-якого явища у розвитку, з урахуванням об'єктивних закономірностей його виникнення, конкретно-історичних умов та особливостей формування. Застосування цього принципу ґрунтується на залученні, аналізі й узагальненні значного за обсягом емпіричного матеріалу і забезпечує на цій основі дослідження явища у широкому історичному контексті, розкриття механізмів і закономірностей його історичної еволюції під впливом певних суб'єктивних і об'єктивних чинників, у його зв'язках і взаємодії з іншими явищами. Принцип історизму є основним у теорії та практиці експертизи цінності аудіовізуальних документів, що визначає національні особливості, походження, зміст документа, його зовнішні ознаки. За своєю суттю цей принцип передбачає аналіз й узагальнення, у першу чергу, генезису об'єкта, що досліджується, у цьому випадку – аудіовізуальних документів, опанування знаннями конкретно-історичних обставин, в яких вони виникли, уважне вивчення сторін життя, що відбилися в їхньому змісті. Підкреслимо, що розгляд на його підставі має бути всебічним із точки зору походження документів, їхньої внутрішньої структури, зовнішніх ознак, змісту. Принцип наукової об'єктивності зобов'язує архівістів під час аналізу документів ґрунтовно і неупереджено вивчати ті умови та впливи, в яких відбулося їх створення, зміст самих документів, не допускати при цьому політичних або ідеологічних міркувань, безпідставних оцінок фактів, подій, явищ, ролі й значення діяльності окремих осіб в історичному розвитку суспільства, держави, їх замовчування. Як правило, його застосовують у взаємодії з принципом історизму. У сучасному архівознавстві відзначено взаємозв'язок загальнонаукових принципів системності (розгляд об'єкта як системи взаємозалежних і взаємообумовлених елементів) і цілісності (розуміння явищ дійсності як єдності частин цілого у різноманітті їх проявів і зв'язків) – із принципом всебічності та комплексності вивчення документів. При експертизі цінності документів принцип всебічності та комплексності застосовують як методологічну вимогу щодо вивчення відповідних документів із різних точок зору і з урахуванням їх зв'язків із комплексами інших документів. Цей принцип орієнтує дослідити аудіовізуальні документи в усій повноті аналізу їх видового складу, структури, походження, змісту, відомостей про створювача/створювачів документів та впливу їхньої діяльності на структурну організацію документального комплексу, встановити міждокументні зв'язки у межах комплексу документів, архіву і на міжархівному рівні, визначити інформаційну цінність документів для користувачів з урахуванням перспективи їх багатоаспектного використання тощо.

Поряд із науковими принципами у методологічному арсеналі експертизи цінності чільне місце належить науковим підходам і науковим

методам. Науковий підхід означає напрям, що характеризує хід, послідовність вирішення окресленої проблематики, тобто його стратегію. Метод (грец. *methodos* – спосіб, метод) – теоретично обґрунтований спосіб пізнання, система регулятивних правил і операцій, що сприяють розв’язанню теоретичних і практичних проблем. Попри взаємозв’язок у науці між цими поняттями, повною мірою вони не збігаються, і тому їх навряд чи можна трактувати як тотожні. У структурі методології наукового дослідження метод становить її центральний компонент, що визначає механізм конструювання логічних операцій, пізнавальних підходів, аналітичних прийомів, операцій та їх послідовність, дисциплінує пошук істини¹⁶. Його головне призначення полягає в отриманні нових знань про закономірності розвитку, формування і функціонування досліджуваного об’єкта, виясненні способів, прийомів опанування ними. Поняття “науковий підхід” відображає саме ракурс процесу дослідження, його вихідну позицію, базову ціннісну орієнтацію, що окреслюють спрямованість пізнавальної діяльності для досягнення поставленої мети. Принагідно зауважимо, що застосування наукових підходів комплексу гуманітарних наук в архівознавстві абсолютно не підміняє його власні методи, а лише підсилює і поглиблює їх механізм. Багатоаспектний характер проблем експертизи цінності аудіовізуальних документів потребує застосування наукових підходів: інформаційного, джерелознавчого, культурологічного.

Інформаційний підхід зобов’язує при вивченні будь-якого об’єкта, явища в природі чи суспільстві, перш за все, виявити найсуттєвіші для нього інформаційні аспекти. Основний дослідницький потенціал інформаційного підходу полягає у розумінні, що всі об’єкти, явища, процеси навколишнього світу є по суті інформаційними, оскільки пов’язані зі створенням, накопиченням, обміном і використанням інформації (відомостей, знань) для здійснення, передусім, соціальної комунікації¹⁷. В експертизі цінності аудіовізуальних документів інформаційний підхід спрямовує архівіста на вивчення ціннісних ознак їхньої інформації: її кількісних і якісних характеристик, встановлення міри репрезентативності, рівня повноти охоплення у ній певних історичних фактів, явищ, процесів, аспектів життєвого шляху і діяльності персоналії, історико-культурного контексту, виявлення унікальності інформації або її повторюваності в інших документах і документальних комплексах.

Джерелознавчий підхід передбачає аналітико-синтетичне опрацювання документів на основі їх джерелознавчої класифікації, а також прийомів джерелознавчої критики як пріоритетного шляху встановлення автентичності документа, достовірності його інформації, отримання на цій основі наукових фактичних знань. Класифікувати аудіовізуальні документи означає провести багатоступінчастий, ієрархічний і дихотомічний розподіл їх на типи, види, підвиди, різновиди. У межах дже-

релознавчого підходу застосовують зовнішню критику (встановлення походження документа, визначення його типологічної приналежності, зовнішніх особливостей, з'ясування авторства, часу, місця і спонукальних мотивів створення, історії його творця, виявлення міждокументних взаємозв'язків, що відбивають безпосередньо об'єктивні зв'язки між певними історичними фактами, подіями, процесами тощо) і внутрішню критику (аналіз значущості змісту документа).

Природа аудіовізуальних документів зумовлює потребу в культурологічному підході, важливість застосування якого підкреслено у зарубіжному архівознавстві. Інтегруючи дослідницький потенціал культурології, філософії, мистецтвознавства, соціології, теорії комунікацій, культурологічний підхід дозволяє дослідити особливості художньої творчості у сфері аудіовізуальної культури, осмислити в історико-культурному і гуманітарному контекстах специфіку створення аудіовізуальних документів як продуктів творчо-виробничої діяльності у взаємодії її організаційних, художньо-естетичних, технологічних чинників, вплив сучасних цифрових технологій на естетику аудіовізуальних творів.

Експертизу цінності аудіовізуальних документів здійснюють за допомогою низки загальнонаукових методів: історичного, логічного, системного, що втілюють на практичному рівні принципи історизму, системності, цілісності, а також традиційно вживаного в архівознавстві методу функціонального аналізу. Історичний і логічний методи, як правило, розглядають у взаємодії, оскільки вони відбивають єдність пізнання досліджуваного об'єкта у часі та просторі: історичний – у часі, логічний – рух і зміни у просторі. Ці методи дають змогу дослідити генезис виникнення документів, об'єктивні закономірності їхнього історичного розвитку у певні хронологічні проміжки часу і на певній території, виявити сутнісні внутрішні зв'язки між документами та діяльністю створювача/створювачів документів, відсторонитися від усього неістотного й другорядного.

Сутність системного методу полягає у комплексному дослідженні великих і складних об'єктів (систем) як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням їхніх елементів і частин, за можливості, повної типології зв'язків між ними. Застосування цього методу в експертизі цінності аудіовізуальних документів потребує їх вивчення як самостійної документальної системи, що базується на єдності походження, технічних і технологічних аспектах створення цих документів, властивій їм поліфункціональності. З іншого боку, таке тлумачення не виключає, а, навпаки, передбачає виокремлення в її межах і аналітичне опрацювання цілком самостійних документальних підсистем – кіно-, відео-, фото-, фонодокументів, що різняться між собою специфічними ознаками. Конкретизація положень системного методу, за потреби, може реалізуватися у доповненнях, уточненнях або інтерпретації критеріїв

експертизи цінності аудіовізуальних документів та їх комплексного застосування.

Метод функціонального аналізу є засобом апіорного судження про потенційно високу (або малу) цінність документів на основі вивчення функцій їх створювача, його місця й ролі у системі державного управління, сферах і галузях державного будівництва, а також аналізу функцій певних видів і різновидів документів із позицій документознавства й джерелознавства, закономірностей їх походження і призначення. Не випадково аналог архівознавчому методу функціонального аналізу був застосований в управлінні, де він фіксує увагу саме на специфічних змістовних особливостях управлінської діяльності¹⁸. Апіорні висновки, отримані за допомогою методу функціонального аналізу, є прогностичними (ймовірнісними) судженнями, яким виразно властиві риси історизму, оскільки практична реалізація методу відбувається при вивченні діяльності створювача документів, специфіки процесів документування, фондової та нефондової систем організації документів.

В архівознавстві рекомендується на практичному рівні для якісної оцінки та відбору аудіовізуальних документів на архівне зберігання застосовувати додатково такі наукові методи: моделювання, ідеалізації, аксіоматичний, вибірковий, експертних оцінок. Сутність методу моделювання полягає у вивченні певних аспектів об'єкта (оригіналу), що цікавлять дослідника, шляхом створення його копії (моделі). Модель (лат. *modulus* – міра, ритм, такт) – це система, що має структуру і виконує функції, дотичні до структури й функцій оригіналу, слугує для розширення знань про досліджуваний об'єкт із метою його конструювання, удосконалення або управління ним. Специфіка моделі полягає, насамперед, у її здатності відображати суттєві характеристики оригіналу та його параметри. При експертизі цінності документів як імітаційні реальні моделі можна розглядати, приміром, архівні описи, а списки юридичних і фізичних осіб-джерел формування НАФ, – у значенні прогностичної моделі надходжень сучасних документів до НАФ з точки зору їх створювачів (фондоутворювачів)¹⁹. Метод ідеалізації – це мислене окреслення комплексу аудіовізуальних документів, що об'єктивно та всебічно відбивають факти, події, процеси. Такого комплексу може і не існувати в архіві, але він слугує узагальненим зразковим прикладом, еталоном за певними фіксованими ознаками та властивостями. Тобто, йдеться про схематизований (ідеальний) образ сукупності документів, що дає змогу глибше та ефективніше здійснити оцінку і відбір документів. Його застосовують при визначенні джерел комплектування архіву. Аксіоматичний (від грец. *axioma* – прийняте положення) метод полягає у віднесенні певних аудіовізуальних документів за ключовими ознаками до числа цінних для архівного зберігання, втім, без конкретного їх вивчення, а на підставі проведених раніше в архівній установі

оцінювання та відбору аналогічних документів. Роль аксіом (постулатів) у цьому випадку виконують принципи, методи й критерії експертизи цінності, прийняті аксіоматично, тобто без доказу і перевірки їх істинності, оскільки вони є вихідними (базовими) для обґрунтування необхідних положень і висновків. Достатньо поширеним є застосування аксіоматичного методу при розробленні науково-методичних посібників і методичних рекомендацій з проблематики експертизи цінності документів і комплектування архівів. Вибірковий метод означає відбір з усієї сукупності аудіовізуальних документів (генеральної сукупності) тільки їхньої частини (вибіркової сукупності). Науковці підкреслюють ефективність вибіркового методу при відборі аудіовізуальних документів із повторюваною інформацією²⁰. Метод експертних оцінок базується на формулюванні фаховими (авторитетними) експертами у ході джерелознавчої критики або мистецтвознавчого аналізу досліджуваних аудіовізуальних документів прогностичних висновків щодо цінності їхнього інформаційного потенціалу, художньо-естетичних, технологічних аспектів і, відповідно, прийняття рішень про внесення документів до НАФ чи виокремлення для знищення. Його специфіка полягає у тому, що остаточне рішення відносно архівного зберігання певного документа може бути прийнято експертами, виходячи навіть з однієї, втім, вагомої підстави. Застосування цього методу є доцільним, коли виникають проблеми щодо оцінки аудіовізуального документа як культурної цінності, твору мистецтва або при віднесенні його до унікальних документів НАФ.

Принципи, підходи, методи експертизи цінності визначають її загальний теоретичний фундамент і конкретизуються у критеріях цінності. Поняття “критерій” (грец. *kritērion* – засіб судження) трактують у таких значеннях: одна з основних ознак, мірило для визначення, оцінки, класифікації чого-небудь; вимірювання показників якості, діяльності, функціонування, структури, ефективності, ієрархії тощо; цінності або стандарти, якими керуються, коли ухвалюють рішення або аргументують думки, вчинки у сфері державного управління²¹.

В архівознавстві критерії цінності документів – система науково-обґрунтованих ознак, на підставі яких визначають ступінь цінності документів²². Підкреслимо, що це – ключовий елемент методології експертизи цінності аудіовізуальних документів. Адже за їх допомогою, як безпосередніх одиниць виміру цінності документів, можна провести на практичному рівні дійсно якісні оцінку і відбір аудіовізуальних документів на архівне зберігання та внесення до НАФ. Однак, критерії не можуть бути абсолютними, тобто, однаково діяти в усіх випадках, завжди і всюди.

Специфіка природи аудіовізуальних документів полягає у тому, що вони створені та функціонують на основі синтезу науки, мис-

тецтва, технічної й художньої творчості, у нерозривному контексті трьох культур – писемної, візуальної та аудіальної. Ці документи виділяються “знаковою системою” – поєднанням сучасних технічних засобів запису, передачі зображення, звуку та звуко-зорової образності, екранними текстами, в яких драматургічний, візуальний, аудіальний компоненти, об’єднуючись у багаторівневу систему, створюють цілісний образ фрагментів і сюжетів навколишнього світу. При експертизі цінності аудіовізуальних документів архівістам доводиться оцінювати їх не тільки як суто документи – можливі об’єкти архівного зберігання, а також і як результати творчо-виробничої діяльності, твори певного виду мистецтва. Різні підходи створювачів аудіовізуальних документів до кожної зйомки, звукозапису, ступінь глибини здійсненої ними інтерпретації фактів і подій та їх образно-художнє відтворення потребують оцінювати аудіовізуальні документи, виходячи з художньо-естетичних ознак. Складність оцінювання аудіовізуальних документів зумовлена також і тим, що в їх змісті вербальну (словесну) і невербальну (образну) складові не можна розглядати ізольовано, оскільки вони тісно й органічно пов’язані між собою. Тому сучасна модель експертизи цінності аудіовізуальних документів включає, крім трьох груп загальних, традиційно вживаних критеріїв цінності (критерії походження, змісту, зовнішніх ознак документів), і специфічні критерії, що дозволяють визначити ціннісні ознаки документів у сенсі творів мистецтва та з урахуванням їхніх технічних характеристик. Загальні й специфічні критерії застосовують у комплексі.

Група критеріїв походження включає: функціонально-цільове призначення юридичної особи (створювача/власника аудіовізуальних документів), значення фізичної особи (створювача/власника аудіовізуальних документів), час і місце створення документів²³.

Аудіовізуальні документи можуть створюватися у процесі документування діяльності фондоутворювача – юридичної особи (неспеціалізованої установи) або життя й діяльності фізичної особи, наприклад, під час кінозйомки урочистих подій, звукозапису засідань колегіальних органів, конференцій, фіксування навчального процесу, відкладатися у фондах особового походження. Як продукцію і твір мистецтва аудіовізуальні документи створюють за результатами творчо-виробничої діяльності спеціалізовані установи, організації центрального, регіонального, місцевого рівнів (кіно-, теле-, фотостудії, студії звукозапису, телевізійні канали, кабельні телекомпанії, інформаційні агентства, теле-, радіокомпанії тощо). Варто підкреслити, що ці документи можуть бути результатом співпраці широкого кола установ, організацій, підприємств різного юридичного статусу, профілю, підлеглості, форми власності (науково-дослідні інститути, навчальні заклади, студії спеціальних зйомок, фотоагенства, компанії продюсерські, транс-

портні, юридичні та з виробництва, монтажу і будівництва декорацій, спеціального устаткування, комп'ютерних послуг, дистриб'ютори й організатори прокату, компанії-організатори мистецьких ринків і фестивалів, редакції часописів і газет тощо). Втім, процес їх створення не можна зводити до суто промислового конвеєрного виробництва. Адже в основі аудіовізуального твору, наприклад, у кіно-, фотомистецтві – унікальна, неповторна специфіка “території творчості митця”, що відображає реалізацію художнього замислу в єдності особистого і творчого аспектів, взаємодії аксіологічних, мистецтвознавчих, технічних компонентів, багатовимірному і багатозначному переплетінні з соціумом і різноманітних контекстів історичної доби. Отже, відокремити виробничий чинник від творчого неможливо: творчі зусилля не будуть мати результатів, якщо відсутня відповідна інфраструктура їх реалізації.

Критерій “функціонально-цільове призначення юридичної особи” – створювача аудіовізуальних документів розглядають з двох точок зору: особливої ролі установи, організації підприємства або їх типовості (однорідності, ординарності, повторюваності) у сферах культури, мистецтва. Цей критерій допомагає визначити місце, яке юридична особа посідає за своїм походженням (чи призначенням), характер її функцій, а чинники її особливої ролі або типовості – ступінь цінності створених документів. До основних ознак, що визначають функціонально-цільове призначення юридичної особи (спеціалізованої установи) варто віднести такі: масштаб діяльності (багатопротифільний, міжрегіональний характер професійної діяльності, за можливості – інформація про розмір статутного фонду, склад засновників, наявність іноземних партнерів, чисельність працюючих); характер виконуваних функцій (основні, допоміжні, обслуговуючі); роль у розвитку культури, мистецтва у масштабах держави, регіону, місцевості; унікальність і новизна творчо-виробничої діяльності, реалізована у створенні високохудожніх творів мистецтва на основі інноваційного освоєння специфіки екранної культури, наукових досліджень, застосування перспективних інформаційно-комунікаційних технологій, цифрових форматів, мультимедійних систем, сучасних послуг, пов'язаних із виробництвом і використанням інформації; стабільність функціонування; конкурентоздатність, підтверджена успішною участю у престижних міжнародних, державних, регіональних культурних і мистецьких програмах, проектах, конкурсах, форумах; визнання на державному, регіональному чи міжнародному рівнях. Критерій “функціонально-цільове призначення юридичної особи” застосовують як основний при визначенні джерел формування НАФ (джерел комплектування архіву).

Критерій значення фізичної особи (створювача/власника аудіовізуальних документів, критерій авторства) поширюється на створені нею документи, а їх цінність встановлюють з урахуванням масштабу і

значення професійної, громадської, іншої діяльності особи у культурі, мистецтві, визнання її заслуг державою, суспільством та у світі. Цей критерій застосовують до режисерів, операторів, акторів, виконавців музичних і літературних творів, диригентів, фотографів, журналістів та інших творців документів. Серед фізичних осіб виокремлюють безпосередніх створювачів і власників аудіовізуальних документів, які зберігають і володіють ними на правах спадщини, або є колекціонерами чи збирачами цих документів.

Для характеристики статусу фізичної особи, оцінки масштабу її діяльності у культурі, мистецтві вживають поняття “відомий”, “видатний”, “визначний” (тобто, наскільки вона була значимою), що за своєю суттю безпосередньо пов’язані з проблемою особи в історії. Кожен із наведених понять має певні сутнісні смислові відтінки, додаткові лексичні значення та відрізняється більшим або меншим виявом певних ознак.

Всі історичні події творяться людьми – особистостями, яких філософія та історична наука позначають поняттям “історична особистість”. Наразі йдеться про людину, яка залишила певний слід в історії народу, культури, держави та людства. Діяльність історичної особистості може мати позитивний, негативний і суперечливий характер, завдяки чому у пам’яті поколінь про неї сформувалася світла чи ганебна згадка або ж така, що визначити її доволі складно. Втім, незалежно від цього, вона “увійшла в історію” і не перестає певною мірою бути відомою (ту, про яку знають) історичною особистістю²⁴. Найвищий ступінь позитивної якості у зазначеному вище синонімічному ряду має поняття “видатний” (тобто, виділяється серед інших певними надзвичайними рисами, якостями, властивостями). Суспільно і духовно великі історичні справи у базових сферах життєдіяльності людства здійснюють видатні особистості. Ними не народжуються, а стають завдяки відповідним особистісним якостям, прогресивній діяльності та збігу певних об’єктивних обставин. Історія людства свідчить, що до видатних особистостей належали найбільш авторитетні члени соціуму, які, безумовно, володіли унікальною індивідуальною винятковістю, здатністю самобутньо розв’язувати тривалі суспільні суперечності, фундаментальні етико-філософські, естетичні, художні проблеми епохи, презентувати досконалі зразки наукових знань і мистецьких творів, збагачуючи та прискорюючи саме прогресивний рух історичного процесу. Їх життєвий шлях позначений унікальним переплетенням історичної епохи та життєвих ситуацій, культурних і духовних впливів, індивідуально значущою самореалізацією фізичних та інтелектуальних сил, яскраво вираженою здатністю до певного виду діяльності, неповторним поєднанням індивідуальних психологічних, розумових, інтелектуальних особливостей у тріаді “обдарованість – талант – геніаль-

ність”²⁵. У різні історичні часи їхня професійна, громадська або інша діяльність, оперта на ідеї соціального прогресу, гуманізму, духовності, досконалу загальну й професійну культуру, мала високий рівень впливу на розвиток певної базової сфери життєдіяльності суспільства або державного будівництва, суспільну свідомість. Видатні особистості – це гордість нації та людства, творці національних і загальнолюдських культурних цінностей. Їхні вчинки, творчість, практичні справи пройшли випробування часом, у різні історичні епохи – через замовчування, заборони, репресії та отримали високу суспільну оцінку і визнання не тільки країнами і народами, до яких видатні особистості належали, а й світовою спільнотою. Серед них є особистості, чия діяльність досягла загальносвітового, цивілізаційного значення для розвитку науки, культури, мистецтва, філософської, суспільної, політичної думки тощо, а вони увійшли в історію у статусі “всесвітньо відомих”. Порівняно з поняттям “видатний” достатньо поширеним є поняття “визначний”, що виявляє менший ступінь позитивно високої суспільної оцінки особистості. Визначна особистість (відрізняється від інших своїми якостями, важлива своїм значенням) може бути наділена яскравим поєднанням загальних і специфічних здібностей, талантом, відзначатися оригінальністю мислення, креативністю, спроможна презентувати вражаючі показники успішного виконання професійної діяльності, в якій важливу роль відіграє саме традиція, наслідування справи видатних попередників (наукові та мистецькі школи). Це – особистості високого культурно-інтелектуального рівня, котрі володіють знаннями про об’єкт своїх намірів і устремлінь та усвідомлюють шляхи їх реалізації. Втім, масштаб впливу їхньої діяльності у різних сферах суспільства і держави може бути дещо меншим, ніж видатних особистостей, і обмежуватися конкретними предметними галузями, вирішенням локально-конкретних проблем. Та все ж мусимо констатувати, що цей поділ є дещо умовним. Життєвий шлях особистості – це загальнонаукове поняття, що позначає складний процес індивідуального розвитку людини від народження до смерті, відзначається багатогранністю індивідуально неповторних тенденцій, ліній, сюжетів, можливостей самореалізації. Не заперечуючи важливості винагород, звань персоналії, критерій значення фізичної особи доцільно розуміти дещо з ширших позицій. Варто пам’ятати, що особа – створювач аудіовізуальних документів за життя, плідно працюючи у певній галузі аудіовізуального мистецтва, могла залишатися поза межами суспільного визнання або його втратити, чи бути відомою серед вузького кола спеціалістів і шанувальників. Найоптимальніший варіант виявлення ціннісних ознак створених фізичною особою аудіовізуальних документів (критерій авторства) потребує формування вичерпного кола відомостей про макро- і мікрообставини її життя як “людини своєї епохи”, тобто, походження, внутрішній світ,

ціннісні вектори активності, мотивація і масштаб життєвої й творчої самореалізації, втіленої у виконанні діяльності – професійної, громадської тощо, її результати й суспільне значення. Застосовують критерій значення фізичної особи у поєднанні з критерієм змісту документа. Ним послуговуються також при виявленні унікальних документів.

Поняття “походження документів” включає, крім установи або особи, які створили аудіовізуальні документи, також важливі категорії часу і місця їх створення (специфіка поєднання різних часових і просторових чинників у межах екранної реальності). Тобто, йдеться про оцінку історичної значущості часових і просторових характеристик акту документування в їх сукупності. Час створення документів передбачає оцінку ступеня збігу події з її документуванням. Безпосереднє фіксування (відсутність часової дистанції) у документі подій, явищ у конкретний проміжок часу суттєво підвищує його інформаційну цінність для певної країни, території, організації або особи. Чим коротшим є період між подією та її документуванням, тим достовірнішою виявляється інформація документів, в яких вона відбилася. Практичне застосування критерію “час створення документа” зумовлено об’єктивно існуючим чинником неоднакової наукової та історичної цінності документів, дотичних до різних історичних періодів. Тому необхідно звернути першочергову увагу на документи тих історичних епох, від яких збереглася незначна кількість документів. У такому випадку давність створення документа є важливим показником віднесення його до НАФ, в окремих випадках – до унікальних документів²⁶. Цей критерій також дозволяє виявити цінність документів у сенсі належності до періодів особливого історичного значення для світової спільноти, українського народу або української еміграції. Під особливим історичним періодом (у контексті зазначеного) треба розуміти не лише війни, повстання, народні рухи, революції, але й інші найважливіші події державного, суспільного, економічного, культурного, мистецького життя України, регіону. Однак, іноді навіть віддаленість створювача/автора документа від зафіксованих подій дозволяє йому акцентувати увагу на їхніх ключових моментах, що стали очевидними лише з історичної дистанції, при розгляді у ширшому подієвому контексті та переосмисленні. Віддаленість події у часі слугує ознакою особливої уваги відносно додаткового виявлення документів, зокрема, коли аудіовізуальні документи, що зберігаються в архіві, неповно відображають певну подію або мають незадовільний фізико-хімічний чи технічний стан. Критерій часу створення документів доцільно застосовувати у поєднанні з критеріями авторства, значущості інформації, що міститься в документі, та його справжності. Критерій місця створення документів передбачає оцінку території, установи (як конкретний прояв документування діяльності, тобто участь/долучення до певної події, явища) або іншого місця, значимих через події, що там

відбулися під час їх запису, зйомки або – навіть раніше (історичні місця, архітектурні та інші пам'ятки культури, місця, де відбулася значуща подія). Як додатковий критерій може розглядатися належність аудіовізуальних документів до світової, національної, регіональної, місцевої культурної спадщини.

До групи критеріїв змісту документа належать: значущість інформації, що міститься у документі; повторюваність інформації документа в інших документах; вид документа; оригінальність документа²⁷. За їх допомогою встановлюють інформаційну значущість документів, створених у діяльності юридичних і фізичних осіб, тобто, змістовність і якість інформації, що в них міститься, значимість подій, про які йде мова. Цінним вважають зміст документа, коли його характеристики відповідають вимогам найбільшого числа критеріїв серед застосованих для оцінки. Поняття “значущість” відображає позитивну якість, сутнісну особливість, сенс певних фактів, подій, явищ. Утім, значущість окремих подій можна визначити відразу як явищ саме однорідних і типових, що поєднують в єдине ціле загальне й індивідуальне (наприклад, Чорнобильська катастрофа). Типовість у широкому значенні тлумачать як зразкове, найбільш вірогідне і те, що є характерним для низки фактів, явищ, процесів. Поняттям “унікальність” позначають предмет або явище об'єктивного світу, котрі розуміються як виняткові, рідкісні, єдині (лат. *unicus*) у своєму роді. Аналітичне опрацювання аудіовізуальних документів із точки зору значущості інформації дозволяє виділити такі ключові її характеристики: зміст документа фіксує значимість подій, явищ, персоналій для суспільства, держави у конкретний період часу; зміст документа являє: унікальне джерело інформації з вітчизняної історії, розвитку окремих регіонів України, її народів, історії інших держав або народів, життя чи діяльності всесвітньо відомих і видатних осіб; відображає принципово нові ситуацію або процеси, що кардинально вплинули на історичний розвиток нації, держави, її базові сфери та мали значний міжнародний резонанс; є оригіналом видатного твору кіномистецтва (має високі художні якості, композиційно-сюжетну цілісність, оригінальність), рідкісним записом (виступів державних, політичних, громадських діячів, науки, культури, мистецтва, а також художніх творів у виконанні видатних митців) або фотозображенням (наприклад, уже неіснуючої історичної пам'ятки) тощо; зміст документа відображає типові, стійко повторювані деталі, елементи фактів, подій, об'єктів навколишньої природи та матеріальних предметів, життя й діяльності людей²⁸.

Критерій повторення інформації аудіовізуального документа в інших аудіовізуальних документах дозволяє встановити ознаки повторюваності (типовості) відтворених фактів, подій, масштаб відображення (повноту висвітлення). Повторення інформації в аудіовізуальних до-

кументах – це її специфічне вторинне відтворення або перетворення (у результаті аналітико-синтетичного перероблення, застосування широкого діапазону мистецьких засобів, технічних прийомів, дотичних до певного виду документів), що має місце у творчо-виробничому процесі створення аудіовізуального документа. Застосовуючи цей критерій, варто розрізняти поняття “дублетний”, “поглинений” аудіовізуальний документ, “варіанти” аудіовізуальних документів. Дублетні документи – це документи, розмножені у кількох примірниках. Поглинені документи – ті самі кінокадри й фрагменти аудіодокументів, що у різному обсязі та інтерпретації входять до складу фільмів, теле-, радіопередач та інших аудіовізуальних документів. Варіанти фото- й фонодокументів – два і більше документів, що мають відмінності між собою у деталях, але при цьому не змінюють самого змісту документа. Серед дублетних аудіовізуальних документів відбирають на архівне зберігання ті, що мають найвищу якість зображення, звуку, запису і відповідно – кращий фізико-хімічний і технічний стан, необхідну комплектильність. Як свідчить практика, найбільші обсяги дублетних аудіовізуальних документів спостерігаються саме серед грамплатівок, зібраних колекціонерами. Для того, щоб запобігти їх внесенню до НАФ, рекомендується під час проведення експертизи цінності систематизувати документи за авторами, виконавцями, встановити виробничі номери кожного боку грамплатівки та обов’язково звірити зі списком виробничих номерів грамплатівок, що зберігаються в архіві. Поглинені відео- і фонодокументи не розглядають відокремлено, оскільки відеокадри й музичні фрагменти документів містять різне смислове навантаження і не мають самостійного значення. Тому рекомендується їх аналізувати, перш за все, у монтажному взаємозв’язку з усім іншим матеріалом конкретного документа. З кількох варіантів фото- і фонодокументів на архівне зберігання приймають ті, що найбільш відрізняються ціннісними ознаками – повним змістом, кращими композиційним, колірним рішеннями, якістю запису²⁹. Внесенню до НАФ підлягають документи, в яких певна подія, факт, явище відображені якнайповніше, виразно, ексклюзивно і відзначаються різноаспектним і водночас наближеним до контексту історичної епохи відтворенням.

Критерій виду аудіовізуальних документів є дещо умовним, утім, дозволяє виділити окремі групи документів, що потребують особливої уваги під час проведення їх експертизи цінності, зокрема: серед кінодокументів – кінофільми (документальні, історико-документальні, історико-біографічні), науково-популярні фільми (документальні), кіножурнали, спеціальні кіновипуски; серед фотодокументів – хронікальні, фоторепортажі, фотонариси, портрети відомих осіб, портрети, що відзначаються високим рівнем створення портретного образу, фотографії з історії культури, науки, освіти, мистецтва, фотопейзажі з високим

рівнем художнього виконання; серед фонодокументів – записи важливих суспільних подій, визначних творів і видатних митців світового та вітчизняного мистецтва. Фонодокументи та фотодокументи, створені наприкінці XIX ст. – на початку XX ст., приймають на постійне зберігання незалежно від наявності в архіві їх аналогів на сучасних носіях (плівка, слайд, магнітна плівка, компакт-диск тощо). Також цінність представляють зібрані колекціонерами цілісні колекції фонодокументів, що утворюють єдиний комплекс разом із супровідною документацією (каталожні картки, книги-списки авторів, виконавців).

Сучасна технологічна домінанта аудіовізуальних документів не може сприйматися лише як прогресивний цивілізаційний проект. Цифрові технології дійсно підняли на якісно вищий рівень технічний процес створення та використання аудіовізуальних документів. Але, разом із тим, вони створили й нові комерційні можливості для зображень і звуків, що не гарантують, як це не парадоксально, належного художнього рівня. Також спостерігається масштабне зростання безконтрольного тиражування кінопродукції, аудіо- та відеопіратства, виразно втрачають сенс етичні межі для творів аудіовізуальної культури. Зафіксовані у супровідній письмовій документації реквізити, технологічні характеристики, інформація про походження документа, за потреби, встановлення архівістами додаткових відомостей – це ті ключові чинники, що слугують обов'язковою умовою комплексної ідентифікації та об'єктивної оцінки аудіовізуального документа для встановлення його оригінальності, справжності, розуміння відмінностей від одиничного, суто технічного запису чи зйомки.

Відбір кращих за якістю аудіовізуальних документів здійснюють за допомогою критеріїв їхніх зовнішніх особливостей – форми фіксації й передачі змісту документа, технічного, фізико-хімічного стану його збереженості. Перший критерій стосується способу й якості запису чи зображення, тобто, наскільки якісно у документі вдалося зафіксувати факт, подію, зберегти й відтворити їх. Цей критерій орієнтує відібрати на зберігання документи, в яких спосіб фіксування інформації на аудіовізуальному носії за технічними характеристиками слугує прикладом високотехнічних інновацій в аудіовізуальній культурі, є унікальним або відзначається певними особливостями зйомки чи запису, що мають художньо-естетичну цінність. Технічний, фізико-хімічний стан збереженості аудіовізуальних документів відображає відповідність аудіовізуального носія міжнародним, національним або галузевим стандартам. Наразі йдеться про якість зображення, звуку, збереженість носія, фотопаперу, магнітної плівки, кіноплівки, грамплатівки.

До специфічних критеріїв оцінки аудіовізуальних документів належать: засоби розкриття інформації документа, незалежність інформації

документа від певної установи – безпосереднього створювача документа, комплектність документів, наявність супровідної письмової документації; суспільне визнання документів³⁰.

Аудіовізуальний документ як матеріальний продукт художньої творчості та свідомої діяльності людини має певну естетичну цінність, з притаманними специфічними технічними засобами, прийомами, ідеями, відображає мистецькі набутки їх творців. Тому розкриття інформації аудіовізуального документа передбачає аналіз широкої системи координат його художніх особливостей у значенні твору мистецтва (жанровий діапазон, стилістичні прийоми, операторське рішення, композиційно-сюжетна цілісність, виразність й оригінальність запису, зйомки, монтаж, ракурс, колір, світлотінь, пластичність зображення, оркестровка образів і ритмів тощо). У разі виникнення труднощів відносно визначення таких ознак, доцільно залучати експертів-фахівців. Архівісти також повинні приділити увагу морально-етичним аспектам зйомки, запису конкретних осіб стосовно захисту конфіденційності певних сторін їхнього приватного життя.

Незалежність інформації аудіовізуальних документів (окреслення різних точок зору на події чи проблеми, об'єктивність та репрезентативність їх подання) від спеціалізованої установи чи організації, яка його створила, відображає поширений нині принцип політематичності роботи спеціалізованих структур (кіностудій, телевізійних каналів, компаній, творчих об'єднань) у сфері аудіовізуальної культури.

Комплектність документів і наявність супровідної письмової документації передбачені порядком приймання аудіовізуальних документів до архівної установи на підставі відповідних нормативно-правових актів і стандартів. Ці критерії зобов'язують архівістів проаналізувати повноту комплекту документів, що передається до архіву, ступінь збереженості супровідної письмової документації, якість її тексту, можливості наукового і практичного використання її інформаційного потенціалу. Відсутність повного комплекту документів або певних елементів супровідної документації не повинна перешкоджати прийманню на архівне зберігання документів. Допускається приймання аудіовізуальних документів із неповним комплектом супровідної документації, якщо це не викликає сумніву в їх автентичності, не перешкоджає користуванню ними, а також за гарантії їх справжності з боку особи, яка передала ці документи.

Доказом визнання суспільної й культурної цінності аудіовізуальних документів слугує присудження міжнародних, державних, регіональних премій, відзначення дипломами, медалями, презентація на престижних фестивалях, форумах, виставках, імпрезах, інтенсивність використання. Однак, варто взяти до уваги, що аудіовізуальним документам властива особливість створювати міфи, маніпулювати суспіль-

ною свідомістю, а інтенсивність їх використання може бути спричинена іноді швидкоплинними, сьогоденними запитами суспільства або чинниками кон'юнктури і з часом істотно змінюватися.

Грамотний відбір аудіовізуальних документів потребує застосування загальних і специфічних критеріїв експертизи цінності, дотичних до певного їх виду. Зокрема, серед кінодокументів першочерговому відбору підлягають хронікально-документальні фільми (як завершені, так і не завершені у виробництві), кіножурнали, спеціальні кіновипуски. Їх приймають на підставі застосування загальних критеріїв: походження – авторство (значення юридичної або фізичної особи – творця документа), час і місце створення документа, значущість інформації (унікальність, типовість, справжність (оригінальність, достовірність) документа, зовнішні особливості (носій і спосіб запису інформації, фізико-хімічний і технічний стан документа), а також специфічних критеріїв: засоби розкриття інформації документа (його художні особливості як твору кіномистецтва: монтаж, ракурс, кінематографічний план (великий, середній, загальний), характер освітлення, музично-звуковий ряд тощо), суспільне визнання документа (присудження премій, демонстрація на престижних конкурсах і фестивалях).

Оцінку і відбір відеодокументів доцільно здійснювати за аналогією з кінодокументами. У сучасному інформаційному суспільстві відеодокументи на відміну від кінодокументів – найчисельніший і найпоширеніший вид аудіовізуальних документів, де зафіксовано різні прояви політичного, економічного, культурного й духовного життя особи, суспільства, держави. З огляду на істотне збільшення кількості їх творців, експансію цифрових технологій, динамічне нарощування обсягів цих документів, доцільно застосувати до них вибіркового відбір.

Оцінку і відбір фотодокументів проводять на підставі загальних і специфічних критеріїв експертизи цінності документів: походження, змісту документів, з урахуванням їх жанру, художніх, естетичних і технічних аспектів як твору мистецтва, у цілісності цих компонентів. Одна з найважливіших властивостей фотографії – документальність зафіксованих подій. На знімку зображено те, що фотограф побачив, осмислив і встиг творчо зафіксувати. Втім, документальність не заперечує авторської основи фотографії, її суто людського наповнення. Зображення на фотодокументі, як і в живопису – це художнє розкриття внутрішнього глибинного сенсу ситуації, характеру людини, інших аспектів навколишнього світу, і тому критерій значення фізичної особи (авторства) при експертизі цінності фотодокументів є визначальним. За цією ознакою цінність фотодокумента залежить від рівня майстерності його автора, що відбивається у глибині трактування зафіксованих подій, художніх особливостях (ракурс зйомки, колірне рішення, експозиція, організація спеціально обраних об'єктів для фотографування

“у потрібному місці та в потрібний час”, виходячи з власного бачення, технічне опрацювання фотографії як втілення творчих задумів тощо). Критерій походження фотодокумента націлює архівістів також встановити, за можливості, його замовника – фізичну або юридичну особу. Застосування критерію часу і місця створення фотодокументів (час і місце створення фотодокументів збігаються з моментом і місцем зафіксованої події) зобов’язує ретельно вивчати історичні обставини, в яких створювався окремий фотодокумент або їх комплекс. У групі критеріїв змісту фотодокументів виключно важливим є критерій значущості факту, події, особи, зображених у документі з урахуванням художніх особливостей їх відтворення. Критерій повторюваності інформації фотодокумента в інших документах може потребувати рекомендацій експерта щодо відбору серед приблизно рівнозначних документів одного або максимум двох фото. Достовірність і повноту інформації фотодокумента часто доводиться встановлювати за допомогою джерелознавчого аналізу, опрацювання довідкових видань, публікацій, каталогів, картотек, електронних баз даних. Важливою ціннісною ознакою фотодокумента є його оригінальність. До архівів приймають оригінальні негативи (кольорові та чорно-білі), за їх відсутності – контратипи або позитиви на правах оригіналу (якщо вони мають історичну цінність і виготовлені з якісних дубль-негативів), слайди, а також цифрові фотодокументи, але за умови їх відсутності в аналоговій формі. Найбільшу цінність має авторський відбиток, оскільки найвиразніше відображає творчий задум і професійну майстерність створювача фотодокумента. Група загальних критеріїв зовнішніх особливостей фотодокументів включає критерій фізико-хімічного і технічного стану документів. Допускається приймання до архіву унікального фотодокумента, що має певні дефекти, з урахуванням сучасних можливостей його реставрації. Серед специфічних критеріїв фотодокументів одним із ключових є наявність і якість текстової супровідної документації. Фотодокументи з особистих архівів, колекцій часто надходять невпорядкованими, і тому для їх атрибуції необхідно використовувати інформацію довідкових видань, наукових публікацій, баз даних, дослідити уважно контрольний відбиток. Цікаві відомості можна отримати також при перегляді негативу, вивчаючи написи на ньому, почерк, яким вони зроблені. Аналіз почерків фотографів та їх зіставлення дозволяє встановити особу автора зйомки. Рекомендується також уважно опрацювати старі конверти, де зберігаються негативи. Фотопортрети аналізують за ознаками значущості зображеної особи та художніх якостей її відображення на світлині. Для пейзажних фотодокументів (сільські, міські, лісові, морські, гірські, індустріальні пейзажі тощо) основним критерієм є значення фізичної особи (авторства) – створювача документа з урахуванням зображувально-виразних засобів і технологічних параметрів фотографії

(світлотінь, філігранне опрацювання деталей, пластичність зображення, якість паперу (бархатистість, глибина тону), фотодрук).

Серед різних за жанром фонодокументів перевагу надають фоновозаписам документального, художнього, літературно-драматичного жанрів на підставі ознак, отриманих за результатами всієї сукупності критеріїв – загальних і специфічних. Документальні фоновозаписи підлягають найповнішому і найретельнішому відбору за критеріями часу і місця створення документа, значущості зафіксованої у ньому інформації. Художні та літературно-драматичні фонодокументи оцінюють, керуючись критерієм значення автора, виконавця, змісту інформації. Наявність нині значного обсягу художніх фонодокументів, де зафіксовані виконавці, які не мають широкої популярності, але є відомими вузькому колу спеціалістів і шанувальників, актуалізує необхідність проведення вибіркового відбору цих документів з урахуванням приналежності до певного жанру в музичному мистецтві, опрацювання додаткових відомостей з різних джерел (наукові публікації, рецензії, інформація ЗМІ) щодо їхньої творчої діяльності. Першочергової уваги потребують фонодокументи, що відображають: становлення і кристалізацію в історичній ретроспективі та у колі хронотопу сучасності кращих традицій вітчизняного і зарубіжного театрального мистецтва, музичної та вокальної культури, високі зразки творчості майстрів сцени у всьому багатстві провідних жанрово-стильових особливостей і художньо-естетичних чинників.

Отже, з огляду на багатовимірний феномен природи аудіовізуальних документів як результату творчо-виробничої діяльності, їхню видову структуру, художні та технологічні аспекти, властиву їм поліфункціональність, експертиза цінності цих документів – складний інтелектуальний процес міждисциплінарного характеру, де поєднуються пізнавальні можливості власне архівознавства та низки гуманітарних наук. Цілком очевидно, що її методологія потребує доопрацювання, доповнення певними науковими методами, критеріями для розширення можливостей культурологічної експертизи аудіовізуальних документів із точки зору творів мистецтва і, відповідно, внесення коректив у критерії їх грошової оцінки.

¹ Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24 груд. 1993 р. № 3814-ХІІ (зі змінами). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3814-12> (дата звернення: 07. 07. 2017).

² Зміни в архівному законодавстві щодо експертизи цінності документів. Роз'яснення Міністерства юстиції України від 24 січ. 2012 р./С. В. Сельченкова. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0024323-12 (дата звернення: 07. 07. 2017).

³ Сельченкова С. В., Селіверстова К. Т. Експертиза цінності управлінських документів: історія, теорія, методика: наук.-метод. посіб./Держ. арх. служба України, УНДІАСД. Київ; Рівне, 2011. 170 с.; Відбір на постійне зберігання аудіовізуальних документів: метод. рекомендації/Держкомархів України, УНДІАСД, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; уклад.: К. Т. Селіверстова (кер. теми), А. М. Шелест. О. Г. Саприкіна та ін. Київ, 2010. 64 с.; Застосування принципів і критеріїв експертизи цінності документів на сучасному етапі: метод. рекомендації/Держкомархів України, УНДІАСД; уклад.: К. Т. Селіверстова (кер. теми), Л. В. Андрієвська М. В. Ковтун., Н. М. Христова. Київ, 2009. 39 с.; Робота з документами особового походження: метод. посібник/Держкомархів України, УНДІАСД; авт.-уклад.: Л. О. Драгомірова, І. М. Мага, З. О. Сендик, К. Т. Селіверстова, Н. М. Христова. Київ, 2009. С. 8–38.

⁴ Автократов В. Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения: монография. Москва, 2001. 396 с.; Асфандиярова И. Г. Аудиовизуальные архивы: учеб.-метод. пособие. Уфа, 2013. 98 с.; Аудиовизуальные архивы на рубеже XX–XXI веков (отечественный и зарубежный опыт)/сост.: В. М. Магидов, Е. Л. Иванова; под. ред. В. М. Магидова. Москва, 2003. 414 с.; Ємельянова Т. Аудіовізуальні документи в державних архівах України: організація доступу та використання інформації, що міститься в них (1930–2007 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 02/Ємельянова Тетяна Олександрівна; Держкомархів України, УНДІАСД. Київ, 2010. 210 с.; *Її ж.* Документознавство аудіовізуальне//Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./НАН України. Інститут історії України; І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. Київ, 2008. С. 201–210; *Її ж.* Проблеми архивного хранения оцифрованных аудиовизуальных документов//Електронний документ: актуальні завдання та практичні впровадження (життєвий цикл електронного документа): матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовт. 2012 р., м. Київ/Держ. архів. служба України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства, Центр. держ. електрон. архів України, Нац. академія держ. упр. при Президентові України. Київ, 2012. С. 44–48; Казімірова І., Ємельянова Т. З досвіду оцифрування кінодокументів у ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного//Архіви України. 2010. № 3–4. С. 87–92; Магидов В. М. Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания: монография. Москва, 2005. 394 с., 48 с. ил.; Тихонов В. И. Информационные технологии и электронные документы в контексте архивного хранения (статьи разных лет). Москва, 2009. 384 с.; Формирование и сохранение культурного наследия в информационном обществе (Издание ЮНЕСКО для Всемирного саммита по информационному обществу). Санкт-Петербург, 2004. 112 с.; Эдмондсон Р. Аудиовизуальное архивирование: философия и принципы/неофиц. пер. с англ. В. В. Михайловского. Париж, 2004. 90 с. URL: www.unesco.kz/publications/ci/moscow/audiovisual-archives.pdf. (дата звернення: 08. 07. 2017); Audiovisual archives: a practical reader/edited and compiled by Helen P. Harrison [for the] General Information Programme and UNISIST. Paris, 1997. 429 p.; Audiovisual Archiving: Philosophy and Principles/prepared by Ray Edmondson. Third edition. Paris, 2016. 90 p.

⁵ Відбір, експертиза цінності та приймання на постійне зберігання цифрових аудіовізуальних документів: метод. рекомендації/Держ. архів. служба

України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; уклад.: Т. О. Ємельянова. Київ, 2015. 27 с.; Порядок оцифрування кінодокументів/Держ. архів. служба України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; уклад. І. О. Казімірова. Київ, 2012. 10 с.; Порядок оцифрування фонодокументів/Держ. архів. служба України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; уклад. Т. П. Камінщук. Київ, 2012. 10 с.

⁶ Робота архівних установ України з аудіовізуальними документами: метод. посібник/Укрдержархів. УНДІАСД; уклад.: Л. Ф. Приходько (кер. теми), Г. К. Волкотруб, В. В. Патик; за заг. ред. Т. О. Ємельянової. Київ, 2015. 390 с.

⁷ Словник української мови: в 11 томах. Т. 2. Київ, 1971. С. 462; Сучасний словник іншомовних слів. Близько 20 тисяч слів і словосполучень/НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; уклад.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ, 2006. С. 255.

⁸ *Шестаков В. А.* Особенности экспертизы культурных ценностей//Вопросы культурологии. 2008. № 11. С. 57–64; Экспертиза в современном мире: от знания к деятельности/под ред. Г. В. Иванченко, Д. А. Леонтьева. Москва, 2006. 454 с.

⁹ Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24 груд. 1993 р. № 3814-ХІІ (зі змінами). URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3814-12> (дата звернення: 07. 07. 2017); Про проведення експертизи цінності документів: постанова Кабінету Міністрів України від 8 серп. 2007 р. № 1004. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1004-2007-п. (дата звернення: 08. 07. 2017); Правила роботи архівних установ України/Міністерство юстиції України, Державна архівна служба України, УНДІАСД; упоряд.: Л. А. Кисельова, Ю. А. Прилепішева, Т. П. Прись, С. В. Сельченкова; за заг. ред. Н. М. Хрестової. Київ, 2013. С. 12.

¹⁰ Словник синонімів української мови: у 2-х т. Т. 1. А*М/А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.; НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови. Київ, 2006. С. 157, 309, 458.

¹¹ *Автократов В. Н.* Указ. соч. С. 137–138.

¹² Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять: ДСТУ 2732:2004/розроб.: О. Загорецька, Л. Драгомірова, Л. Кузнецова, С. Кулешов (кер. розроб.) та ін. Київ, 2005. С. 10.

¹³ *Кулешов С.* До проблеми віднесення документів Національного архівного фонду України до унікальних//Студії з архів. справи та документознавства. 2008. Т. 16. С. 15–16.

¹⁴ *Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М.* Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. Київ, 2006. С. 56.

¹⁵ *Швырев В. С.* Рефлексия и понимание в современном анализе науки//Вопросы философии. 1985. № 6. С. 44–56; Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности: методологические проблемы современной науки. Москва, 1978. С. 31–50.

¹⁶ *Заицький Л. О.* Вступ до методології історії. Львів, 1996. С. 68–72.

¹⁷ *Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М.* Зазнач. твір. С. 68–69.

¹⁸ *Автократов В. Н.* Указ. соч. С. 89.

¹⁹ *Сельченкова С. В., Селіверстова К. Т.* Зазнач. твір. С. 97–98.

²⁰ *Асфандиярова И. Г.* Указ. соч. С. 51–52.

²¹ Сучасний словник іншомовних слів... С. 390; Енциклопедичний словник з державного управління/уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ, 2010. С. 357.

²² Архівістика: термінологічний словник/авт.-упоряд.: К. Є. Новохатський (кер.), К. Т. Селіверстова, Н. І. Гончарова та ін. Київ, 1998. С. 40.

²³ Сельченкова С. В., Селіверстова К. Т. Зазнач. твір. С. 70–93.

²⁴ Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз /Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. Київ, 2002. С. 60–65.

²⁵ Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії. Київ, 2006. С. 230–257.

²⁶ Сельченкова С., Селіверстова К. Зазнач. твір. С. 77–78.

²⁷ Застосування принципів і критеріїв експертизи цінності документів... С. 15–26.

²⁸ Методика віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, затверджена наказом Міністерства юстиції України 16 серп. 2016 р. № 2505/5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1148-16> (дата звернення: 09. 07. 2017).

²⁹ Відбір на постійне зберігання аудіовізуальних документів... С. 24–25.

³⁰ Асфандиярова И. Г. Указ. соч. С. 49–50.

There is considered in theoretical and applied aspects of the appraisal of audiovisual documents: conceptual apparatus, methodological tools and the specifics of practical application.

Key words: National Archival Holdings (NAH); Document of the National Archival Holdings (NAF); the value of a document; appraisal of audiovisual documents; methodology for documents appraisal.

УДК 930.25(477)

О. В. ЧИЖОВА*

**ПЕРЕСЕЛЕННЯ АРХІВУ-МУЗЕЮ
МОЖЕ ПРИЗВЕСТИ ДО НЕПОПРАВНИХ ВТРАТ
НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ**

Ситуація, що склалася навколо Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), викликала неабияку стурбованість не лише серед архівної спільноти, а й широкої громадськості. Йдеться про можливе переселення нашої установи.

Проблема занадто гостра з огляду на те, що 29 вересня 2017 р. закінчується термін дії додаткового договору № 4087/07 від 25. 10. 2016 р. про внесення змін до договору оренди нерухомого майна № 4087 від 29. 09. 2008 р.

Міністерство культури України та Фонд державного майна України офіційно повідомили Державну архівну службу України та ЦДАМЛМ України щодо недоцільності продовження договору оренди, укладеного між Регіональним відділенням Фонду державного майна України по м. Києву та ЦДАМЛМ України на державне нерухоме майно – пам’ятку архітектури XVIII ст. “Бурса” площею 3691,00 м², розташовану за адресою: м. Київ, вул. Володимирська, 22-а, що перебуває на балансі Національного заповідника “Софія Київська”. Варто зазначити, що приміщення Софійської Бурси, де з 1966 р. розміщується ЦДАМЛМ України, починаючи з 1920-х років було історично закріплено за архівними установами.

Офіційна причина відмови у продовженні оренди – необхідність реставрації будівлі. Актом обстеження технічного стану зафіксований незадовільний загальний стан пам’ятки архітектури “Бурса”. Цим же актом передбачено проведення комплексного обстеження будівлі, розроблення проекту та виконання ремонтно-реставраційних робіт, а також благоустрою території.

З метою вирішення питання переміщення архівних та музейних фондів, Державна архівна служба України звернулася з листом до Фонду державного майна України щодо подальшого розміщення ЦДАМЛМ України. У відповідь Фонд запропонував кілька вільних приміщень для потреб ЦДАМЛМ України, а саме: по вул. Олексія Терьохіна, 8-а – ДП

* *Чижова Олена Валеріївна* – директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

“Український центр з питань сертифікації та захисту прав споживачів” (орган управління – Міністерство економічного розвитку і торгівлі України); вул. Солом’янській, 5 (балансоутримувач – Київська філія ДПВ “НДІ” “УКРЕНЕРГОМЕРЕЖПРОЕКТ”); орган управління – Міністерство енергетики та вугільної промисловості України); вул. Гарматній, 2 – ДП ВО “Київприлад” (орган управління – Державне космічне агентство України); вул. Празькій, 5 – ДП “НДІ” “Еластик” (орган управління – Міністерство економічного розвитку і торгівлі України); Кільцевій дорозі, 4 (орган управління – Міністерство економічного розвитку і торгівлі України; балансоутримувач – Державне науково-виробниче підприємство “Електронмаш”); вул. Якутській, 3 (орган управління – Державне космічне агентство України; балансоутримувач – ДП ВО “Київприлад”).

При огляді цих приміщень виникло багато сумнівів і запитань, бо всі вони розташовані або на території промислових підприємств, або мають лише офісне призначення. Їхня площа також не забезпечує необхідних можливостей для розміщення великої кількості документів Національного архівного фонду (НАФ), а відсутність елементарних умов зберігання змусила нас проінформувати громадськість про реальний стан речей.

Забезпечення ЦДАМЛМ України (як і інших архівних установ) належним приміщенням унормовано низкою законів України, а саме: ст. 20 Закону України “Про культуру”, де записано: “Забороняється виселення закладів культури (театрів, філармоній, бібліотек, музеїв, архівів, художніх галерей (виставок), кінотеатрів, позашкільних закладів естетичного виховання і дозвілля дітей та юнацтва, клубних закладів тощо) з приміщень без надання їм іншого рівноцінного приміщення”¹; ст. 13 Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”: “Забороняється розміщення архівних установ, в яких зберігаються документи Національного архівного фонду, в приміщеннях, що не відповідають вимогам зберігання таких документів та охорони праці працівників архівних установ, або переміщення цих установ без надання іншого рівноцінного приміщення, упорядкованого для зберігання архівних документів, роботи працівників і користувачів”². Також у ст. 14 Закону України “Про музеї та музейну справу” зазначається: “Приміщення музеїв, що є у державній чи комунальній власності, передаються їм на праві оперативного управління. Воно може бути вилучене лише за умови надання музею іншого рівноцінного приміщення”³.

Із метою вирішення цієї болючої проблеми було ініційовано проведення 21 червня 2017 р. засідання Комітету Верховної Ради з питань культури і духовності, на якому ми продемонстрували фото

запропонованих об'єктів. Реальний вихід із ситуації міститься в пропозиції Державної архівної служби України – добудувати приміщення комплексу архівних установ по вул. Солом'янській, 24, де будуть створені сучасні умови для зберігання та експонування документів, і де міг би розміститися ЦДАМЛМ України. На превеликий жаль, минуло вже 4 роки, як це будівництво призупинено, й архівні установи позбавлені можливості мати європейські умови для функціонування. Цю пропозицію одностайно підтримали: директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, академік НАН України М. Жулинський, заступник директора цього Інституту С. Гальченко; генеральний директор Національного музею Тараса Шевченка Д. Стус; кінокритик, кінознавець, кіносценарист, заступник Голови Національної спілки кінематографістів України, Голова Комісії з регламенту та етики Спілки С. Тримбач; кінокритик, кінознавець, головний редактор журналу “Кіно-Театр”, член Правління Національної спілки кінематографістів України Л. Брюховецька, які були учасниками засідання. Результатом засідання стало прийняття рішення про звернення до Кабінету Міністрів України з питанням про виділення рівноцінного приміщення для нашого архіву-музею.

Хочеться наголосити ще на одній проблемі в цьому своєрідному ланцюгу: після закінчення дії договору оренди не буде правових підстав для укладення договорів на отримання комунальних послуг, що створить неприпустимі умови для збереження культурних цінностей та може призвести до непоправних втрат національного надбання.

Відомі діячі культури М. Вантух, І. Дзюба, І. Драч, М. Жулинський, Д. Павличко, Л. Кадочникова, Р. Недашківська, В. Сільвестров, М. Скорик, Є. Станкович, В. Шкляр, В. Яворівський та інші митці, керівники творчих колективів та музеїв, профільних вишів звернулися до Президента України П. Порошенка, Прем'єр-міністра В. Гройсмана, Голови Верховної Ради України А. Парубія з проханням стати на захист національного культурного надбання та подбати про забезпечення ЦДАМЛМ приміщенням, придатним для зберігання документальних матеріалів та музейних предметів.

5 липня 2017 р. у приміщенні Українського національного інформаційного агентства “Укрінформ” відбувся “круглий стіл”, присвячений проблемі розміщення ЦДАМЛМ України після закінчення терміну дії договору оренди будівлі колишньої Бурси Національного заповідника “Софія Київська”. Учасники цього заходу, організаторами якого виступили Державна архівна служба України та ЦДАМЛМ України, обстоюючи необхідність захисту і збереження документів НАФ, висловили рішуче занепокоєння у зв'язку із загрозою цілісності архівно-музейних фондів, як невід'ємної складової національної

історико-культурної спадщини та інформаційних ресурсів України, та можливого штучного знищення їх. Було ухвалено звернутися до Президента України, Ради національної безпеки і оборони України, Кабінету Міністрів України з пропозицією сприяти вирішенню питання щодо проведення реставрації будівлі колишньої Бурси без переміщення з неї архіву-музею.

Вкотре наголошуємо на тому, що запропоновані для переселення приміщення не можуть забезпечити єдності у зберіганні всіх видів культурних цінностей. Адже ЦДАМЛМ України є унікальною установою (єдиною в Європі), яка забезпечує збереження єдиного архівно-музейного та бібліотечного комплексу документів. Розмежування цих культурних цінностей неможливе, оскільки їх складові утворюють єдині неподільні фонди особового походження визначних діячів національної та світової культури. Розпорошення таких фондів матиме вкрай негативні наслідки.

Варто нагадати про гучну сумнозвісну справу переміщення свого часу фондів Музею історії Києва. Події, що негативно вплинули на забезпечення збереженості та обліку його колекції, повинні стати застереженням для невважених управлінських рішень.

Сьогодні ЦДАМЛМ України – це багатопрофільна архівно-музейна інституція нашої держави, яка зберігає 1291 особовий фонд діячів української літератури і мистецтва та 123 фонди установ і організацій національного значення. У складі фондів – рукописи найвідоміших представників української нації: Т. Шевченка, І. Франка; листи І. Нечуя-Левицького, Марка Черемшини; документи Б. Грінченка – автора першого Словника української мови; матеріали фондів історика та композитора М. Аркаса, композиторів К. Стеценка, М. Тутковського, музичних діячів М. Заньковецької, М. Кропивницького, С. Тобілевич; співака І. Алчевського; архітектора П. Альошина; художників І. Їжакевича, Ф. Красицького, Ю. Маковського; родинні фонди В. та О. Беретті, Требінських, Язевих, Шиповичів; документи представників української діаспори Віри Вовк, Івана Багряного, Марти Гай, О. Гай-Головка, І. Кошелівця, Л. Морозової, Д. Нитченка, Богдана Подолянка, Р. Рахманного, Яра Славутича, Ганни Черінь та багатьох інших.

Відкналися також документи, що висвітлюють багаторічну історію провідних театрів, національних спілок та мистецьких премій України. Всього архівний фонд ЦДАМЛМ України нараховує 308 721 од. зб., що складає більше ніж 1,5 млн документів; 110 465 примірників книг і брошур, 89 238 примірників періодичних видань XVIII–XXI ст. (у т. ч. 56 209 од. зб. періоду незалежності України, а також значна кількість документів української діаспори з усього світу). Також на

державному зберіганні ЦДАМЛМ України знаходяться 12 154 музейних предмети. Щороку архів-музей приймає на постійне зберігання понад 12 тис. документів НАФ.

Акцентуємо увагу на тому, що ЦДАМЛМ України є не лише місцем зберігання української історико-культурної спадщини, установою національної пам'яті, але й потужним науковим та інформаційним центром. Постійно документами архіву-музею у затишній читальній залі користуються дослідники архівної інформації – історики, мистецтвознавці, літературознавці, журналісти як з України, так і з-за кордону.

ЦДАМЛМ України активно займається використанням архівної інформації шляхом проведення виставок, творчих зустрічей, мистецьких заходів. Зокрема, в архіві-музеї розміщена постійно діюча експозиція “Із скарбів архіву-музею”, складовою частиною якої є 11 меморіальних кабінетів всесвітньо відомих та видатних діячів української культури. Останню документально-художню виставку до 100-річчя Т. Яблонської відвідало 1 500 екскурсантів.

Скарбниця архіву-музею відома далеко за межами України, про що свідчать відвідування читального залу та запити іноземних дослідників. Щороку тут проходять практику студенти історичної та архівознавчої спеціальностей київських вишів.

Нами започатковані проекти “Мистецькі зустрічі в архіві-музеї”. Серед знакових зустрічей останніх років: з композитором Л. Грабовським, композитором, співаком, кобзарем Ю. Китастиком, оперним співаком А. Кочергою, майстром художнього слова А. Паламаренком. Широкого розголосу набуло також урочисте передавання приватних архівних фондів композиторів М. Вериківського, В. Загорцева, Б. Лятошинського, В. Губаренка, кінорежисера В. Денисенка, диригента Н. Рахліна та інших діячів української культури.

За останні роки ЦДАМЛМ України поповнився документами митців, які проживали в Україні: М. Зерова, С. Колоса, Г. Кочура, Б. Лятошинського, Б. Мозолевського, В. Нестайка, Є. Сверстюка, А. Солов'яненка, Д. Степовика, Л. Танюка, а також із-за кордону: І. Блажкова (Німеччина), Віри Вовк (Бразилія), Л. Грабовського, В. Лопати, Н. Світличної (США) та багатьох інших.

Ми активно відгукуємося на запити наших користувачів: готуємо цифрові он-лайн виставки документів, удосконалюємо довідковий апарат (підготовлено 4 випуски Путівника по фондах та колекціях ЦДАМЛМ України), що дає можливість дослідникам отримати більш цілісне уявлення про склад і зміст усього документального надбання архіву-музею. Випуски Путівника у повному об'ємі представлені на нашому офіційному сайті. Якщо у дослідни-

ка виникає потреба пришвидшити процес оформлення та процедуру замовлення документів у читальний зал – сьогодні це можна зробити через заповнення Заяви користувача на нашому сайті; також на сайті розміщена частина архівних описів, за допомогою яких можна зробити замовлення оригіналів документів (на електронну адресу архіву або за телефоном) і в зручний час завітати до архіву для роботи з ними.

У зв'язку з підготовкою до можливого переселення ми вимушені призупинити роботи щодо впровадження у дію Проекту “Онлайн архів-музей літератури і мистецтва України”, мета якого – створення он-лайн електронного каталогу, відкритого он-лайн доступу до архівних фондів та створення зручних і ефективних інструментів пошуку та роботи з інформацією. У рамках проекту передбачено повне оцифрування архівних описів і документів та створення на їх основі електронного каталогу з відкритим доступом у мережі Інтернет. Цей проект мав би забезпечити інноваційний і сучасний підхід до роботи з науковою інформацією та відкрив би широкому загалу інформацію про нашу документальну спадщину.

Сьогодні багатогранна діяльність архіву-музею може бути зупинена, а зібрані у його фондах безцінні скарби – пошкоджені, розпорошені та навіть назавжди втрачені через позбавлення його приміщення. Пам'ятки національної історії та культури можуть опинитися в ролі “безхатченків” через неузгодженість дій між різними державними відомствами. Натомість важливим стратегічним завданням Української держави у контексті процесів євроінтеграції є забезпечення збереження національної історико-культурної спадщини як невід'ємної частини всесвітньої культурної спадщини, зокрема архівів, музеїв, бібліотек, творів мистецтва та літератури.

Користуючись нагодою, колектив архіву-музею зі шпальт профільного видання – науково-практичного журналу “Архіви України” – щиро дякує усім небайдужим до збереження національної пам'яті за підтримку і сподівається, що думка громадськості буде почута й буде прийнято державницьке рішення.

¹ Про культуру: Закон України від 14 груд. 2010 р. № 2778-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2778-17> (дата звернення: 28. 08. 2017).

² Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24 груд. 1993 р. № 3814-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3814-12> (дата звернення: 28. 08. 2017).

³ Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 черв. 1995 р. № 249-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 28. 08. 2017).

**Коментар Голови Державної архівної служби України
Тетяни Баранової:**

Цікавим є той факт, що приміщення колишньої бурси (семінарії) наказом Голови Київського губревкому від 21 липня 1920 р. було передано Архівному управлінню під Головний Архів і, відповідно до постанови ВУЦВКу від 22 вересня 1922 р., закріплено за архівними установами.

На вимогу творчих спілок республіки постановою Ради Міністрів УРСР від 4 травня 1966 р. № 357 було створено Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва Української РСР. Цим документом передбачено розміщення архіву у приміщенні Центрального державного історичного архіву УРСР по вул. Володимирській, 22-а.

У 1970 р. після переміщення інших архівних установ до спеціально збудованого комплексу по вул. Солом'янській, 24, ЦДАМЛМ України став єдиним користувачем приміщень колишньої бурси.

Протягом багатьох років Національним заповідником “Софія Київська” порушується питання щодо вивільнення приміщень, у яких розміщується ЦДАМЛМ України. З метою пошуку рівноцінного приміщення для нашого архіву-музею Державна архівна служба наполегливо ініціює пошук будівель, придатних для архівних та музейних фондів.

Упродовж 2016–2017 рр. Фонд державного майна України вже двічі пропонував вільні приміщення, але, коли їх оглянули наші фахівці, було встановлено, що всі вони перебувають у занедбаному стані, не придатні для розміщення архіву-музею і потребують значних капіталовкладень.

Зважаючи на успішний досвід державних архівів щодо ремонту своїх будівель без переміщення, Державна архівна служба України вважає за доцільне проведення ремонту колишньої бурси Національного заповідника “Софія Київська” без переміщення ЦДАМЛМ України.

Ще одним шляхом вирішення питання розміщення ЦДАМЛМ України є добудова комплексу споруд центральних державних архівів по вул. Солом'янській, 24. Нове сучасне приміщення, де будуть забезпечені всі умови для збереження архівних та музейних колекцій, стане альтернативою у розв'язанні проблеми постійної “дислокації” ЦДАМЛМ України.

Виставкові зали Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР (1970-ті роки).

Фото О. П. Довженка (1953 р.).
ЦДАМЛІМ України. Ф. 690. Оп. 1.
Од. зб. 32. Арк. 24.

Бандуристе, орле сизий,
 Дай же ти да брешти
 Маєш же курчак, маєш же свиню,
 Є жодна ви татка.
 Менше ймаєш в оцчоренч.
 Може він шкідливо їд:
 По хан тибі він з'являв бо.
 Що а доті при ви татка?
 Тупий з ну ший ... одилюїт,
 І ма чоракати
 І в сироті — мій вобує
 Що м не курчак.
 Чого собі спроче бачу фвалю?
 І татка одилюїт
 Одилюїт! — а чоракати
 А татка мей ратка?

Копія автографа вірша Т. Шевченка
 “Бандуристе, орле сизий” (1840 р.).
 ЦДАМЛІМ України. Ф. 506. Оп. 1.
 Од. зб. 2. Арк. 1–13в.

Богомазов О. К. Автопортрет.
Папір, акварель. Поч. XX ст.
ЦДАМЛМ України. Ф. 360. Оп. 1.
Од. зб. 27. Арк. 2.

М. П. Глущенко.
“Весна” (1974 р.).
З музейної колекції ЦДАМЛМ
України.

Меморіальний кабінет П. І. Майбороди та А. С. Малишка в ЦДАМЛМ України.
Сховище ЦДАМЛМ України.

Експозиція художньо-документальної виставки ЦДАМЛМ України “Інша Тетяна Яблонська... (за документами Національного архівного фонду та архіву родини Т. Н. Яблонської)”, присвяченої 100-річчю від дня народження видатної української художниці. 2017

Українська поетеса з діаспори Віра Вовк (Бразилія)
та директор ЦДАМЛМ України Олена Чижова (2013 р.)

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК 930.253:929Бекетов](477)

М. А. БАЛИШЕВ, Г. С. ГОЛУБКІНА*

ФОНД ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ О. М. БЕКЕТОВА У ЦЕНТРАЛЬНОМУ ДЕРЖАВНОМУ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ АРХІВІ УКРАЇНИ (до 155-річчя від дня народження здочого)

Охарактеризовано фонд особового походження видатного українського архітектора О. М. Бекетова, що зберігається в Центральному державному науково-технічному архіві України. Розглянуто історію фонду, його структуру та документальний склад. На основі архівних документів наведено факти з біографії О. М. Бекетова.

Ключові слова: Олексій Миколайович Бекетов; архітектура; фонд особового походження; архівні документи; ЦДНТА України.

Науково-технічні документи, що складають фонди Центрального державного науково-технічного архіву України (далі – ЦДНТА України), – це принципово нові технології, конструкції, проектні рішення, науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, розробка і виконання яких на час їх створення були взірцем наукової і технічної думки, а деякі й до сьогодні залишаються актуальними. Важливу їх частину становлять документи 24 фондів особового походження, що збагатили Національний архівний фонд біографічними та науково-технічними документальними пам'ятками видатних учених у різних галузях науки і техніки. Особливе місце серед них займає фонд академіка архітектури Олексія Миколайовича Бекетова: за останні 5 років 87% усіх запитів стосовно документів фондів особового походження

* *Балишев Марат Артурович* – кандидат історичних наук, заступник директора Центрального державного науково-технічного архіву України;

Голубкіна Ганна Сергіївна – науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного науково-технічного архіву України.

в ЦДНТА України припадають саме на фонд О. М. Бекетова¹. Упродовж 2017 р., у зв'язку з 155-річним ювілеєм від дня народження архітектора, спостерігається новий сплеск інтересу дослідників до його документальної спадщини.

Олексій Миколайович Бекетов (1862–1941) – український архітектор, професор, академік архітектури, дійсний член Академії архітектури СРСР, Заслужений діяч мистецтв УРСР. А крім того – художник, педагог, меценат.

Архітектурна географія споруд О. М. Бекетова надзвичайно широка – він автор понад 100 архітектурних проектів у стилях неоренесансу, неокласицизму та модерну в різних містах: за його проектами побудовано прекрасні будівлі в Алушті, Белгороді, Дніпрі, Запоріжжі, Києві, Лубнах, Новочеркаську, Одесі, Ростові-на-Дону, Сімферополі. Проте більшу частину своєї архітектурної діяльності О. М. Бекетов присвятив рідному місту Харкову, тому тут його ім'я лунає найгучніше. У Харкові пам'ять архітектора увічнена в назвах станції метро, вулиці, на багатьох бекетовських будинках встановлені меморіальні дошки. У 2007 р. зодчому відкрито пам'ятник біля парадного входу Харківського національного університету будівництва та архітектури; у 2013 р. Харківському національному університету міського господарства присвоєно ім'я О. М. Бекетова та у 2016 р. встановлено другий у Харкові пам'ятник Майстру.

О. М. Бекетов народився 3 березня (19 лютого за ст. ст.) 1862 р. у родині видатного вченого-хіміка, професора Харківського університету Миколи Миколайовича Бекетова та його дружини – Олени Карлівни в м. Харкові². Ще змалку Олексій захоплювався живописом, паралельно з навчанням у Першому реальному училищі (1875–1882 рр.) займався у художній школі М. Д. Іванової-Раєвської. У 1882 р. юнак вступив на архітектурне відділення Санкт-Петербурзької Академії мистецтв, яке й закінчив у 1888 р. із золотою медаллю за дипломну роботу “Курзал на березі моря”³.

Після закінчення Академії молодий архітектор повернувся до Харкова та одразу розпочав активну творчу діяльність. У 1889 р. він виграв

Академік архітектури
О. М. Бекетов

конкурс на розробку проекту Комерційного училища, йому ж доручили зробити робочі кресленики цього проекту та здійснювати технічний нагляд за спорудженням. Будівництво було закінчено в 1901 р., проект відрізнявся раціональним зручним плануванням, класичними пропорціями, строгістю та витонченістю деталей. Це училище, побудоване на одній із центральних вулиць Харкова⁴ (вул. Пушкінська, 77), стало першою спорудою О. М. Бекетова в місті (тепер у цій будівлі розташовується Національний університет “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”).

У 1894 р. Вчена Рада Академії мистецтв присудила О. М. Бекетову вчений ступінь академіка архітектури й зарахувала в дійсні члени за розробку проекту “Бібліотеки на півтора мільйона томів з галереєю видатних людей і нумізматичним музеєм”.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Харків охопив будівельний бум. У цей період виокремлюється нове розуміння структури центру міста. З’являються нові типи будівель: банки, залізничні станції, театри, публічні бібліотеки⁵ тощо. Ключова роль у формуванні архітектурного осередку міста, беззаперечно, належала О. М. Бекетову. За його проектами на головних площах та вулицях Харкова було побудовано понад 30 будівель. Виконані в різних стилях, великі за масштабом, ці будівлі до сьогодні визначають характер забудови центральних районів міста. На Миколаївській площі (тепер – Площа Конституції) за проектами О. М. Бекетова було зведено 4 банки, що створили неповторний ансамбль площі. Першою спорудою, побудованою у 1894–1896 рр. на Миколаївській площі, був Азовсько-Донський банк; упродовж 1896–1899 рр. зведено Земельний та Торговельний банки. Останнім елементом цього ансамблю став Волзько-Камський банк (1906–1908 рр.). Архітектор прагнув зробити кожен будівлю банку неповторною, проте витримати їх у єдиному стилі.

Варто зауважити, що не всі з проектів архітектурної спадщини О. М. Бекетова були реалізовані. Ті ж проекти, що були втілені у життя, є визначними пам’ятками архітектури, відрізняються монументальністю, чистотою ліній та пропорцій, відображають неповторний почерк Майстра.

Більшу частину свого життя О. М. Бекетов поєднував архітектурну діяльність із викладацькою. У 1889 р. його запросили на посаду викладача архітектурного проектування та креслення в Харківський технологічний інститут, де він пропрацював майже півстоліття⁶. Олексій Миколайович керував курсовим та дипломним проектуванням, викладав авторські курси, де одним із перших у педагогічній практиці розпочав читати курс із системного вивчення архітектурних форм та стилів⁷, який був опублікований у 1909 р. як навчальний посібник “Архитектура. Курс, читаний в Харьковском технологическом институте импе-

ратора Александра III²⁸. У 1936–1941 рр. він викладав у Харківському інституті інженерів комунального будівництва (тепер – Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова) та Харківському інженерно-будівельному інституті (тепер – Харківський національний університет будівництва та архітектури).

Олексій Миколайович Бекетов помер у Харкові 23 листопада 1941 р.

Під номером Р-47 у ЦДНТА України зберігається фонд особового походження академіка архітектури О. М. Бекетова. Документи передала до архіву в 1973 р. донька архітектора – О. О. Бекетова. У 1976 р., після науково-технічного опрацювання, вони були об'єднані в архівний фонд особового походження, який нараховував 102 од. зб. за період 1891–1940 рр. У 2012 р., у зв'язку зі 150-річним ювілеєм від дня народження О. М. Бекетова і посиленням уваги до його особистості та творчого спадку, архівісти ЦДНТА України здійснили ґрунтовний аналіз складу документів фонду, а у 2013 р. удосконалили його: фонд було упорядковано згідно з сучасними нормами роботи з документами особового походження⁹. Після переформування справ фонду 102 од. зб. були пересистематизовані у 474 од. зб. (у т. ч. 1041 док., 2777 арк.). Архівісти провели значну роботу – були уточнені межі розділів фонду, назви заголовків документів, підстави для їх розділення, дати, змінилася нумерація документів. Старий інвентарний опис фонду підкладено останньою одиницею зберігання під № 475.

Під час опрацювання було розроблено нову схему систематизації документів особового фонду, що складається з п'яти розділів. Документи різноманітні як за видовою ознакою, так і за специфікою технічного авторського виконання: архітектурні кресленики, ескізні малюнки архітектурних конструкцій та деталей внутрішнього й зовнішнього оздоблення будівель, варіанти малюнків олівцем, тушшю або аквареллю на прозорій та непрозорій кальці, тканині, ватмані, картоні, цигарковому папері. Серед документальних пам'яток – рукописи статей та пояснювальних записок до проектів, альбом із малюнками, фотокартки, дипломні завдання для студентів, умови конкурсів з архітектури, кошториси, довідки та сповіщення, розрахунки, ділові листи, підручник «Архитектура. Курс, читанный в Харьковском технологическом институте императора Александра III», велика кількість проспектів фірм-постачальників будівельних матеріалів, з якими співпрацював О. М. Бекетов. Таке розмаїття жанрової та матеріальної фактури носіїв інформації свідчить про яскраву особистість і професійний рівень Майстра, його надзвичайну працьовитість та високу кваліфікацію.

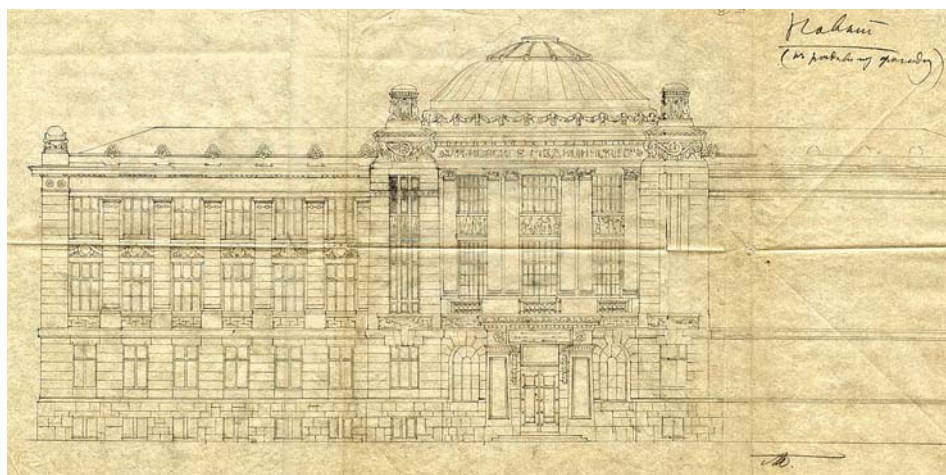
До першого розділу архівного фонду увійшли творчі документи О. М. Бекетова, здебільшого окремі частини його архітектурних проектів (усього 49 найменувань) різних за призначенням громадських та

житлових споруд: наукових, навчальних, судових закладів, банків, театрів, клубів, готелів, лікарень, санаторіїв, будинків відпочинку, пансіонатів, кілька проектів індивідуальних особняків та дач, культових споруд. Серед розробок є реалізовані та нереалізовані проекти.

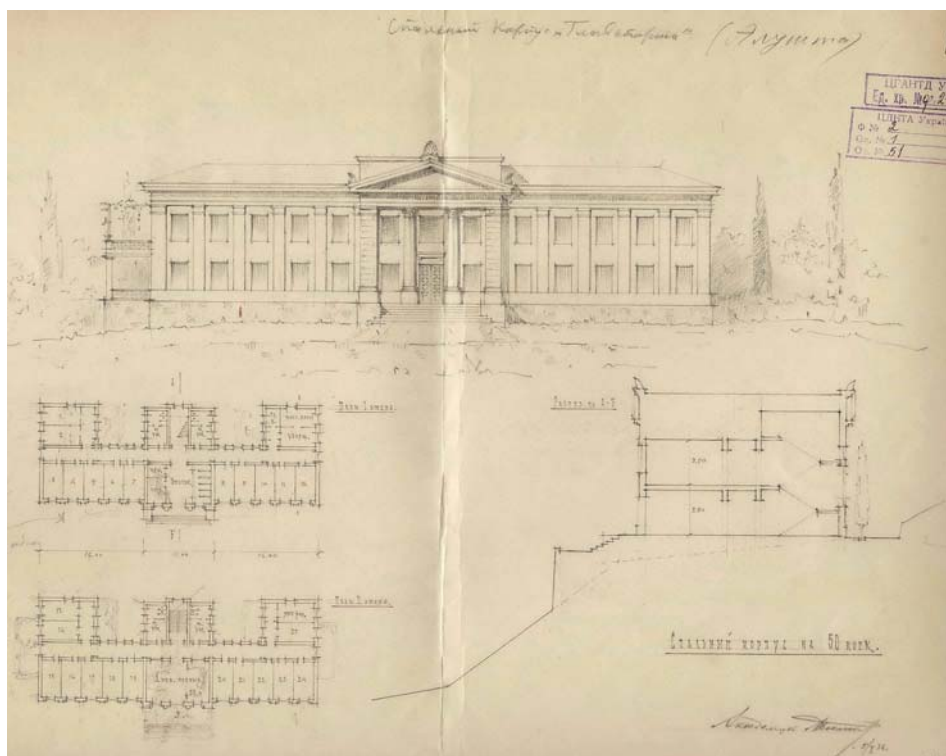
Документи, що увійшли до цього розділу, традиційно викликають особливий інтерес дослідників. Вони є цінним джерелом для архітекторів, реставраторів, краєзнавців, істориків, студентів. Тут репрезентовано документи різних стадій проектування об'єктів: кресленики, пояснювальні та доповідні записки, кошториси, календарні плани тощо. Кресленики проектів – найбільш запитувані документи особового фонду О. М. Бекетова, зокрема: проекти будівель Харківських судових установ, Харківського медичного товариства, хімічного корпусу Катеринославського Вищого гірничого училища (м. Дніпро), Білгородського Єпархіального жіночого училища, Електротехнічних лабораторій ХТІ, церкви Різдва Богородиці (Каплунівської). Найдавнішим документом особового фонду є кресленик генерального плану ділянки та фасаду будинку відомої української просвітниці та педагога Христини Данилівни Алчевської¹⁰, датований 21 серпня 1891 р.

Окремим підрозділом у фонді виділені статті, лекції, книги, доповіді, методичні розробки, відгуки архітектора на роботи інших авторів. Практична діяльність О. М. Бекетова була тісно пов'язана з науковою та педагогічною. Штатний професор Харківського технологічного інституту, він відомий багатьом поколінням архітекторів як автор класичного підручника “Архитектура. Курс, читанный в Харьковском технологическом институте императора Александра III”, методичної розробки “Задание по дипломному проектированию для студентов института коммунального строительства” (1939 р.)¹¹. Свій педагогічний досвід О. М. Бекетов узагальнив у статті “Наша архитектурная молодежь и этапы развития нашей социалистической архитектуры” (1938 р.)¹².

У другому розділі фонду представлено епістолярій. Тут містяться листи від О. М. Бекетова до різних осіб та організацій, листи до нього, листи щодо проектування і будівництва різних об'єктів, листи, зібрані О. М. Бекетовим для роботи від різних адресантів та адресатів. Зокрема, лист О. М. Бекетова до архітектора П. В. Рейзмана, представника Всеукраїнського акціонерного будівельного товариства (1922)¹³, лист О. М. Бекетову від віце-президента Академії архітектури СРСР І. Н. Магідіна (1940)¹⁴, лист О. М. Бекетову від президента Академії архітектури СРСР О. В. Весніна (1940)¹⁵ тощо. До цього розділу увійшли також робочі заяви різних осіб щодо проектування та будівництва об'єктів, наприклад, заява до Будівельної комісії від підрядника пічних робіт Ф. А. Кротова (1899)¹⁶. Ця група документів є дуже інформативною для дослідників, адже відображає багатогранну

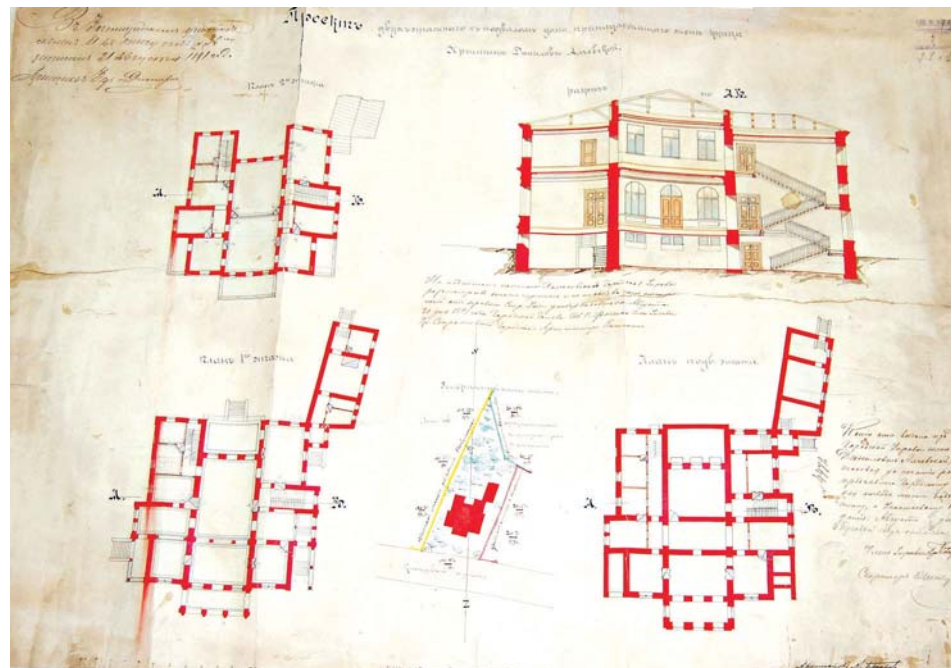
Фасад будівлі Харківського медичного товариства. [1911 р.]
ЦДНТА України. Ф. Р-47. Оп. 1. Од. зб. 41. Арк. 1.

Спальний корпус на 50 ліжок будинку відпочинку Головспиргу
у м. Алушта. 1936 р.
ЦДНТА України. Ф. Р-47. Оп. 1. Од. зб. 237. Арк. 2

Ескізний проект будівлі Комерційного інституту у м. Харків [із пояснювальної записки до попереднього проекту на спорудження будівлі Комерційного інституту, 1914-1916 рр.]. ЦДНТА України. Ф. Р-47. Оп. 1. Од. зб. 112. Арк. 6.

Проект двоповерхового з підвалом дому, що належав дружині купця – Христині Данилівні Алчевській. 1891 р.
ЦДНТА України. Ф. Р-47. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 1.

діяльність архітектора в різних сферах творчо-ділового, громадського життя України періоду кінця XIX – першої половини XX ст.

Цінні відомості про життя зодчого увійшли до третього розділу архівного фонду – “Документи до біографії”. Значний інтерес представляє автобіографія архітектора у двох варіантах від 1929 р. та 1938 р.¹⁷, де відображені найважливіші віхи його життя, а також стислий опис діяльності та перелік проектів за 1889–1935 рр., складений ним особисто¹⁸. Крім того, в цьому розділі зібрані витяги з протоколів, довідки про рахунки, членський квиток профспілки працівників просвіти О. М. Бекетова¹⁹, трудовий договір між О. М. Бекетовим та трестом “Цивільпроектбуд” щодо вступу на службу консультантом з архітектурної роботи²⁰.

Четвертий розділ становлять матеріали, зібрані О. М. Бекетовим для своїх робіт, та з тем, що його цікавили. До цього розділу входять розрізнені кресленики, малюнки, програми різних архітектурних конкурсів, вирізки з газет, брошури, рекламні проспекти тощо. Цікавою є доповідна записка уповноваженого групи підприємців архітектора Ю. С. Цауне до Харківської міської думи²¹, в якій висвітлено проект масштабного будівництва на Миколаївській площі (тепер – Площа Конституції) культурно-торговельного центру з театром, лекційно-виставковим залом, магазинами, конторами, готелем та ресторанами (нереалізований проект)²².

Окремий (п’ятий) розділ фонду складають матеріали щодо роботи з перероблення старого інвентарного опису: старий інвентарний опис № 1 особового фонду “А. Н. Бекетов” (Ф. № Р-2) документів постійного зберігання ЦДНТА України²³; схема перероблення опису № 1 особового фонду № Р-2²⁴; перекладна таблиця до опису № 1 особового фонду № Р-2 і особового фонду № Р-47 “О. М. Бекетов”²⁵; старий інвентарний опис № 1 архівного фонду особового походження № Р-2²⁶.

Значний внесок у популяризацію документів особового фонду О. М. Бекетова зробили архівісти ЦДНТА України, зокрема, – О. В. Балишева, яка впродовж багатьох років досліджувала документальну спадщину архітектора, узагальнила в єдиному виданні розрізнені дані про документи О. М. Бекетова у складі фондів різних архівів, у музеях, бібліотеках²⁷, підготувала низку статей²⁸, в яких уперше ввела до наукового обігу інформацію про фонд, проводила виставки та співпрацювала з нащадками зодчого.

Крім ЦДНТА України, певні зібрання документів О. М. Бекетова увійшли до складу фондів Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного (м. Київ), Державного архіву Харківської області (м. Харків), методичного фонду факультету архітектури, дизайну та образотворчого мистецтва ХНУМГ ім. О. М. Бекетова (м. Харків), Алуштинського будинку-музею О. М. Бекетова

(м. Алушта), Музею історії Національного технічного університету “ХПІ” (м. Харків) та знаходяться у сімейному архіві Бекетових.

Отже, фонд особового походження О. М. Бекетова у ЦДНТА України має значний інформаційний потенціал. Джерельна база фонду представлена широким масивом різноманітних документів, завдяки яким можна простежити основні етапи життя та діяльності видатного архітектора, заповнити лакуни в його біографії.

Ця стаття покликана ще раз нагадати про Майстра, який залишив по собі величезну архітектурну спадщину, що й досі вражає своєю красою, та привернути увагу широкого кола дослідників до документів особового фонду.

Видатний український письменник М. В. Гоголь влучно написав: “Архітектура – теж літопис світу: вона говорить тоді, коли вже мовчать і пісні, і перекази”. Архітектор О. М. Бекетов викарбував у камені своїх споруд власний літопис.

¹ Планово-звітна документація за 2013–2017 рр./Поточне діловодство ЦДНТА України.

² *Развадовский Л. Е.* Академик А. Н. Бекетов//Ватерпас. 1997. № 3. С. 52.

³ *Игнаткин И. О.* Піввіку на творчій роботі//Архітектура Радянської України. 1939. № 6. С. 4.

⁴ Бекетов Олексій Миколайович (1862–1941): бібліогр. покажч./Мінрегіон України; Держ. наук. архітектур.-буд. б-ка ім. В. Г. Заболотного; уклад. Д. О. Мироненко. Київ, 2016. С. 20.

⁵ *Дудукина Д. А.* А. Н. Бекетов (1862–1941). Творческая деятельность и вклад в развитие архитектуры юга России и Украины конца XIX – первой трети XX веков: дис. ... канд. архитектуры: 18.00.01/Дудукина Дарья Александровна; Моск. архит. ин-т. Москва, 2008. С. 12.

⁶ ЦДНТА України (Центральний державний науково-технічний архів України). Ф. Р-47. Оп. 1. Од. зб. 433. Арк. 1.

⁷ Видатний архітектор Олексій Миколайович Бекетов: бібліогр. покажчик/Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова; уклад.: О. М. Штангей, Н. В. Марищук; техн. ред. О. М. Запорожченко. Харків: ХНУМГ, 2014. С. 5.

⁸ ЦДНТА України. Ф. Р-47. Оп. 1. Од. зб. 263.

⁹ Робота з документами особового походження: метод. посібник/уклад.: Л. О. Драгомірова, І. М. Мага, З. О. Сендик. Київ, 2009. 284 с.

¹⁰ ЦДНТА України. Ф. Р-47. Оп. 1. Од. зб. 1.

¹¹ Там само. Од. зб. 270.

¹² Там само. Од. зб. 268.

¹³ Там само. Од. зб. 276.

¹⁴ Там само. Од. зб. 317.

¹⁵ Там само. Од. зб. 321.

¹⁶ Там само. Од. зб. 386.

¹⁷ Там само. Од. зб. 433.

¹⁸ Там само. Од. зб. 442.

¹⁹ Там само. Од. зб. 434.

²⁰ Там само. Од. зб. 437.

²¹ Там само. Од. зб. 468.

²² *Голубкина А. С.* Нереализованный проект (из документов ЦГНТА Украины)//Харьковские известия. 2012. 25 сентября.

²³ ЦДНТА України. Ф. Р-47. Оп. 1. Од. зб. 472.

²⁴ Там само. Од. зб. 473.

²⁵ Там само. Од. зб. 474.

²⁶ Там само. Од. зб. 475.

²⁷ *Бальшиева Е. В.* Каталог объединенных сведений о документах академика архитектуры А. Н. Бекетова в составе фондов государственных архивов, музеев, учреждений Украины, семейном архиве Бекетовых (1885–1941 гг.). Харьков, 2002. 84 с.

²⁸ *Бальшиева Е. В.* История строительства здания Судебных установлений в г. Харькове//Правосудие – это мы. Юридический альманах. Харьков, 2000. С. 16–20; *Її ж.* Находки и исследования: [об А. Н. Бекетове]//Дайджест-Е. 2012. № 3. С. 3.; *Її ж.* Життєве кредо славетного харків'янина: [про О. М. Бекетова]//Культура і життя. 2007. 5 вересня.; *Її ж.* Храм и вера Алексея Бекетова: [храмовая архитектура А. Н. Бекетова]//Слобода. 2003. 8 апреля. С. 6.; *Її ж.* Неизвестные страницы об известном человеке. В канун 150-летия академика А. Н. Бекетова//UNIVERSITATES. Наука и Просвещение. 2010. № 4. С. 57.

There is given the review of the fond of personal origin of Ukrainian architect O. M. Beketov that is stored in the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine. Documents of the fond, its history and information potential are analyzed. There are given some O. M. Beketov biography facts based on the archival documents.

Key words: O. M. Beketov; the architecture; the fond of personal origin; the archival documents; the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine.

УДК 930.253:792.54(477)

С. О. ДУБОВИК*

**НАЦІОНАЛЬНА ОПЕРА УКРАЇНИ
ЗА ДОКУМЕНТАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО
АРХІВУ-МУЗЕЮ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ
(до 150-річчя від дня заснування)**

У тематичному огляді, присвяченому 150-річчю заснування Національної опери України, розглянуто комплекс документів з історії театру із фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Здійснено аналіз первинного потоку інформації про театр, що міститься в окремих фондах.

Ключові слова: Національний академічний театр опери та балету України ім. Т. Г. Шевченка; Національна опера України; ювілей; особові фонди; документи; ЦДАМЛМ України.

8 листопада (27 жовтня за ст. ст.) 1867 р. стало святковим для киян та історичною датою для української культури. 150 років тому виставою “Аскольдова могила” О. М. Верстовського відкрився перший сезон київської опери. Склад виконавців нового театру спочатку був дуже скромний: “12 артистів-солістів, маленький хор із 24-х осіб та обмежений склад оркестру”¹. Після “Аскольдової могили” на сцені театру один за одним з’являються кращі твори оперного мистецтва – “Іван Сусанін” М. І. Глінки, “Русалка” О. С. Даргомижського, “Опричники” і “Пікова дама” П. І. Чайковського та багато інших вистав, що мали великий успіх. Новий театр із кожним сезоном набував все більшого художнього авторитету.

У складі київської опери ХІХ–початку ХХ ст. зустрічаємо багато імен видатних співаків, диригентів і режисерів. Золоті сторінки в історію Київського оперного театру вписали такі блискучі співаки, як: П. С. Білинник, М. Д. Ворвулев, З. М. Гайдай, Б. Р. Гмиря, Д. М. Гнатюк, Б. П. Гнидь, В. Д. Гришко, М. С. Гришко, Ю. О. Гуляев, М. Е. Донець, А. В. Іщенко, Ю. С. Кипоренко-Доманський, А. І. Кочерга, М. І. Литвиненко-Вольгемут, Є. С. Мірошниченко, А. Ю. Мокренко, І. С. Паторжинський, О. А. Петрусенко, В. М. Река, М. Д. Роменський, Б. А. Руденко, Л. А. Руденко, А. Б. Солов’яненко, М. Ю. Стеф’юк, Г. А. Ципола, Є. І. Чавдар та багато інших. Із рук корифеїв прийняло

* *Дубовик Сергій Олександрович* – науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

естафету нове покоління чудових вокалістів, що нині примножують славу театру – І. В. Даць, С. І. Магера, О. Л. Микитенко, О. В. Нагорна, Д. Попов, А. О. Швачко, Т. Б. Штонда...

Столичну оперу осявало яскраве сузір'я й майстрів української хореографії – М. О. Апухтін, Ф. М. Баклан, А. І. Васильєва, А. В. Гавриленко, О. І. Гаврилова, Л. П. Герасимчук, Є. М. Єршова, В. Ф. Калиновська, А. Г. Кальченко, Р. А. Клявін, В. П. Ковтун, А. В. Лагода, В. К. Литвиненко, І. П. Лукашова, О. М. Потапова, Л. І. Сморгачова, О. М. Соболев, Т. О. Таякіна, а нині їхні славні традиції продовжують талановиті танцівники Т. М. Белецька, Г. А. Дорош, Г. Ю. Жало, Є. Д. Кайгородов, Д. Р. Клявін, Д. В. Матвієнко, М. М. Мотков, С. А. Сидорський, О. В. Філіп'єва, М. В. Чепик...

Останні сезони Національної опери України були вдалими і успішними. Постановки, котрі поповнили репертуар театру, стали значними подіями в культурному житті Києва і України, засвідчили високий виконавський потенціал колективу. На київській сцені в останнє десятиліття відбулися прем'єри опер "Турандот" та "Манон Леско" Дж. Пуччіні, "Макбет", "Бал-маскарад", "Дон Карлос" Дж. Верді, "Норма" В. Белліні, "Любовний напій" Г. Доніцетті, "Алеко" С. В. Рахманінова, "Попелюшка" Дж. Россіні, "Юланта" П. І. Чайковського, "Мойсей" М. М. Скорика, "Ярослав Мудрий" Г. І. Майбороди, "Бояриня" В. Д. Кирейка, "Наталка Полтавка" М. В. Лисенка – найскладніших шедеврів оперного мистецтва. Балетна труппа подарувала глядачам прем'єри балетів "Раймонда" О. К. Глазунова, "Сюїта в білому" Е. Лало, "Весілля Фігаро" В.-А. Моцарта, "Данієла" М. І. Чембержі, "Майстер та Маргарита" на збірну музику, "Грек Зорба" М. Теодоракіса, "Володар Борисфену" Є. Ф. Станковича, "Каприси долі" Н. Паганіні – М. М. Скорика, "Баядерка" Л. Мінкуса.

150 років Національній опері України. Багато це чи мало? Зроблено багато, але немало ще доведеться працювати на шляху успішної інтеграції у світовий музичний процес, про що свідчать численні гастролі в багатьох країнах світу та участь у найпрестижніших музичних фестивалях.

У рамках відзначення цього надзвичайного для української національної культури ювілею Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України) подає загальний огляд документів з історії театру та його ролі у становленні національних музичних кадрів. У центрі уваги – архівні джерела ЦДАМЛМ України з відомостями про народження і життя Національної опери України. Ми коротко зупинимося на аналізі окремих архівозбірок, що реконструюють картину творчих здобутків і проблем колективу та особистостей, які залишили слід у довгій і цікавій історії театру.

За браком місця в межах цієї статті зацентруємо увагу лише на тих джерелах, які на наш погляд, є найпоказовішими в аспекті відзначення 150-річчя від дня заснування Національної опери України. Найбільшим за об'ємом і цінністю видається фонд “Національний академічний театр опери та балету України ім. Т. Г. Шевченка (Національна опера України)” (Ф. № 573). Вдаючись до історичного екскурсу, варто згадати, що до ЦДАМЛІМ України документи надійшли в 1974 р. з Державного архіву м. Києва в кількості 464 справ². У результаті науково-технічного опрацювання було сформовано 5 описів на 1763 справи. Хронологічні рамки документів фонду охоплюють період із 1928 р. до 1995 р.

Фонд є неоціненним надбанням українського музичного, хореографічного та сценографічного мистецтва. Широким спектром документів у ньому представлений опис № 1 у кількості 1364 справ за 1936–1995 рр. Серед документів опису – постанови, розпорядження, накази РНК СРСР та УРСР, Міністерства культури СРСР та УРСР, Комітету та Головного управління у справах мистецтв УРСР, директора театру з основної діяльності та особового складу. Широко представлене листування з Головним управлінням у справах мистецтв УРСР з питань реконструкції та капітального будівництва театру (1938, 1941, 1944), ЦК КП(б)У та РНК УРСР про реєвакацію театру з м. Іркутська до м. Києва (1944). Ключовою темою листування театру з ЦК КПУ, РМ УРСР та театральнo-концертними установами і організаціями виступає репертуарна та гастрольна політика, нові постановки, участь провідних артистів у міжнародних конкурсах, ювілейних вечорах і творчих зустрічах, обмін гастрольями і постановками спектаклів, гастролі зарубіжних артистів (Ж. Перса і У. Басса – США, Г. Зобіана, Т. Карабибери, М. Пантаозі, О. Черней – Румунія, Н. Гюзелева – НРБ) та виїзд театру на гастролі за кордон.

До складу цього опису увійшли також протоколи засідань дирекції театру, виробничих нарад, художньої ради, режисерсько-диригентської колегії, протоколи обговорень постановок опер “Утоплена” і “Тарас Бульба” М. В. Лисенка (1950, 1952), “Богдан Хмельницький” К. Ф. Данькевича (1952). Питання постановок вистав та їх обговорення відображені й у стенограмах засідань художньої ради при Комітеті у справах мистецтв УРСР. Мова йде про оперу “Тарас Бульба” М. В. Лисенка у новій постановці (1946) та спектакль “Молода гвардія” Ю. С. Мейтуса (1947). Тут наявні також стенограми обговорення спектаклів у Всеросійському театральному товаристві під час Декади українського мистецтва в Москві (1951).

Значний масив складають документи про творче співробітництво та культурні зв'язки театру із зарубіжними країнами (Великою Британією, Іспанією, НДР, НРБ, ЧССР, Японією та ін.), перебування на гастрольях окремих зарубіжних артистів, підготовку та святкування ювілею народної артистки СРСР М. І. Литвиненко-Вольгемут, роботу режисер-

сько-диригентської колегії, 100-річчя від дня заснування театру, участь його артистів у міжнародних і всесоюзних конкурсах.

Співпраця дирекції театру з композиторами, драматургами, художниками, режисерами представлена в описі договорами про написання музики і лібрето, художнє оформлення та режисуру спектаклів тощо. Цікаві доповнення дають балетні та оперні лібрето, ескізи декорацій і костюмів, фотографії сцен із вистав, гастрольні й репертуарні плани та звіти, програми, афіші оперних і балетних спектаклів, творчих вечорів і концертів.

Заслужують на увагу й журнали для провідних режисерів вистав та заміни виконавців, списки артистів, що виїжджали на гастролі за кордон, вітальні адреси, листи, телеграми організацій і приватних осіб на адресу театру та окремих його виконавців. До цієї групи джерел відносимо й книги обліку зайнятості артистів, режисерів, суфлерів у виставах. Документи мають вигляд оправленої книги, куди протягом 1982–1995 рр. записувалися цінні відомості про створення вистав на сцені Національної опери України.

Багато корисного матеріалу міститься й у сформованих архівістами “творчих досьє” диригентів, режисерів-постановників, художників, хормейстерів, заслужених діячів мистецтв УРСР, солістів опери і балету, професорів, педагогів-репетиторів, хореографів, концертмейстерів театру та вистав, поставлених на його сцені. Кожне “досьє” – це окрема справа, що репрезентує одну особу або виставу. До його складу, як правило, увійшли публікації відгуків у пресі, творчі портрети, нагородні листи, фотографії, програми та афіші.

У складі документів опису № 2, який нараховує 77 справ, – списки особового складу та особові справи працівників театру за 1943–1975 рр.

Варто виділити документи про роботу профспілки театру, що зосереджені в описі № 3. Зокрема, це – стенограми, протоколи, звіти, договори, плани заходів, довідки тощо (всього 183 справи за 1945–1975 рр.).

Окрему групу документів з історії Національної опери України складає опис № 4 на 73 справи, що містять лібрето оперних і балетних вистав за 1937–1980 рр. Серед них – найбільш прикметні тексти опер: “Євгеній Онєгін” (1937), “Демон” (1938), “Наталка Полтавка” (1949), “Богдан Хмельницький” (1950, 1951), “Запорожець за Дунаєм” (1951, 1953), “Борис Годунов” (1952), “Князь Ігор” (1953), “Паяци” (1956), “Аскольдова могила” (1959), “Отелло” (1965), “Тихий Дон (Григорий Мелехов)” (1976) та ін.

Подяки, грамоти, вітальні адреси, дипломи, урядові телеграми, що увійшли до складу опису № 5, відтворюють участь колективу у військово-шефській роботі, різних гастрольних і концертних програмах із обслуговування робітників різних підприємств, організацій і установ, культурній програмі “Олімпіада-80”. Окремо виділені документи

про відзначення 100-річчя від дня заснування театру. Опис включає 68 справ за 1928–1980 рр.

На наш погляд, найбільшою цінністю фонду є особові справи народних діячів мистецтв СРСР та УРСР: П. С. Білинника (Оп. 2. Спр. 50 за 1954–1964 рр.), Б. Р. Гмирі (Оп. 2. Спр. 40 за 1950–1951 рр.), М. С. Гришка (Оп. 2. Спр. 51 за 1950–1964 рр.), Ю. О. Гуляєва (Оп. 2. Спр. 62 за 1961–1973 рр.), О. М. Загребельного (Оп. 1, т. 4. Спр. 1520 за 1968–1994 рр.), А. І. Кикотя (Оп. 2. Спр. 70 за 1957–1975 рр.), М. М. Крушельницького (Оп. 2. Спр. 13 за 1954 р.), Є. С. Мирошниченко (Оп. 1, т. 3. Спр. 1090 за 1960–1989 рр.), І. О. Молостової (Оп. 1, т. 2. Спр. 923 за 1957–1978 рр.), Ф. Ф. Нірода (Оп. 1, т. 3. Спр. 1091 за 1957–1989 рр.), К. Д. Огнєвого (Оп. 2. Спр. 65 за 1955–1973 рр.), В. І. Пірадова (Оп. 2. Спр. 15 за 1950–1954 рр.), А. Г. Петрицького (Оп. 2. Спр. 23 за 1953–1957 рр.), М. Д. Роменського (Оп. 2. Спр. 27 за 1950–1958 рр.), Н. Л. Семизорової (Оп. 1, т. 2. Спр. 924 за 1975– рр.), С. М. Сергєєва (Оп. 2. Спр. 16 за 1952–1954 рр.), К. А. Симеонова (Оп. 1, т. 2. Спр. 830 за р.), Д. М. Смолича (Оп. 1, т. 3. Спр. 1061 за 1971–1987 рр.), Л. І. Сморгачової (Оп. 1, т. 4. Спр. 1521 за 1969–1994 рр.), Т. О. Таякіної (Оп. 1, т. 4. Спр. 1508 за 1958–1993 рр.), В. С. Тольби (Оп. 2. Спр. 34 за 1953–1959 рр.), Е. М. Томм (Оп. 2. Спр. 61 за 1948–1971 рр.), С. В. Турчака (Оп. 1, т. 3. Спр. 1076 за 1977–1988 рр.; Оп. 2. Спр. 66 за 1967–1973 рр.), Р. О. Хілько (Оп. 1, т. 4. Спр. 1522 за 1969–1994 рр.), Г. А. Циполи (Оп. 1, т. 4. Спр. 1523 за 1969–1994 рр.), Є. І. Чавдар (Оп. 2. Спр. 67 за 1950–1973 рр.) та ін. Фонд включає 104 особові справи.

Повне відтворення процесу виникнення й багатогранної діяльності Національної опери України неможливе без використання інформації інших документів, що відклалися у фондах ЦДАМЛМ України. Це, зокрема, документи особових фондів артистів, композиторів, диригентів, драматургів, художників, які працювали на сцені театру. Багато корисного матеріалу зберігається в окремих фондах мистецтвознавців, театрознавців, музикознавців, музичних педагогів, письменників. Цінність фондів полягає в тому, що вони містять не тільки власні документи діячів культури, а й ті, що висвітлюють основні віхи діяльності Національної опери України. Численні фотографії, афіші, програми, репертуари, ескізи, експлікації, спогади, тексти обговорення вистав, бесід та інтерв'ю, рецензії, листи тощо – подають хоча й строкату, але цілісну картину історичного шляху театру та його вплив на розвиток національної культури.

У пошуках конкретного фактичного матеріалу щодо діяльності Національної опери України дослідник обов'язково мусить звернутися до особового фонду оперного співака, режисера, Народного артиста УРСР М. П. Стефановича (Ф. 146. Оп. 1). Фонд містить статті, нариси, спогади, чорнові записи та ін. підготовчі матеріали до праць з історії театру

(Спр. 183) на сцені театру. Із цієї підбірки, як видається, варто виокремити статтю “Кармен-сюїта в Києві”, де у спогадах постановників і головних виконавців відтворена історія постановки балету на різних сценах світу, зокрема, на сцені Київського оперного театру, здійсненої братами Олександром і Азарієм Плісецькими у 1973 р.

Гармонійним доповненням до комплексу документів є друківані матеріали, що зосереджені у секторі зберігання друківаних видань ЦДАМЛМ України. Це – збірки “Державний орден Леніна академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Сезон 1940–1941 року” (1941), “Державний театр опери і балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка” (1959), “Государственный театр оперы и балета УССР им. Т. Г. Шевченко” (1960), “Театр оперы и балета УССР имени Шевченко (Гастроли государственного ордена Ленина академического театра оперы и балета УССР имени Шевченко в Кремлевском Дворце съездов)” (1962), “Київський театр опери і балету. Фотонарис” (1977), “Державний орден Леніна та ордена Трудового Червоного Прапора академічний театр опери і балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка” (1990); книги Ю. Станішевського “Національна опера України” (2002), Б. П. Гнидю “До історії національної опери України (оперні прем’єри, поповнення, гастролі, виконавці). 100–135 сезони (1967–2003)” (2003).

Звичайно, в одному огляді дати повну характеристику всім документам і матеріалам з історії театру, що зберігаються у ЦДАМЛМ України, неможливо: архів зберігає чималий масив документів як про театр, так і про його митців. Зрештою, сподіваємося, що побіжний огляд дасть новий поштовх для цікавих та ґрунтовних досліджень з історії Національної опери України.

¹ Стефанович М. П. До сторіччя київської опери//ЦДАМЛМ України (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 146. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 2, 3.

² Лист директора Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка до Держ. архіву м. Києва (грудень 1966)//ЦДАМЛМ України. Облік. Спр. Ф. 573. Арк. 4.

In the thematic review devoted to the 150th anniversary of the founding of the National Opera of Ukraine a complex of documents on the history of the theater from the collection of the Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine was considered. The analysis of the initial information flow about the theater contained in separate funds has been analyzed.

Key words: National Academic Theater of Opera and Ballet of Ukraine named after T. H. Shevchenko; National Opera of Ukraine; the anniversary; personal fonds; documents; the Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine.

УДК 930.253:94](477.41)“1917/1920”

С. А. КАМЕНЄВА*

**“ГУБЕРНІЮ КИЇВСЬКУ ЗДАВ.... ГУБЕРНІЮ ПРИЙНЯВ...”
(із документів Державного архіву Київської області)**

Здійснено огляд фонду “Канцелярія Київського губернського комісара Тимчасового уряду” (Ф. 1716), що зберігається у Державному архіві Київської області, з метою залучення його інформаційного потенціалу до наукового обігу та в дослідженнях з історії Української народної революції 1917–1920 років.

Ключові слова: губернський комісар; повітовий комісар; Тимчасовий уряд; місцеві установи.

Становлення української державності, інститутів влади вимагало офіційного документування їхньої діяльності, архівування та збереження документів поточного діловодства. Завдяки цьому в архівних установах відклалися цінні документи з історії України.

Значний масив документів, що відображають діяльність вищих органів влади та їхніх виконавчих органів, знаходиться на зберіганні у центральних державних архівах. У свою чергу, документи місцевих органів влади – губернських і повітових комісарів Тимчасового уряду – зберігаються в державних архівах областей. Зокрема, комплекс архівних фондів, що є цінною джерельною базою з історії Української народної революції 1917–1921 рр., відклався у Державному архіві Київської області. Одним із таких фондів, що репрезентує інституційний рівень державного будівництва, різноманітність політичних процесів, гостроту військового протистояння, персоніфікацію політичних процесів тощо, є “Канцелярія Київського губернського комісара Тимчасового уряду” (Ф. 1716).

Фонд складається з 3-ох описів, які включають 204 справи. У радянський період документи знаходилися на секретному зберіганні, і лише у 1958 р. були передані до відділу дореволюційних фондів архіву (за винятком 2-ох справ, що залишалися на секретному зберіганні до 1988 р).

Необхідно зазначити, що на стан збереженості документів губернського комісара Тимчасового уряду негативний вплив мали не тільки військово-політичні дії революційної епохи, а й пізніші адміністративні реформи, а також політика комуністичної партії в галузі архівного будів-

* *Каменєва Соф'я Арсеніївна* – директор Державного архіву Київської області.

ництва, яка віддавала пріоритет збиранню документів з історії більшовицьких організацій. Крім того, окремі справи фонду, в основному ті, що входять до опису № 3, включають в себе не тільки документи канцелярії губернського комісара, а й документи його попередника – канцелярії Київського губернатора до лютневої революції 1917 р., які між собою тісно пов'язані за змістом питань, що розглядалися ними.

У лютому 1917 р. у Росії спалахнула буржуазно-демократична революція, наслідками якої стали падіння самодержавства, проголошення в Росії буржуазної республіки, виникнення двовладдя: з одного боку – Тимчасовий уряд, з іншого – Совети, розпад Російської імперії, хвиля національно-державних суверенітетів підневільних народів колишньої імперії.

Після падіння самодержавства 2 березня 1917 р. головою Тимчасового уряду Росії (республіка була проголошена у вересні 1917 р.) за згодою Петроградської Ради став ліберал князь Г. Є. Львов. Після фактичної ліквідації старих органів влади двовладдя в центрі почало швидко переростати у безвладдя на місцях. Як тільки стало відомо про петербурзькі події, різні за характером політичні сили почали боротьбу за владу, внаслідок якої на відміну від Петрограда, де після завершення антидержавних виступів виникло двовладдя, в Україні з'явилися 3 політичні центри:

1. Губернський комісар Тимчасового уряду в м. Києві, посаду якого зайняв М. А. Суковкін*. Його підтримувала проросійська інтелігенція, банкіри, фабриканти, великі землевласники. У населених пунктах проросійської України почали створюватися спільні комітети, які разом із міськими думами стали органами Тимчасового уряду.

2. Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, що склалися з просоціалістичних російських партій і організацій, які діяли тоді на Україні – РСДРП(м), РСДРП(б), соціалісти-есери. Протягом березня 1917 р. в Україні було створено 170 рад.

3. Українська Центральна Рада (УЦР), що виникла 3–4 березня 1917 р. у м. Києві, і яку сформували представники соціалістичних і ліберальних партій та організацій українського спрямування. Саме УЦР

* Суковкін Михайло Акинфійович народився в родині таємного радника, завідувача справ Комітету Міністрів А. П. Суковкіна і походив зі старовинного російського дворянського роду. У 1877 р закінчив Імператорський Царськосельський ліцей, камергер, дійсний статський радник. З 1916 р. був головою Київської губернської земської управи. З березня до вересня 1917 р. – Київським губернським комісаром, знаходився в хороших відносинах з українськими націоналістичними колами. З 1918 р. до 1919 р. був послом Української Держави та УНР в Туреччині. З падінням гетьманату на Україні зайняв ворожу позицію до української державності. З 1921 р жив на еміграції у Франції. Був членом Об'єднання колишніх вихованців Імператорського Олександрівського ліцею.

стала виразником державотворчого, демократичного прагнення українського народу.

Документи фонду за змістом та інформаційним наповненням можна розділити на 5 груп. Цей поділ носить умовний характер у зв'язку з тим, що документи фонду дуже різноманітні за своїми типо-видовими характеристиками та інформаційним змістом. Перша група – документи діловодства Київського губернського комісара Тимчасового уряду; друга – документи діловодства повітових комісарів, що відображають процес трансформації органів місцевого самоврядування після Лютневої революції; третя – документи виборів у повітові земства і міські думи; четверта – документи військової тематики, що стосуються дій армії Південно-Західного фронту; п'ята – документи з особового складу новопризначених губернських і повітових комісарів, їхніх помічників.

До першої групи документів належать копії циркулярів, розпоряджень Тимчасового уряду, міністерств і, перш за все, Міністерства внутрішніх справ і Міністерства земельних і продовольчих справ; розпорядчі документи Київського губернського комісара; листування губернського комісара з вищими органами влади та повітовими організаціями.

У фонді зберігається показовий документ – розписка про передавання-приймання Київської губернії. У зверненні колишнього Київського губернатора до чинного Київського губернського комісара М. А. Суковкіна значиться: “З огляду на [...] розпорядження Міністра внутрішніх справ, прошу Ваше превосходительство прийняти від мене управління Київською губернією. Прошу прийняти запевнення у повному шануванні та істинній відданості”. У документі також є автограф: “Губернію прийняв 6 березня 1917 р. Губернський комісар Тимчасового уряду М. Суковкін. Губернію Київську здав ...”. Так безболісно, спокійно і формально відбулося передавання влади в Київській губернії¹.

Вже наступного дня, 7 березня 1917 р., Київський губернський комісар відправив голові земської управи, предводителю дворянства, повітовому справнику, мировим посередникам та голові з'їзду мирових посередників телеграму, в якій повідомив про свій вступ на посаду Київського губернського комісара Тимчасового Уряду і створення інституту повітових комісарів у Київській губернії, функції яких поклалися на голів повітових земських управ. У телеграмі чітко сформульовано основні функції повітових комісарів: “... повітовим комісарам підпорядковуються всі місцеві установи, підвідомчі мені як начальнику губернії. Вся влада аж до особливого розпорядження залишається на своїх місцях і виконує свої обов'язки за вказівками комісарів. [...] Твердо вірю, що вся влада і населення щиро перейнялася бажанням блага батьківщині і будуть виконувати свій обов'язок відповідно до вказівки Тимчасового уряду”².

Основні функції, права та обов'язки губернського комісара були закріплені Тимчасовим положенням про губернських і повітових комісарів. Згідно з цим положенням, "губернський комісар був представником Тимчасового уряду в губернії і здійснював нагляд за точним і повсякденним дотриманням в губернії законів, постанов і розпоряджень Тимчасового уряду місцевими органами управління і самоврядування. Губернський комісар, перебуваючи у відомстві Міністерства внутрішніх справ, призначався на посаду і звільнявся Тимчасовим урядом за поданням міністра внутрішніх справ"³.

Аналізуючи функції, права та обов'язки губернського комісара, можна констатувати, що в його руках була зосереджена вся влада щодо нагляду за органами місцевого самоврядування, у т. ч. продовольчих і земельних комітетах. Так, до основних функцій губернського комісара відносилися:

- оголошення до загального відома законів, постанов і розпоряджень Тимчасового уряду;
- нагляд за станом і діяльністю всіх губернських і повітових урядових організацій громадянського відомства;
- обстеження діловодства місцевих установ губернії, вимога відомостей і пояснень, проведення їх ревізій;
- збирання від урядових організацій інформації про всі заходи, вжиті для виконання розпоряджень Тимчасового уряду і кадрові призначення осіб цивільного відомства;
- нагляд за виконанням рішень судів в адміністративних справах;
- нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування та виборного провадження⁴.

Про характер місцевих органів Тимчасового уряду свідчить соціальний статус губернських і повітових комісарів. Згідно з постановою Тимчасового уряду від 4 березня 1917 р., усі губернатори і віце-губернатори звільнилися зі своїх посад, виконання їхніх обов'язків покладалося на губернських комісарів, а обов'язки повітових справників – на повітових комісарів – голів повітових земських управ, які за своєю соціальною суттю були обуржуазненими поміщиками. Більшість комісарів належала до кадетів і октябристів, функцією яких було зберегти на місцях старий державний апарат і його діячів, за винятком найбільш скомпрометованих представників царизму. Тому російські губернські та повітові комісари робили все можливе, щоб призупинити подальший розвиток революції і демократії, не допустити розвитку національно-визвольного руху на Україні. Про це свідчать численні циркуляри, телеграми Тимчасового уряду, Міністерства внутрішніх справ та інших органів центральної влади, що представлені у документах фонду. Так, наприклад, за березень 1917 р. тільки в одній справі № 14 опису № 1 відклалися на зберігання такі телеграми від:

М. В. Родзянка 7 березня 1917 р. про новий устрій та постачання армії хлібом (Арк. 28.); губернського комісара М. А. Суковкіна 14 березня 1917 р. про свободу слова та друку (Арк. 36); М. В. Родзянка 14 березня 1917 р. про необхідність проведення посівних робіт (Арк. 38.); голови міністрів Г. Є. Львова 15 березня 1917 р. про створення губернських, повітових волосних громадських комітетів (Арк. 46, 47); міністра внутрішніх справ 25 березня 1917 р. про надання персональних відомостей про осіб, керуючих у губернії та повітах (Арк. 50); міністра внутрішніх справ 27 березня 1917 р. про поділ міських і губернських комітетів (Арк. 54)⁵.

Про розміри листування яскраво свідчить телеграма голови міністрів Г. Є. Львова від 28 березня 1917 р : “Останнім часом листування по телеграфу прийняло надзвичайно великі розміри. Визнаючи, що такий стан загрожує своєчасному обміну телеграмами, пов’язаними з постачанням армії військовим спорядженням, продовольством армії і населення, пропоную вжити рішучих заходів до скорочення телеграфного листування”⁶.

На відміну від документів Тимчасового уряду, органів центральної влади, що широко представлені, у фонді практично відсутні документи Центральної Ради, Генерального секретаріату, яким особисто симпатизував київський губернський комісар М. А. Суковкін. У своєму донесенні кн. Г. Є. Львову він повідомляє: “Радий засвідчити, що Національний Український конгрес, який зібрався в Києві, засвідчив спокій на місцях по всій Україні ... З’їзд просив мене, як представника уряду, засвідчити одностайний твердий намір всього організованого українського народу всіляко підтримувати Тимчасовий Центральний уряд, з яким українська нація буде йти пліч-о-пліч у справі затвердження вільного демократичного ладу. Зроблена мені в цьому сенсі пропозиція Голови Конгресу професора Грушевського прийнята була з ентузіазмом. Конгрес визнав, що санкція автономії України належить Російським Установчим зборам, справою ж українських організованих громадян є сприяти безболісній підготовці цих зборів ... ”⁷.

Друга група документів (одна з найбільших за обсягом у фонді), характеризує процес утворення нових органів – повітових комісарів та, крім того, свідчить про вакуум влади, що склався на місцях. Документи цієї групи повномасштабно та яскраво відображають політичну, соціально-економічну, суспільну, кримінальну ситуацію на місцях. Ці документи є важливим і репрезентативним джерелом з історії губернії в 1917–1921 рр.

Найбільш інформативними у цьому плані є справи в опису № 1, де відклалися документи щодо керівництва та надзору за діяльністю повітових комісарів в окремих повітах: Бердичівському (Спр. 22–24), Васильківському (Спр. 25–27), Звенигородському (Спр. 28–31),

Канівському (Спр. 32–34), Київському (Спр. 35–39), Липовецькому (Спр. 40–42), Радомишльському (Спр. 42–45), Сквирському (Спр. 46–48), Таращанському (Спр. 49–51), Уманському (Спр. 52–55), Чигиринському (Спр. 56, 57)⁸.

Якщо після ліквідації старого устрою в центрі встановилися 3 основні центри політичного тяжіння – губернській комісар Тимчасового уряду, Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів та Українська Центральна Рада, то на місцях практично виник вакуум влади. Міста, села України реально були залишені один на один як зі своїми соціально-економічними проблемами, так і в питаннях організації влади. Мешканці с. Таганчі Канівського повіту в своєму листі київському губернському комісару описують ситуацію, що була типовою для всіх повітів: “...з’ясувалося, що в м. Таганчі і в окрузі скрізь немає ні міліції, ні виконавчого комітету, а як де й є, то вибрані невміло, без статусу. І, крім того, вибранці зрікаються своїх обов’язків, без одержування коштів ...”⁹.

Мешканка м. Баришівка Переяславського повіту Полтавської губернії Е. Гуменник по-своєму трактує ситуацію, що склалася на місцях: “...вважаю за свій обов’язок повідомити, що населення наше перебуває у вкрай неосвіченому стані і до сих пір не може зрозуміти, що сталося. Ні селян, ні міщан, які населяють наше містечко, звинувачувати в цьому не можна; винна місцева інтелігенція, яка, на жаль, не вважає за потрібне різними зборами, промовами і читанням газет пояснити народу сутність того перевороту, який стався в нашій державі. Пояснюється це тим, що майже вся наша інтелігенція складається з прихильників старого ладу або вірніше – чорносотенців”¹⁰.

Відсутність реальної влади на місцях призводить до важких економічних і соціальних наслідків: селяни захоплюють маєтки, землі, сінокоси, лісові угіддя, худобу тощо. Липовецький повітовий комісар 6 листопада 1917 р. доповідає київському губернському комісару: “Захоплення соломи, дров та інші аналогічні порушення порядку набувають масового характеру. Не тільки для попередження захоплень, але навіть для відновлення попереднього стану і припинення заворушень під час вчинення їх немає достатніх сил”¹¹.

Про безпорадність влади свідчить також факт масового пограбування лісу, що призначався для потреб армії. Відомий лісопромисловець В. А. Бродський у телеграмі київському губернському комісару 24 вересня 1917 р. просить допомоги: “Четвертий день селяни Корнилівської волості Канівського повіту самовільно забирають і відвозять із кашенської дачі при Корсуні готові дрова і самовільно рубують на пні, завдаючи величезних збитків. Необхідна негайна допомога, інакше вони пограбують на сотні тисяч. Ліс проданий на оборону. Звертався неодноразово до повітового у комісара – він безсилий. Переконливо

прошу негайно відрядити загін козаків, що призупинить подальший грабунок...”¹².

Інформаційно насиченим джерелом про ситуацію на місцях є щотижневі і двотижневі донесення повітових комісарів київському губернському комісару, що відправлялися з 20 вересня 1917 р. до 7 січня 1918 р. за спеціально встановленою формою. У цих документах – розмаїття життя міст та сіл Київської губернії того періоду: інформація про діючі на території повітів громадські організації, політичні партії; захоплення приватних земель; аграрний, національний, релігійний, робочий, страйковий рухи; діяльність міліції; підготовка виборів до Установчих зборів тощо¹³.

Третя група документів висвітлює вибори до повітових земств і міських дум. Вона представлена документами справ № 99–119 опису № 1: списки виборців, протоколи окружних виборчих комісій, списки кандидатів у гласні по Васильківському, Київському, Липовецькому, Чигиринському повітовим земствам, до Чигиринської і Уманської міських дум.

До цієї ж групи можна додати “Журнал надзвичайної 12 сесії Київського повітового земського зібрання 28–29 березня 1917 р.” (Спр. 37), куди увійшли списки колишніх земських гласних. Тут також вміщено характеристику роботи Київського земства за 1912–1914 рр. Голова Київської повітової управи В. Я. Демченко в своєму виступі надає характеристику земства на Україні: “... Але ви згадайте, як знущався колишній режим на нашій Україні. У той час, як у всій Росії 52 роки тому було введено земство, в той час був режим, не дивлячись на те, що наш край найбагатший, не давали самоврядування. Було введено куце земство. Це, звичайно, пародія. Це куце земство саме звернуло увагу, що земство має бути виборним. І це земство було введено”¹⁴.

Робота органів місцевого самоврядування того періоду представлена протоколами засідань міських дум, що зберігаються в описі № 2 фонду: Таращанської (Спр. 5), Радомишльської (Спр. 6), Липовецької (Спр. 7), Білоцерківської (Спр. 9), Бердичівської (Спр. 10), Чигиринської (Спр. 11), Уманської (Спр. 12), Канівської (Спр. 13), Звенигородської (Спр. 14), Васильківської (Спр. 15) міських дум.

Четверта група документів – з військової тематики і стосується дій армії Південно-Західного фронту. Вона не чисельна за своїм обсягом, але важлива, враховуючи, що йшла Перша світова війна і армія на той період грала певну роль для підтримки порядку на території України. Головнокомандувач армій Південно-Західного фронту генерал О. О. Брусилов 5 березня 1917 р. у своїй відозві закликав: “...Пам’ятайте, що ворог стоїть ще на нашій землі, пильно стереже, щоб застигнути нас зненацька, в період наших внутрішніх чвар, внутрішньої смуги, прагне

розгромити нашу армію, перемогти Велику Росію... Закликаю все населення Південно-Західного фронту забути чвари, припинити незгоди, закликаю всіх до єднання, збереження необхідного для успіху порядку і спокою”¹⁵.

Крім того, армію використовували як інструмент для наведення порядку на території Київської губернії. Так, київський губернський комісар у своєму циркулярі повітовим комісарам так визначав їх завдання: “...погроми і грабежі в тиловому районі приймають загрозливі розміри. Для придушення їх на майбутнє необхідно, щоб війська частинами прибували до місць виникнення погромів і грабежів негайно. З метою швидкого припинення заворушень, які можуть в майбутньому виникнути, прошу пп. повітових комісарів керуватися нижченаведеними вказівками: 1) повітові комісари повинні встановити з військами, які знаходяться в їх розпорядженні, найтісніший зв’язок; 2) начальники відповідних військових частин за викликом комісарів або начальників міських міліцій, [...] повинні виконувати розпорядження комісарів...”¹⁶. У цьому ж документі охарактеризовані всі воїнські полки, які перебували в Київській губернії, місця їх дислокації і райони дій. Ця група документів також представлена відомостями про місцезнаходження військ Київського військового округу, наказами по Київському військовому округу і військах Київського гарнізону, телеграмами головного начальника постачання армії Південно-Західного фронту та ін.

П’ята група – документи з особового складу. Після Лютневої революції і падіння самодержавства народні маси, безумовно, хотіли бачити на нових посадах осіб, які б більше відповідали духу часу. Це призвело до значних змін в особовому складі нової влади. На посади комісарів, їхніх помічників, начальників щойно створеної міліції були призначені нові люди. Інформація про них міститься в службових документах і посвідченнях про відрядження¹⁷, бланках заповнених відомостей з особового складу повітових виконавчих комітетів¹⁸, списках волосних комісарів¹⁹, вітальних телеграмах губернському комісару М. А. Суковкіну в зв’язку з його призначенням на посаду²⁰, списках повітових комісарів²¹.

Цінним джерелом для біографістів Української народної революції може послужити опис № 3, в якому перераховані справи про призначення на посади повітових комісарів, начальників міліції та їхніх помічників. На жаль, самі справи не збереглися і числяться як такі, що вибули з фонду, але в заголовках справ за описом прізвища, імена, по батькові персоналій вказані і можуть бути об’єктом окремого дослідження.

Таким чином, документи фонду “Канцелярія Київського губернського комісара Тимчасового уряду” (Ф. 1716) є одним із найбільш автентичних історичних джерел із регіональної історії Української революції

1917–1921 рр., реконструкції динаміки і характеру подій, що відбувалися на території Київської губернії, і персоніфікації тих далеких подій. Документи фонду представлені російською і українською мовами.

- ¹ Державний архів Київської області. Ф. 1716. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1.
- ² Там само. Спр. 61а. Арк. 2.
- ³ Там само. Спр. 16. Арк. 27зв.
- ⁴ Там само. Спр. 16, Арк. 28, 28зв.
- ⁵ Там само. Спр. 14.
- ⁶ Там само. Спр. 61а, Арк. 2.
- ⁷ Там само. Спр. 6. Арк. 24.
- ⁸ Там само. Спр. 22–57.
- ⁹ Там само. Спр. 32. Арк. 24.
- ¹⁰ Там само. Спр. 12. Арк. 37.
- ¹¹ Там само. Спр. 40. Арк. 67.
- ¹² Там само. Спр. 33. Арк. 100.
- ¹³ Там само. Спр. 64.
- ¹⁴ Там само. Спр. 37. Арк. 10.
- ¹⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 1, 2.
- ¹⁶ Там само. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 28.
- ¹⁷ Там само. Спр. 6, 7, 9.
- ¹⁸ Там же. Спр. 9.
- ¹⁹ Там само. Спр. 10.
- ²⁰ Там само. Спр. 11.
- ²¹ Там само. Спр. 6.

A review of the fond “Chancery of the Kiev Provincial Commissioner of the Provisional Government” (F. 1716), which is stored in the State Archives of Kyiv Region, was reviewed in order to turn its information potential into scientific circulation and use in studies on the history of the Ukrainian People’s Revolution of 1917–1920.

Key words: the Provincial commissar; the County commissar; the Provisional Government; the Local institutions.

УДК 930.253-028.26:929Яновський](477)

Л. Г. КАСЯН*

АДІОВІЗУАЛЬНІ ДОКУМЕНТИ В КОНТЕКСТІ АВТОБІОГРАФІЧНОГО СИНЕРГЕНУ ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО

Здійснено аналіз документального масиву ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, присвяченого Ю. І. Яновському. Окреслено інформаційний потенціал аудіовізуальних документів у контексті автобіографічного синергену митця.

Ключові слова: Ю. Яновський; аудіовізуальні документи; фотодокумент; кінодокумент; фонодокумент; історичне джерело; автобіографічний синерген.

Завдяки своєрідним засобам фіксації людської діяльності в усіх сферах суспільного та приватного життя, фотографія, кіно, фонозаписи як ніщо інше дозволяють відчутти “подих часу”, візуалізувати та озвучити минуле, у статус якого щосекунди переходить сучасність. Один із корифеїв вивчення аудіовізуальних документів В. Магідов розглядає їх як документальну “гіперсистему”, “яка має здатність бути історичним джерелом, твором мистецтва, юридичним доказом або свідченням”¹ і може виконувати різноманітні функції.

Спектр практичного використання архівної інформації, зафіксованої в аудіовізуальних документах, невпинно зростає. У зв’язку з антропологізацією історичної науки розширюється і сфера їх джерельного функціонування. Плідним, на нашу думку, є залучення аудіовізуальних документів до біографічних, просопографічних студій, при дослідженні комеморативних практик.

У вивченні життя і діяльності знакових постатей культури та науки ряд дослідників² уводить поняття автобіографічного синергену, яке ґрунтується на базі синергетичного розуміння синтезованої інформації, яку персоналія залишає по собі, і того, як ця інформація сприймається іншими. “Вибудований на базі синергетичного розуміння синтезованої інформації автобіографічний синерген дає можливість хронотопічного означення автобіографічної особи, її багатовимірності, симфонічності”³. К. Дуб так окреслює змістове наповнення автобіографічного синергену: “До об’єму автобіографічного синергену входить усе життя письменника, все написане, сказане, задумане ним, а також те, як

* *Касян Людмила Григорівна* – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

воно відбилось у свідомості й виразилось в оцінках критиків, літературознавців, у спогадах сучасників”⁴. І. Цюп’як зазначає, що “Термін АС (автобіографічний синерген – *Л. К.*) включає у свій об’єм не тільки автобіографію в її жанровій специфічності, а всі форми авторської свідомості, яка цілісно виражається в творчості, житті, статтях про самого себе, коментарях до своїх творів, критичних статтях про творчість письменника, спогадах тих, хто знав автора, та інших матеріалах. [...] Синерген – багатомірний, поліаспектний вимір, універсальний засіб проникнення в сутність витвореного митцем художнього слова. Водночас це і критична думка про нього, інтерпретована в кожен історичний момент відповідно до всіх факторів буття, переакцентовуваних сьогодні”⁵.

Для сучасної гуманітаристики залишається актуальним переосмислення, перепрочитання “життєписів” митців доби тоталітаризму. Особливо це стосується на перший погляд “благополучних радянських класиків”, де за показним благополуччям криється не одна життєва та творча драма, а іноді й трагедія.

До таких постатей належить Юрій Іванович Яновський, 115-річчя від дня народження якого відзначатиметься 27 серпня. Творча спадщина письменника – 4 романи, понад 70 новел та оповідань, різножанрова поезія, повісті, п’єси, кіносценарії, публіцистичні нариси та статті. За останні 15 років дослідники⁶ звертали увагу на уточнення окремих фактів біографії, поза ідеологічними догмами аналізувалася поетика та художній стиль митця, здійснювався текстологічний аналіз творів, вивчалася діяльність Ю. І. Яновського на ниві українського кіновиробництва. Записні книжки та нотатки письменника стали об’єктом дослідження як джерело з історії Одеси 1920-х років та біографії письменника.

Мета нашої розвідки – проаналізувати документальний масив Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного), присвячений Ю. І. Яновському, як складову автобіографічного синергену митця.

У ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного зберігається 58 аудіовізуальних документів, присвячених життю та творчості письменника (45 фото-, 5 фоно- і 8 кінодокументів), що хронологічно охоплюють 1920–1950- і роки.

Найбільш ранніми є фотодокументи. Вони представлені жанром фотопортрета як класичного студійного, так і ситуативного; портретними груповими знімками, переважно “корпоративними”; подієвими знімками, що зафіксували митця у різних місцях та ситуаціях.

Портрети доносять інформацію про зовнішність Ю. Яновського, манеру одягатися, фіксують зміни, які відбувалися в образі письменника, представляють елементи інтер’єру, що його оточував.

Кореляція фотодокументів з іншими складовими автобіографічного синергену (наприклад, описами зовнішності, які містяться у спогадах:

“Гарний, стрункий, високолобий, приємний у бідній своїй елегантності юнак, на якого заглядалися всі друкарки редакції. [...] Вони (твори – Л. К.) були такі, як ти сам, – виструнчений, коректний, джентельменськи стриманий, але водночас внутрішньо напружений і мужньо стійкий”⁷⁾ сприяє побудові найбільш повного і об’єктивного візуального образу митця.

Групові портретні світлини переважно “візуалізують” дружні, приятельські взаємини письменника. Фотооб’єктив часто закарбовує емоційне забарвлення стосунків, настроїв взаємодії зображених на фото осіб.

Подієві, ситуативні знімки зберігають інформацію про важливі події в житті та творчості Ю. Яновського. Такими, наприклад, є світлини, що зафіксували письменника на репетиції його п’єси “Дума про Британку” в Московському державному Камерному театрі, постановку якої здійснив О. Таїров 1937 р. (художники-постановники Є. Коваленко, В. Кривошеїна, композитор О. Метнер). Режисерові, орієнтованому на “театр емоційно-насичених форм”, імпонувала романтична патетика героїзму і трагедії драми Ю. Яновського. В. Вишневський наполіг на участі драматурга в репетиціях і це, на думку дослідників, допомогло Ю. Яновському пережити 1937–1938 рр. Як і в ситуації з “Вершниками”, які вперше вийшли друком у “Роман-газеті” (№ 9, 1935 р.), московська прем’єра фактично відкрила “Думі про Британку” шлях на українську сцену. Українські театри не наважувалися брати її до репертуару. У творі попри революційну тематику вичитувалося щось невловимо крамольне, пристрасне і стихійне, таке, що вибивалося зі встановленого ідеологічного шаблону. Через кілька днів після прем’єрного спектаклю в Камерному театрі п’єсу показали глядачам у щойно відкритому Харківському театрі імені Ленінського комсомолу. Роль хлопчика Романа виконувала дружина письменника – актриса Тамара Жевченко.

Фотодокументи інформують про участь Ю. Яновського у подіях Другої світової війни. Зокрема, про діяльність письменника в евакуації (Юрій Іванович очолював редакцію журналу “Українська література” (з 1946 р. “Вітчизна”) і фактично координував українське літературне життя в Уфі); шляхи і події в житті військового кореспондента 2-го Українського фронту Ю. Яновського під час звільнення України від нацистів, працю письменника (протягом чотирьох місяців) як кореспондента газети “Правда України” на Нюрнберзькому процесі.

Аудіовізуальні документи подібно до інших видів джерел є продуктом тієї чи іншої історичної епохи і несуть не лише фактичну інформацію, а й характеризують саму епоху. В автобіографічному синергені вони виступають текстами, що вписуються в життєвий метатекст, своєрідними багатозаровими комплексами, які інтегрують біографічне

з культурно-історичним і суспільно-політичним. Особливо це простежується у кінодокументах.

Найбільш раннім кінодокументом, що стосується життя і творчості Ю. Яновського, в колекції ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного є сюжет “Новий роман” (режисер Р. Фоценко, оператор В. Смородін, автор дикторського тексту М. Розовський) у липневому (№ 38) випуску кіножурналу “Радянська Україна” за 1947 р., архівний номер (одиниця обліку) – 397.

Умовно можна виділити 2 інформаційні шари документа. Перший інформаційний пласт становить його змістове наповнення: розповідь Ю. Яновського про щойно закінчений новий роман “Жива вода”. Він є надзвичайно цінним як з погляду вербальної, так і візуальної інформації. Насамперед, це – рідкісні кадри прижиттєвої зйомки письменника, які зберігають і демонструють у динаміці особливості постави, зовнішності, міміки, манери триматися, специфіку мовлення Ю. Яновського, відтворюють авторський коментар до твору, панораму з найдрібнішими деталями інтер’єру робочого кабінету письменника.

На початку 1947 р. роман “Жива вода” був надрукований в журналі “Дніпро”, текст звучав на республіканському радіо. Твір викликав величезний інтерес у читачів і слухачів, бо розповідав про пережиту трагедію війни, яка зачепила кожного, піднімав болісні проблеми повоєнного облаштування. Близький друг Ю. Яновського М. Бажан зазначав: “В цьому романі втілюється те, що ввійшло в свідомість Яновського, коли він проїздив і проходив шляхами війни по щойно визволеній землі України. [...] Весь роман – це щоденник переживань, вболівань і радощів Юри від гостро врзаних у його пам’ять картин – пейзажів, речей війни, від усім серцем сприйнятих тодішніх зустрічей і бесід. Він спостерігав і перші осінні роботи на ще завалених залізничям війни землях, і залпи радянських батарей на Букринському плацдармі, і повернення воїнів до рідних осель – воїнів, не тільки втомлених тяжкою працею смертельного двобою, а часто й покалічених ворожою сталлю, оглухлих від контузій, посліплих од вибухів. Юра бачив і радість, найбільшу зі всіх досі знаних людям, і горе, найтяжче зі всіх людьми пережитих нещасть”⁸. Тож закономірно, що поява цього твору стала окремим сюжетом кіноперіодики, яка на той час була потужним “інформаційним ресурсом”, і вже сам вибір об’єкта і предмета кінодокументування свідчив про його суспільну значущість.

Комплексний аналіз кінодокумента (кіножурналу “Радянська Україна”), супровідної документації (студійного монтажного листа, монтажного листа зображення, виконаного в архіві, актів перевірки технічного стану негативу та позитиву та ін.), різних джерел, що характеризують культурне та суспільно-історичне тло часу створення “кінопродукту”, дозволяє виявити другий інформаційний пласт кінодокумента, презент-

тує його функціонування в активній фазі оперативного побутування і фазі спокою (архівного зберігання).

З постанови ЦК ВКП(б) “Про журнали “Звезда” і “Ленінград” 1946 р. починається період політико-ідеологічної реакції у сфері культури, посилення ідеологічного контролю та численних кампаній критики і гонінь на творчу і наукову інтелігенцію. На посаду першого секретаря ЦК КП(б)У було призначено Л. Кагановича, який з березня до грудня 1947 р. старанно провадив сталінсько-жданівську політику в Україні. У травні 1947 р. він підготував проект постанови ЦК КП(б)У “Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології”. ЦК КП(б)У ухвалив ряд постанов, що стосувалися літературного процесу: “Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури”, “Про журнал сатири і гумору “Перець”, “Про журнал “Вітчизна”. У вересні 1947 р., на пленумі Спілки радянських письменників України, основним завданням якого було засудження “буржуазних перекручень у творах окремих письменників”, Ю. Яновського, М. Рильського, І. Сенченка, вже вкотре О. Довженка було піддано несправедливій, розгромній критиці, відвертому публічному цькуванню. Півгодини свого виступу Л. Каганович присвятив виключно роману Ю. Яновського “Жива вода”. У творі вбачали згущення темних барв, спотворення радянської дійсності, заперечення перетворюючої ролі соціалістичної свідомості та більшовицької ідейності, реакційну перевагу біологічних факторів над соціальними. Як редактора “Вітчизни” Ю. Яновського звинуватили у націоналізмі, міщансько-обивательських поглядах, аполітичності, друкові помилкових і шкідливих творів. Наслідком стало звільнення письменника з посади головного редактора, позбавлення карток “на соціальний мінімум” (фактично позбавлення засобів до існування), знищення частково видрукуваного тиражу роману “Жива вода”. У шкільних читанках та хрестоматіях замальовувалися портрети Ю. Яновського та виривалися сторінки з його творами. Але це стосувалося не лише шкільних підручників. Так, із уже змонтованого кіножурналу “Радянська Україна” було вирізано сюжет “Новий роман”. У монтажному листі (листі монтажного запису) кіножурналу покадровий опис цього сюжету закреслено і редактором кіностудії зроблено помітку “Изъят”⁹. До архіву кіножурнал надійшов 1950 р. У монтажному листі зйомки, складеної за позитивом плівки співробітником архіву Панчик 1951 р.¹⁰, зазначений сюжет повністю відсутній. Акт перевірки технічного стану негативу від 8 вересня 1967 р. засвідчив розбіжність метражу негативу зображення (189,8 м) і позитиву (155,9 м), що відповідало метражу вирізаного сюжету. За щасливої випадковості чи завдяки квапливому недогляду працівників студії унікальні документальні кадри були знищені лише на позитиві. З дбайливо збереженого в архіві негативу при

перенесенні кінодокументу з нітро- на триацетатну основу в жовтні 1980 р. було відновлено первісний вигляд документа.

Отже, як бачимо, інформація про етапи існування і функціонування документа “життєвий цикл документа”) стає безпосереднім свідченням трагічних поворотів у долі письменника і українській культурі загалом та важливим елементом автобіографічного синергену.

Після “помилування” у вигляді Сталінської премії за збірку “Київські оповідання” 1949 р. “штучно створена навколо творчості Яновського атмосфера недобррозичливості поступово пригасала. Яновський обережно вслуховувався в зичливі голоси, яких він давно вже не чув”¹¹. Письменника повернуто до офіційного літературного процесу і на “сторінки” кіноперіодики. У сюжеті “5-й Пленум правління радянських письменників України” кіножурналу “Радянська Україна” № 4 за 1951 р. (од. обл. 770) кінокамера зафіксувала Ю. Яновського у кулуарах з’їзду та під час зустрічі з місцевим літератором І. Гонімовим (пленум проводився у м. Сталіно із широким залученням шахтарів та письменників-донбасівців).

У чотирьох кінодокументах відбито різноманітні комеморативні акції, що проводилися з метою вшанування пам’яті письменника або в рамках ювілейного наративу (до 70-річчя, 75-річчя від дня народження). У сюжеті кіножурналу “Радянська Україна” № 44 за 1958 р. (од. обл. 1783) показано урочисте відкриття меморіальної дошки Ю. Яновському на будинку № 68 по вул. Леніна в м. Києві. На церемонії присутні митці, журналісти, представники громадськості, мати та сестри письменника. Кіносюжет “Ювілей письменника Юрія Яновського” (“Укркінохроніка”, 1972 р., од. обл. 5005) відтворює ювілейний вечір, присвячений 70-річчю Ю. Яновського, у Великому залі Київської державної консерваторії ім. П. І. Чайковського, а сюжет з кіножурналу “Радянська Україна” № 35, 1972 р. (од. обл. 5073) – фрагменти урочистих зборів до дня народження письменника у м. Кіровограді, а також містить кадри із видом пам’ятника та відкритого до ювілею музею митця в с. Нечаївка Компаніївського району Кіровоградської області, де минуло його дитинство. У телесюжеті Республіканської студії телебачення “З нагоди ювілею” від 26 серпня 1977 р. (од. обл. 6638) йдеться про виставку архівних документів та музейних експонатів до 75-річчя Юрія Яновського в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР.

У кінопубліцистиці постать письменника представлена двома кінострічками у жанрі документального кінонарису: “Одвічна жарина” (“Укркінохроніка”, 1973 р., режисер Л. Букін, оператор М. Смирнов, од. обл. 5270) та “Юрій Яновський “Вершники”” (“Укркінохроніка”, 1978 р., режисер І. Слісаренко, оператор І. Кацман, од. обл. 8215). Ці кінодокументи в аспекті автобіографічного синергену Ю. Яновського становлять інтерес, по-перше, як “форма” фіксації і збереження фактів біографії митця, по-друге, як вияв рецепції щодо творчості та постаті

митця у тогочасному суспільстві, оскільки “джерело, з одного боку, опосередковано, через свідомість суб’єкта відображає об’єкт, а з іншого – безпосередньо характеризує його цілі і методи сприйняття об’єктивної реальності”¹².

В обох фільмах (з огляду на жанрові рамки кінонарису) життя і творчість письменника окреслюється пунктиром. У кінооповіді можна виділити такі біографічні “вузли”: а) інформація про батьків, дитинство; б) топос степу в житті та творчості Ю. Яновського; в) участь у II Світовій війні; г) мистецьке оточення, друзі; д) роман “Вершники”, його побутування і оцінка. “Незручні” або суперечливі моменти біографії не згадуються ні на візуальному, ні на вербальному рівнях екранного простору.

Візуальний ряд фільмів становлять численні фотодокументи: портретні, подієві знімки Ю. Яновського різних років, починаючи зі світлин раннього дитинства, знімки батьків, друзів письменника, видання його творів українською та іноземними мовами, кадри натурної зйомки місць, де пройшло дитинство митця, степових просторів, кадри кінохроніки 1918–1919 рр., вид пам’ятника та музейної експозиції в с. Нецаївка, ілюстрацій до розділів-новел роману “Вершники”, кадри з художнього фільму-екранізації “Вершники”.

Вербальний складник фільмів становить закадровий дикторський текст, котрий коментує окремі зображальні елементи або доповнює, підкріплює їх цитатами із творів письменника. При розгляді творчості акцент робиться на романі “Вершники”, але він трактується відповідно до тогочасних ідеологічних кліше. Окрім дикторського тексту у фільмах використовується внутрішньокадрова комунікація. Своїми спогадами, враженнями, міркуваннями діляться люди, які особисто знали і спілкувалися з Ю. Яновським (сестра – О. Яновська, О. Гончар, П. Воронько), літературознавці, читачі.

Спогади сприяють створенню різнобічного портрету письменника (з цього погляду досить інформативною є книга “Лист у вічність: Спогади про Юрія Яновського”¹³), але на відміну від письмового тексту, який зазнав авторської самоцензури, добору лексичних засобів, редакторської правки, кінодокумент здатний передати процес народження спогаду і зримий спонтанний вияв емоції. В усних спонтанних споминах через яскраві деталі, місткі мікрообрази постає особистісний, приватний мікроконтекст персоналії: “Він маленький був, но він рано навчився, мама його навчила, він дуже здібний був, і він маленькі віршики писав іще до першого класу. Він уже писати умів до школи. Він раз вам вірш прочитає і зна. Любив він степ, ми завжди, як тільки вільний час ішли в степ”¹⁴; “Мене привів Петро Панч. Нас зустрів усмішливий, ласкавий, худенький, сивий чоловік, запросив до столу і почалася довга розмова ніби ми були з ним знайомі уже багато й багато літ”¹⁵.

Цінною є й інформація про сприйняття творів письменника неофіційною критикою: “Ми буквально, читали, впивалися цією надзвичайною поетичною прозою і стилістикою Яновського, його розлогими метафорами, розкішними метафорами”¹⁶.

Кінодокументи, завдяки можливості синтезувати інформацію з різних джерел, демонструють офіційний і приватний рівні сприйняття й трактування творчості та біографії письменника.

До фонодокументів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, присвячених Ю. Яновському, належать: запис радіовистави “Дума про Британку” (російською мовою) у виконанні артистів київських театрів, режисер-постановник В. М. Добровольський (1965 р., од. зб. 4584–4586, од. обл. М-10655) та запис цієї вистави українською мовою (1967 р., режисер-постановник В. М. Добровольський, од. зб. 4809–4811, од. обл. М-11882); запис художнього читання новели “Шаланда в морі” з роману “Вершники” у виконанні народного артиста СРСР Є. Пономаренка, 1954 р. (од. зб. 483, од. обл. М-1420) та 1977 р. (од. зб. М-10437, од. обл. 23518); запис художнього читання оповідання “Серед руїн” у виконанні першого диктора українського телебачення А. Гузєєва (од. зб. 2860, од. обл. Г-1469–1470). Ці документи є цінними з погляду художньої, мистецької інтерпретації творів Ю. Яновського.

Викладене вище дозволяє стверджувати, що аудіовізуальні документи, присвячені життю та творчості Ю. Яновського, є достатньо інформативними у візуальному і вербальному плані. Вони містять цікавий фактичний матеріал і можуть бути повноправними складовими автобіографічного синергену письменника; у комплексі з іншими видами джерел сприяють створенню найбільш повного портрета митця.

¹ *Магидов В. М.* Источниковедение и архивоведение аудиовизуальных документов в системе исторических знаний//Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе. Доклады и сообщения на четвертой Всероссийской конференции. 24–25 апреля 2002 г. Москва, 2002. С. 92–97.

² *Дуб К.* Автобіографічний синерген//Слово і час. 2001. № 4. С. 15–21; *Цюп’як І. К.* Українська новела 20–80-х років ХХ століття в контексті сучасних інтерпретацій: монографія. Дніпропетровськ, 2013. 198 с. URL:

http://www.vuzlib.com.ua/articles/book/45071-Ukra%D1%97/nska_novela_20-80-kh_rok/3.html (дата звернення: 10. 07. 2017); *Неживий О. І.* Життя у слові: Джерелознавча проблематика творчості Григора Тютюнника: монографія. Київ, 2014. 224 с.; *Гнатюк М. М.* Юрій Яновський: текст і авантест: монографія. Київ–Ніжин, 2006. 328 с.

³ *Гнатюк М. М.* Текстологічні проблеми творчості Юрія Яновського: теоретичний аспект: дис. ... докт. філолог. наук: 10. 01. 01/Гнатюк Мирослава Михайлівна; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ, 2006. С. 6.

⁴ Дуб К. Зазнач. праця. С. 15.

⁵ Цюп'як І. К. Зазнач. праця.

⁶ Цалик С. М., Селігей П. О. Юрій Яновський: биття й буття на літературному вулкані//Цалик С. М., Селігей П. О. Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української літератури. Київ, 2010. С. 206–223; Патетичний фрегат: Роман Юрія Яновського “Майстер корабля” як літературна містифікація/упоряд. В. Панченко. Київ, 2002. 344 с.; Домилівська Л. В. Ідіостиль Ю. Яновського та західна модерна проза: вербалізація мовносимвольних універсумів//Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. 2010. Вип. 21. С. 123–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aru1_2010_21_16 (дата звернення: 07. 06. 2017); Приходько І. Ф. Модерна поезика раннього Юрія Яновського//Вивчаємо українську мову та літературу: наук.-метод. журнал. 2013. №34/36. С. 59–67; Гуляк А. Бачити велике в малому й небуденне в буденному: неоромантичні інтенції прози Юрія Яновського//Література. Фольклор. Проблеми поезики: зб. наук. праць. Вип. 35. Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. 2011. С. 149–155. URL: <http://philology.knu.ua/files/library/folklore/35/23.pdf> (дата звернення: 07. 06. 2017); Росляк Р. Юрій Яновський: “Моє страждання у ВУФКУ вже скінчилося”: обставини звільнення Ю. Яновського з Одеської кінофабрики 1927 р.//Кіно-Театр. 2011. № 3(95). С. 38–41; Бонь О. І. Одеса в записниках Юрія Яновського//Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки. 2013. Вип. 73. С. 107–118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkpist_2013_73_13 (дата звернення: 07. 06. 2017).

⁷ Бажан М. П. Майстер залізної троянди. Пам'яті Юрія Яновського//Бажан М. П. Твори в 14 т. Т. 3: Спогади. Київ, 1985. С. 9–76. URL: http://library.iv-fr.net/2007/11/07/majjster_zalzno_trojandi_pamjat_jurja_janovskogo.html (дата звернення: 02. 06. 2017).

⁸ Там само.

⁹ ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного (Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного). Од. обл. 397.

¹⁰ Там само.

¹¹ Бажан М. П. Зазнач. праця.

¹² Ковальченко І. Д. Исторический источник и исторический факт//Ковальченко І. Д. Методи исторического исследования. Москва, 2003. С. 118–151. URL: <http://www.history.krsu.edu.kg> (дата звернення: 25. 06. 2017).

¹³ Лист у вічність. Спогади про Юрія Яновського. Київ, 1980. 349 с.

¹⁴ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. обл. 5270.

¹⁵ Там само. Од. обл. 8215.

¹⁶ Там само.

The analysis of the documentary array of the Central State Archives of Audio, Visual and Film Documents of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi dedicated to Yu. I. Yanovskyi is carried out. The information potential of audiovisual documents in the context of artist's autobiographical synerhen is outlined.

Key words: Yu. Yanovskyi; the audiovisual documents; the photo document; the film document; the phonodocument; the historical source; the autobiographical synerhen.

Український письменник Ю. І. Яновський; м. Київ, 1920-ті роки.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-10200.

Ю. І. Яновський (сидить перший праворуч) серед українських
письменників. 1920-і роки.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-43205.

М. М. Бажан (зліва) та Ю. І. Яновський на письменницькому пленумі;
м. Київ, 24 лютого 1936 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-156703.

Ю. І. Яновський (сидить перший праворуч) з артистами Московського
державного Камерного театру під час репетиції його п'єси "Дума про Британку";
м. Москва, 1937 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-156685.

Військовий кореспондент 2-го Українського фронту Ю. Яновський (зліва)
і командувач 2-ї повітряної армії, генерал-лейтенант авіації С. А. Красовський
на командному пункті Букринського плацдарму; с. Ходорів Ржищівського району
Київської області, 21 жовтня 1943 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-156684 Д.

Ю. І. Яновський; м. Київ, 1946 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-37324.

Письменники Ю. І. Яновський (праворуч), А. О. Первенцев під час декади української літератури і мистецтва в Москві; м. Москва, 1951 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-109088.

Відкриття меморіальної дошки на будинку № 68 по вул. Леніна, в якому жив Ю. І. Яновський; м. Київ, серпень 1958 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-73661.

УДК 930.253(477)

О. Ф. ПАВЛОВА*

ОГЛЯД НОВИХ НАДХОДЖЕНЬ ДОКУМЕНТІВ ДО ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ-МУЗЕЮ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ ЗА 2016 РІК

Здійснено аналіз нових надходжень документів діячів української культури до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України протягом 2016 р.: Сергія Білоконя, Михайла Вериківського, Леоніда Вишеславського, Валерія Гайдабури, Володимира Загорцева, Сергія Колоса, Василя Лопати, Бориса Мозолєвського, Натана Рахліна, Леонори Рахліної, Євгена Сверстюка, Дмитра Степовика, Леся Танюка, Вірляни Ткач.

Ключові слова: ЦДАМЛМ України; фонд особового походження; документи; друковані видання; надходження.

Нові надходження до архіву – довготривала співпраця між установою і фондоутворювачем, безперервний процес роботи, кінцевий результат якої – культурне надбання для держави, перспектива роботи над новими дослідженнями і відкриттями, затребуваність документа суспільством.

Протягом 2016 р., завдяки зусиллям відділу формування Національного архівного фонду (НАФ), до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України) надійшли 12 тис. 427 архівних документів, 14 справ, 499 друкованих видань, 6 музейних предметів. Це – матеріали діячів української культури: історика Сергія Білоконя, композиторів Михайла Вериківського і Володимира Загорцева, диригента Натана Рахліна, поета Леоніда Вишеславського, археолога Бориса Мозолєвського, театрознавця Валерія Гайдабури, художників Сергія Колоса і Василя Лопати, літературознавця Євгена Сверстюка, мистецтвознавця Дмитра Степовика, театральних режисерів Леся Танюка і Вірляни Ткач, краєзнавця Леонори Рахліної.

Одні із перших надходжень початку 2016 р. – документи творчої спадщини Натана Рахліна, Євгена Сверстюка, Володимира Загорцева.

Документи Євгена Олександровича Сверстюка (1938–2014) – автора “Блудних синів України”, совісті української нації, в’язня радянського тоталітарного режиму, правозахисника, поета, літературознавця, лауреата Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка були

* Павлова Олена Федорівна – головний науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

прийняті музеєм-архівом на державне зберігання 15 січня 2016 р. від удови – Валерії Вікторівни Андрієвської. Таким чином, особовий фонд Є. О. Сверстюка № 1153 (Оп. 1. 24 од. зб. за 1953–1991 рр.; Оп. 2. 190 од. зб. за 1960–2001 рр.) поповнився новими надходженнями. Це – рукописний зошит “Поезії” (1950–2014 рр.) та 2 фото з донькою і онукою.

Євген Олександрович був бажаним гостем для співробітників нашої установи. Підтримував добрі починання архіву-музею у відкритті виставок, літературно-мистецьких вечорів, презентацій видань. Ділився спогадами про арешти діячів української культури, досвідом написання статей, порадами щодо розшуку нових документів шістдесятників, духовним просвітництвом.

Цими днями вперше завітав до ЦДАМЛМ України скульптор Ігор Арнольдович Лисенко – онук українського диригента, педагога, народного артиста Української РСР Натана Григоровича Рахліна (1905–1979 рр.). Він передав на державне зберігання 4 тис. 103 документи родини Рахліних за 1948–2006 рр. Серед них: значний за обсягом епістолярій (700 док. за 1948–1973 рр.) – листування диригента з рідними, друзями, знайомими, а також документи до біографії: запрошення, програми, афіші концертів симфонічної музики під диригуванням Н. Рахліна (1949–1976 рр.), що ілюструють історію розвитку музичного мистецтва на теренах колишнього СРСР, адже Натан Григорович у різні роки працював головним диригентом державних симфонічних оркестрів УРСР, СРСР, Татарської АРСР.

Після науково-технічного опрацювання документів дослідники читального залу матимуть можливість ознайомитися з більш, ніж 100 фотографіями митця, зокрема: з оркестром під час гастрольних концертів, композиторами, виконавцями, артистами, родиною, друзями. Поміж документів про вшанування пам’яті диригента – статті, вірші, листи меморіального фонду Н. Рахліна в США та ін. установ (2001–2006 рр.).

Ігор Арнольдович також передав документи матері – знаного київського екскурсовода, засновниці історико-краєзнавчого клубу “Клію” Леонори Натанівни Рахліної (1934–2006 рр.). Це – матеріали про відомих діячів літератури і мистецтва, життя яких пов’язане з Києвом, – поетів Анни Ахматової, Миколи Бажана, Володимира Сосюри, Осипа Манделштама; співаків Івана Козловського, Марка Бернеса, Зої Гайдай, Бориса Гмирі; письменників Івана Котляревського, Миколи Гоголя, І. Нечуя-Левицького, Івана Купріна, Володимира Набокова; балетмейстера Сергія Лифаря; режисера Сергія Параджанова; актора Андрія Сиви та ін. Про історію мистецького Києва розповідають тематичні добірки, картотеки, статті: “Київські архітектори”, “300 вопросов из истории искусств”, “Київські вулиці”, “Пушкініана”, “Культові споруди”, “Ода Києву”, “Старе місто”, “Київські вулиці із зазначени-

ми номерами будинків, де мешкали представники української культури і науки”. Серед фотографій: Леонора Рахліна під час зустрічі з краєзнавцями, на екскурсіях, архітектурні пам’ятки міста, діорами. Із друкованих видань варто відмітити спогади “Натан Рахлин в воспоминаниях артистов оркестра” (1988 р.) (зібрані В. Беляєвим) і спогади екскурсоводів “...И мне остаётся целая жизнь” (2014 р.) (впорядковані О. Шамрай, послідовницею Леонори Рахліної).

На сьогоднішній день у фонді Натана Рахліна (№ 523. Колекція) – 2 документи (1945 р., 2005 р.). Після науково-технічного опрацювання документів нового надходження колекцію буде виділено в окремий особовий фонд.

Уперше до архіву-музею почали надходити документи композитора авангардної течії українських “шістдесятників” Володимира Миколайовича Загорцева (1934–2010 рр.). Передавання їх відбулося 15 січня 2016 р. завдяки дружині композитора – Маргариті Тимофіївні. Підготовлено акти на 527 док. за 1930-ті–2014 роки. Це – нотні рукописи: клавір опери “Долорес” (лібретто В. Курінського, за одноіменною п’єсою К. Чапека. 1980–1983 рр.), симфонічні твори: “Симфонія № 2” для тенора, меццо-сопрано та оркестру на українські народні пісні (1976–1978 рр.), “Симфонія № 4”, “Симфонія мандрів” (2005–2006 рр.), симфонія № 3 для флейти, валторни, скрипки, фортепіано, струнних, ударних та арфи (1984 р.), “Die Sinfonie des Alarmes” – симфонія тривоги для флейти, саксофона, альту, ударних, фортепіано і струнних (1986–1987 рр.), камерні концерти № 1 для альтової флейти, струнних та арфи (1981 р.), твори для фортепіано “Ритми” з посвятою композитору Віталію Годзянському (1967 р.), “Соната для гобоя і фортепіано” пам’яті Бориса Лятошинського, “Два хора” а капелла на поезію Бо Цзюй – “Флейта на реке” і Райнера М. Рільке “О глубинная жизнь...”. В епістолярній спадщині В. Загорцева – 76 листів за 1980–2006 рр. (листування композитора з рідними, друзями, видавництвами). Серед документів: афіші і програми концертів (1964–2009 рр.). На індивідуальних та групових світлинах 1968–2000 рр. – Володимир Загорцев в Україні, у США під час концертів, у групі з Євгеном Станковичем, Віталієм Годзянським, Анатолієм Штогаренком, Ігорем Шамо, Ульріхом Леєндкером та ін. Документи 2017 р. пройшли науково-технічне описання і зберігаються в особовому фонді композитора № 1421.

Борис Миколайович Мозолевський (1936–1993 рр.) – поет, історик, знаний у світі археолог, який знайшов славнозвісну скіфську пектораль. 4 березня 2016 р. дружина Віра Данилівна передала на державне зберігання 159 док. (1950–1976 рр.). В особовому фонді археолога (№ 1422) дослідники матимуть змогу вивчати рукописи його віршів “Скіфський степ”, “Золота симфонія пекторалі”, “Колись цю річку звали Борисфеном”, епістолярну спадщину, зокрема: листування між Борисом Мозо-

левським і поетом, актором, режисером Михайлом Сіренком (140 листів 1950–1970-ті роки), індивідуальні та групові фотографії, зроблені під час археологічних розкопок, друковані видання збірок поезій “Дорогою стріли” (1991 р.), “Кохання на початку осені” (1985 р.).

Дмитро Власович Степовик, доктор філософії (1990 р.), мистецтвознавства (1992 р.), богословських наук (2001 р.) почав співпрацювати з архівом-музеєм з 13 листопада 1980 р., тоді ним було передано 14 документів. На сьогоднішній день його особовий фонд (№ 1290) складається із 2-ох описів: Оп. 1. 463 од. зб. за 1924, 1948–1998 рр.; Оп. 2, 79 од. зб. за 1895, 1932, 1943, 1959–2002 рр. Надходження документів триватимуть, оскільки фондоутворювач націлений зберігати документи в одній установі. Так, 4 березня 2016 р. Дмитро Власович передав на державне зберігання 1337 док., 20 примірників видань. Серед творчих матеріалів: рукописи монографій “Українська культура XIII–XVIII ст.” (спільно з Сергієм Плохійем і Валерієм Шевчуком), “Києво-Печерська Успенська Лавра”, “Візантологія”, “Третій патріарх”, “Наслідуючи Христа: Віруючий в Бога Тарас Шевченко”, “Коротка історія перекладів Біблії українською мовою”; статей: “Золотий вік української гравюри”, “Українські чудотворні ікони”, “Народна дипломатія Патріарха Філарета”, “Епістолярія митрополита Іларіона Огієнка”; доповіді на наукових конференціях, семінарах, “круглих столах”, конгресах, рецензії і відгуки на дисертації. Передано значну частину документів, що висвітлюють громадську і духовну діяльність Д. В. Степовика, зокрема, матеріали про роботу:

– Представництва в Україні Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі за 1996–2004 рр. (біографічні матеріали, програми конференції, запрошення на ювілей з нагоди 120-ї річниці від дня народження С. Петлюри, програма Петлюрівських читань, вечорів пам’яті, інформаційні бюлетені);

– Товариства ім. Олега Ольжича за 1995–1997 рр. (плани роботи київського міського осередку Організації Українських Націоналістів, мандати, посвідчення, листування, списки членів, програми, декларації, звіти, розпорядження, повідомлення, публікації у пресі);

– Української Православної Церкви Київського Патріархату за 2002–2013 рр. (матеріали візитів Патріарха Київського і Всієї Русі-України Філарета до США, статут українського Православного Вікаріату УПЦКП у США та Канаді, протоколи засідань, службові листи, інформаційні бюлетені, публікації в пресі, тексти звернень, укази, промови, програми перебування у США та Канаді, службове листування, запрошення, резолюції Церковного Собору УАПЦ у США).

Д. В. Степовик передав до ЦДАМЛМ України листування (554 док. за 2001–2014 рр.) із широким колом кореспондентів: представниками духовенства, науковцями, діячами української діаспори, друзями.

Несподіваною для нас була знахідка документальної спадщини художника, мистецтвознавця Сергія Івановича Колоса (1888–1969 рр.), що згодом оформилася в особовий фонд митця (Ф. № 1418). Несправедливо замовчуваний художник належав до т. зв. “школи бойчукізму”. Здобував художню освіту в Німці, Мюнхені, а повернувшись до Києва, “пішов в учні” до Михайла Бойчука і Василя Кричевського. Творчі матеріали були передані донькою художника – Ганною Сергіївною Колос. Перші надходження (близько 150 док.) архів-музей отримав протягом 2015 р. Серед них: малюнки 1920-х років, мистецтвознавчі праці, вірші, щоденник 1913 р., листи від Івана Врони, Антоніни Іванової, документи до біографії, спогади “Майстерня монументального мистецтва професора, майстра М. Бойчука”.

4 березня 2016 р. було передано ще 32 документи 1920-х років – 5 ескізів, 2 ліногравюри: “Дівчина з книгою”, “Жінка з глечиком”, малюнок Антоніни Іванової “Робітниця”, довідка про роботу у Київському художньо-індустріальному технікумі (1923 р.), запрошення на виставки Михайла Бойчука, Оксани Павленко, групові та індивідуальні світлини 1908–1920 рр. Робота над поповненням фонду С. Колоса триває.

Документи Леоніда Михайловича Вишеславського (1914–2002 рр.) – поета, лауреата Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка (1984 р.) передав 14 квітня 2016 р. його онук – мистецтвознавець Гліб Анатолійович Вишеславський. Це – 8 документів, 1940–2000 рр., серед яких: листи до поета від літературознавців Ігоря Купріянова, Євгенії Дейч; свідоцтво про присвоєння імені “Вишеславія” малій планеті № 2953, а також статті (Б. Буркатова, М. Ушакова та ін.) про творчий шлях Л. Вишеславського.

Неабиякий інтерес становить редакторська робота Леоніда Михайловича над теоретичною працею О. Шульдіженка “О роли маскирующих и послеобразных средств в произведениях изобразительного искусства, а также об особенностях зрительных реакций, связанных с опознанием таких композиций”. Олександр Шульдіженко (1922–1988 рр.) – графік, випускник лондонської школи мистецтв “Central School of Arts & Crafts” не вписувався у рамки радянського соцреалізму. Художник-андеграундист підготував матеріал, за настановами письменника, ще у 1980-х роках. Таким чином, особовий фонд Л. М. Вишеславського (Ф. № 598) поповнився новим надходженням, а книжковий фонд архіву-музею – виданням “Листи Л. М. Вишеславського І. Т. Купріянову” (Запоріжжя, 2005).

14 квітня 2016 р. театрознавець Валерій Михайлович Гайдабура особисто передав до ЦДАМЛІМ України 2 тис. 709 документів за 1940–1995 рр. Серед них: статті “Доля під знаком терезів”, “Наследство выстраданной мысли”; листи від Наталі Ужвій, Миколи Жулинського, С. Поспелова; папки з дослідженнями про культурне життя Він-

ниці, Донецька, Запоріжжя, Івано-Франківська, Києва, Кривого Рогу, Луцька, Одеси, Полтави, Рівного, Чернігова (1940-і роки); альбоми про творчий шлях театральних діячів Катерини Лучицької, Віри Левицької, Єлизавети Хуторної, Євгена Левицького, режисера Івана Саратовського; тематичні добірки “Шекспір в українському театрі”, “Наталка-Полтавка”. Близько 400 фотографій, програм концертів і вистав знайомлять нас з історією українського театру на Україні. Нове надходження долучено до особового фонду В. М. Гайдабури (Ф. № 1417), в якому вже зберігаються 353 документи.

Режисер, перекладач, поетеса, художній керівник мистецької групи (Yara Arts Group) при театрі Ля-Ма Ма в Нью-Йорку, представниця української діаспори зі США Вірляна Ткач, досліджуючи в читальній залі архіву-музею поезію Павла Тичини, вирішила передати сюди книги із особистої бібліотеки. 14 квітня 2016 р. вона передала 101 одиницю друкованих видань: літературні твори представників української діаспори – Емми Андіївської, Івана Багряного, Василя Барки, Леоніда Білецького, Богдана Бойчука, Святослава Гординського, Ігоря Качуровського, Юрія Лавріненка, Наталії Лівницької-Холодної, Яра Славутича, Марії Ревакович та ін; енциклопедію української літератури “Азбуковник” (ред. Б. Романенчук. У 2-х т. Філадельфія, 1969, 1973.), антологію українського слова “Зерна”, “Координати”, “Контрасти”, “Обірвані струни”, “Панорама найновішої літератури УРСР”, “Слово і Зброя” (1968–1990 рр.); добірки періодичних видань “Нові поезії” (1964–1971 рр.), “Світовид”. Співпраця з Вірляною Ткач продовжується, очікуємо на надходження нових документів і започаткування особового фонду мисткині.

Ім'я Леся Танюка (1938–2016 рр.) знане не лише в театральному світі. Режисер, сценарист, Народний артист України, громадський і політичний діяч Леонід Степанович Танюк зробив значний внесок в українську культуру. Працюючи над власними творами, часто засиджувався над рукописами у читальній залі архіву-музею. Незадовго до смерті передав 802 документи, 35 друкованих примірників книг. Надходження складається зі щоденникових записів за 1956–1966 рр., де висвітлюється хроніка подій, що відбувалися в театральному і суспільному середовищі в Україні та колишньому СРСР. До щоденників додаються (для підтвердження достовірності) довідки, характеристики, посвідчення, грамоти, листи, режисерські розробки, теми для досліджень. У додатках, зокрема: промова Леся Курбаса 1927 р. на театральному диспуті в будинку ім. В. Блакитного; режисерські міркування над постановками п'єс О. Островського “Пізня любов” (1964 р.), Григорія Квітки-Основ'яненка “Шельменко-денщик”, “Українське наукове товариство за останні 10 років” (1929 р.); графічний твір Павла Ковжуна (1920 р.) та ін. Після затвердження акта на документи, експертно-пе-

ревірною комісією архіву-музею було відкрито новий особовий фонд № 1423.

Театральний режисер, народний артист України, художній керівник Київського академічного театру драми і комедії Едуард Маркович Митницький співпрацює з нашою установою вже не перший рік. Протягом 2009–2010 рр. з його приватного архіву до ЦДАМЛМ України надійшла документальна спадщина українського композитора Михайла Івановича Вериківського (1896–1962 рр.). Після науково-технічного опрацювання особовий фонд композитора (Ф. № 1250) складається з 964 документів, 995 примірників літератури, музичних творів 1913–1960-х років. 2 липня 2017 р. до архіву-музею надійшла частина сімейної бібліотеки: 136 друкованих видань за 1920–1979 рр., що належали дружині митця – Олені Михайлівні. Це – нотні видання Йогана Себастьяна Баха, Йоганнеса Брамса, М. І. Вериківського, М. І. Глінки, О. К. Глазунова, Едварда Гріга, Ференца Ліста, С. П. Людкевича, Фелікса Мендельсона, М. П. Мусоргського, П. І. Чайковського, Роберта Шумана та ін. українських, російських і європейських композиторів. 16 грудня 2016 р. було передано нотне видання “Alte Meisters – Vaiters Anciens. Piano solo. Band III. Herausgegeben von E. Pauer. Veb Breitkopf&Hartelag. Nr. 112 a. Leipzig” з дарчим написом Михайла Івановича доньці Олені в перший день її 28-річчя – 16 березня 1959 р. Музейні фонди поповнено 5-ма предметами, серед яких – барельєф М. Вериківського у виконанні скульптора Олександра Скоблікова, і метроном, яким користувався композитор.

Значна подія для будь-якого архіву чи музею – особиста передача колекціонером на збереження до державної установи частини своєї колекції. 21 жовтня 2016 р. історик-джерелознавець, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2002 р.) Сергій Іванович Білокін передав до ЦДАМЛМ України 338 документів (у т. ч. – епістолярій), 22 примірники літератури. Серед адресатів Сергія Івановича: діячі культури А. Гризун, М. Мірошніченко, Михайлина Коцюбинська, І. Нижко, С. Пінчук, В. Розстальний, Л. Череватенко. Ученим передано також афіші мистецьких подій 1984–2008 рр. у м. Києві та ін. містах України, співучасником і організатором яких він був. Це – повідомлення про лекції “Сучасний стан українського православ’я”, “Три гілки українського православ’я”, “Знищення українського православ’я”, “Колегія П. Галагана і П. Житецький”, “Українські державницькі організації в ЗСА влаштовують 50-у зустріч Українців Америки на оселі СУМ в Елленвіл Н. Й.”; конференції “Леся Курбас – актор, режисер, педагог і теоретик українського радянського театру”, “Перші Бойчуківські читання”; літературні вечори “Іван Світличний. Невільницькі пісні”, “Майк Йогансен”, “Михайло Драй-Хмара”, “Григорій Косинка”, “Вечір пам’яті поетів – жертв тоталітарного режиму 1920–1985 рр.”; художньо-документальні виставки “Михайло Грушевський – держа-

вотворець”, “Володимир Сколоздра”, “Галина Севрук”, “Павло Ковжун – життя та творчість”, “Михайло Брайчевський – історик, археолог, романтик”, “Панас Заливаха”, “Михайло Жук. Виставка однієї картини–панно “Біле і чорне”. 1912–1914” та ін. Окрема тека – матеріали про Валерія Шевчука (машинописний збірник оповідань, листування), документи Анатолія Гризуна (рукописи поезій, перекладів, листування). Серед фотографій: Директорія Української Народної Республіки, історики Олексій Андріївський і Михайло Грушевський та ін. Передано також колекцію: близько 70 графічних творів Емми Андіївської (“Той, що ходить без стежок”, “Добірне товариство”, “В’язні, або живі квіти”), Олени Кульчицької (“Георгій Побідоносець”, “Святії угодники, приверніть нам давню силу і славу”, “Дай волю для України – нехай встане із Руїни”), Ярослави Музики (“Івасик-Телесик”, “Народна лічниця”), Яківа Ковбаси (“Калина”, “Конча-Заспа”), Василя Лопати (серія гравюр за мотивами повісті “Слово о полку Ігоревім”), Петра Гуменюка (“Львів”), орнаменти Олеся Фисуна. Після завершення надходження документів від С. Білоконя (фонд № 524. Колекція), документальну спадщину буде виділено в новий особовий фонд.

Ім’я Василя Івановича Лопати, українського графіка, лауреата Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка, знане кожному українцю. Йому належить оформлення української грошової одиниці – гривні з графічними портретами Ярослава Мудрого, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Грушевського, пам’ятками архітектури України. 23 листопада 2016 р. архів-музей отримав із Сан-Франциско (США) цінну бандероль – 1 тис. 999 документів. Такий подарунок надіслала дружина художника – Регіна Володимирівна. Серед переданих творчих матеріалів В. Лопати – дипломна робота “Отаман Матяш старий”, дошка для гравюр “Українські народні думи”, більше 300 листів від родини, друзів, знайомих (1960–2000 рр.). Серед біографічних документів: трудові, видавничі, авторські договори, листування з установами і організаціями та ін. Особливу цінність становлять особисті, родинні і групові фотографії художника: з батьками, дружиною, синами, донькою, братом, племінником, онуками, односельчанами с. Носівка Чернігівської обл., художниками, акторами, студентами (загалом 1 тис. 32 фото). Завдяки цьому надходженню, започаткований у 1970-х роках особовий фонд Василя Лопати (Ф. №689) (Оп. 1. 30 од. зб. за 1970–1977 рр.; Оп. 2. 4 од. зб. за 1971–1978 рр.) значно збагатився і становить значний інтерес для дослідників.

Серед 499 друкованих видань, що влилися у скарбницю книжкового фонду архіву-музею – факсимільні, репринтні, наукові, енциклопедичні та поетичні видання з автографами О. Копиленка, Л. Вишеславського, І. Купрінова, А. Гризуна, М. Вериківського, Віри Вовк, С. Білоконя, Б. Сороки. Серед них: “Архиерейський службовник Іва-

на Боярського” – видання Фундації Енциклопедії України в Торонто; “Шевченківська енциклопедія”. Т. 5–6 – видання Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України; “Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: Спроба державного регулювання (1847–1914)” – видання Інституту історії НАН України; “Бібліотека Івана Франка: науковий опис” – видання Інституту археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; “Великий голод в Україні” – видання Українського Православного Братства в Торонто; дослідження: історичне “Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941) С. Білокозя, релігієзнавче “Український стиль ікон” Д. Степовика, краєзнавче “Історія Першої Білоцерківської гімназії в особах” А. Боднара і Б. Смутка; мистецькі альбоми “Наполеон Орда і Україна” Я. Кравченка і П. Сачка, “Київ, которого не знают” Є. Кузьміна, “В рокотанні бандур” М. Шудрі і В. Нечепи, “Василь Свида. Нетлінне” Я. Свиди, “Богатырский фриз из дома Бажанова в Петербурге. Переписка архитектора Павла Алешина с Николаем и Борисом Рерихами” О. Мокроусової; літературознавчі “Самі про себе. Автобіографії українських митців 1920-х років” Р. Мовчан, “Є поети для епох” І. Дзюби, “За забралом літературного псевдоніма і криптоніма. Письменники, публіцисти, літературознавці на сторінках галицьких видань ХІХ ст. – 40-х років ХХ ст.)” В. Морозюка та ін.

Колектив архіву-музею докладає усіх зусиль, щоб фонди поповнювалися цінними документами з історії української культури і сподівається на нові знахідки.

The analysis of new receipts of documents of Ukrainian culture figures to the Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine during 2016, namely documents of Sergiy Bilokin, Mykhailo Verykivsky, Leonid Vysheslavsky, Valery Haidabura, Volodymyr Zahortsev, Sergiy Kolos, Vasyl Lopata, Borys Mozolevsky, Nathan Rakhlin, Leonora Rakhlina, Yevhen Sverstiuk, Dmitro Stepovyk, Les' Taniuk, Virliana Tkach.

Key words: the Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine; fond of personal origin; the documents; printed publications; receipts.

УДК 930.253:929Вировий](477)

О. М. РЕДЬКО*

“...БАЖАЮ ... ДОЧЕКАТИСЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ...”
(огляд документів ЦДАВО України про діяльність українського
громадського і культурно-освітнього діяча Є. С. Вирового)

Здійснено огляд документів українського громадського і культурно-освітнього діяча Є. С. Вирового, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Переважну більшість документів складає листування з відомими українськими політиками і громадськими діячами.

Ключові слова: Є. Вировий; Культурно-освітня комісія Трудового конгресу України; видавнича справа; пласт; філателія; ЦДАВО України.

Україна відзначає 100-річчя національної революції 1917–1921 рр., на фундаменті якої постала незалежна. Історію Української революції творили не тільки видатні представники національної еліти, але й недооцінені, скромні герої.

Приватне життя героїв часто є утаємниченим. Це в повній мірі стосується і Євгена Семеновича Вирового (27.02.1889–17.05.1945) – українського громадського і культурно-освітнього діяча, визначного видавця і мецената. Серед переважної більшості листів Є. Вирового, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), на сьогодні віднайдено лише одну згадку про його родичів: у листі до М. Балаша від 27 вересня 1923 р. Є. Вировий писав: “Саме оце надійшов Ваш милий лист з повідомленням... про моїх рідних. Якби Ви знали, дорогий Микола Івановичу, яку милу несподіванку зробили Ви мені тим листом”¹.

Є. С. Вировий народився 27 лютого 1889 р. у містечку Сміла (нині – Черкаської обл.)². Вищу освіту отримав в Учительському інституті у Глухові³. Вчителював у Жмеринці. За сприяння Д. Дорошенка 1910 р. Є. Вировий приїхав до Катеринослава, де до 1919 р. викладав французьку мову в комерційній школі у А. Синявського⁴, з яким пізніше зустрічався в освітніх справах.

Свою громадську і культурно-освітню діяльність Є. Вировий розпочав у Катеринославському товаристві “Просвіта”; 1914 р. заснував разом з іншими членами товариства “Українське видавництво”, яке

* *Редько Ольга Михайлівна* – начальник відділу довідкового апарату Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

видало кілька десятків книжок художньої, педагогічної та науково-популярної літератури⁵.

Дослідженню біографії та катеринославського періоду діяльності Є. Вирового у вітчизняній історичній літературі приділено значну увагу⁶. Проте багато аспектів його біографії та діяльності в еміграції досліджено недостатньо, приміром джерельна база ЦДАВО України вимагає поглибленого вивчення. Наразі документів за 1917–1918 рр., які б відображали діяльність Є. Вирового як голови Товариства “Просвіта” в м. Катеринославі, члена Катеринославської губернської Української ради та Ради Українського вчительського товариства в м. Катеринославі в архіві відшукати не вдалося, окрім підписаного ним уповноваження представникові катеринославської “Просвіти” на Всеукраїнський з’їзд “Просвіт” у Києві 20 вересня 1917 р.⁷

Подальша участь Є. Вирового у визвольних змаганнях була пов’язана з діяльністю Трудового конгресу України, який покликаний був стати представницьким органом українського народу в соціальному, економічному і політичному житті Української Народної Республіки (УНР). Історії діяльності комісії Трудового конгресу України в 1919 р. присвячені ґрунтовні дослідження О. Малюти та О. Павлишина, в яких автори детально зупинилися на роботі Культурно-освітньої комісії⁸.

Джерелом вивчення діяльності Є. Вирового на посаді голови Культурно-освітньої комісії Трудового конгресу УНР (далі – Комісія) є документи фондів ЦДАВО України “Культурно-просвітна комісія Трудового конгресу УНР” (Ф. 3643), “Канцелярія Директорії Української Народної Республіки” (Ф. 1429) та “Міністерство народної освіти Української Народної Республіки” (Ф. 2582). Тут відклалися законопроекти Ради Народних Міністрів УНР та пояснювальні записки до них; протоколи засідання президії з головами комісій Трудового конгресу; копії протоколів наради Комісії; її короткі звіти, надіслані до президії Трудового конгресу; листування з президією Трудового конгресу УНР, Директорією УНР та міністерствами тощо⁹.

Робота Комісії в порівнянні з іншими була широко висвітлена в історичній літературі завдяки праці С. Сірополка “Діяльність Культурно-освітньої комісії Трудового конгресу” і, насамперед, невтомній та

Фото Є. С. Вирового. 1933 р.
ЦДАВО України. Ф. 4447.
Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.

відповідальній роботі голови Комісії, яка залишила по собі документальне підтвердження. Гортаючи архівні документи та газетні сторінки, можна відтворити кожен день роботи Є. Вирового на посаді голови Комісії, засідання якої відбувалися спочатку у Києві, потім – у вінницькому готелі “Савой”¹⁰. Для прикладу відтворимо недільний день роботи членів комісії: 16 лютого 1919 р. зранку голова Комісії Є. Вировий і її секретар І. Коваленко були в Директорії з приводу змін у законопроекті про управління освітою, зроблених Радою Народних Міністрів УНР всупереч побажанням Комісії; з двох годин дня представники комісії були на нараді, що відбулася в Міністерстві освіти за участю представників місцевих середніх шкіл для вироблення нових штатів цих шкіл; увечері на нараді Комісії були присутні директор департаменту середньої школи Міністерства освіти А. Синявський та директори місцевих українських гімназій, з якими обговорювалися питання середньої школи в Україні¹¹.

У скрутний для українського уряду час інтелігентному освітянину разом з іншими випало вирішувати складні питання. Так, 10 березня 1919 р. Євген Семенович був присутній на засіданні комісії Трудового конгресу з оборони держави, на якому слухали доповідь про закликання учителів до війська. Було ухвалено відправити всіх учителів до спеціальної інструкторської школи, після закінчення якої “під керівництвом культурно-освітнього відділу проводили по певному пляну навчання в сотнях, як старшин так і козаків”¹².

Але головною справою, яку вдалося провадити Комісії, на думку С. Сірополка, було вироблення законопроекту про управління освітою в центрі та на місцях¹³. Також важливими досягненнями Комісії можна вважати сприяння утворенню державних органів керівництва книговиданням і книгопоширенням та прийняттю Директорією УНР Декрету про утворення Управління преси й інформації¹⁴.

Справою всього життя Є. Вирового було видавництво українських книжок. Є. Чикаленко у своєму щоденнику згадував про лист від 8 жовтня 1920 р., в якому Є. Вировий висловлював радість з приводу того, що В. Винниченко радив йому “покинути за кордоном політичну роботу і взятися всім за постачання книжок для народу, підручників для шкіл і проч., бо народ на Україні рветься до просвіти”¹⁵.

Наразі невідомо, коли саме Є. Вировий вирушив в еміграцію. 1919 р. “Українське видавництво у Катеринославі”, найбільш зруйноване більшовиками в Кам’янці-Подільському¹⁶, на чолі з Є. Вировим виїхало до Лейпцигу, потім перебалося до Берліну. З документів відомо, що 6 липня 1920 р. Міністр закордонних справ УНР А. Ніковський надав дозвіл на від’їзд Є. Вирового до Німеччини, де останній “працював над виданням українських книжок і приїхав звідти до Кам’янця лише на короткий час – для інформації”¹⁷.

У 1920 р. видавництву катастрофічно не вистачало коштів для запуску в друк цілої низки готових праць, серед яких: шкільні підручники, збірники казок та оповідань, наукові і популярні книжки для шкіл і бібліотек. У фонді Міністерства народної освіти УНР збереглося листування Є. Вирового з Радою Народних Міністрів УНР¹⁸ та Уповноваженим Міністерства народної освіти УНР¹⁹ про необхідність належного фінансування видавництв, “котрі при всяких умовах, не зважаючи на ніякі події і на Україні й за кордоном”, проводять інтенсивну видавничу роботу; в ньому наголошувалося, “що книжки єсть не тільки основа розвитку нашої культури, а разом з тим єсть і головніше знаряддя боротьби за нашу державну незалежність”²⁰.

“Українським видавництвом в Катеринославі” для дітей і молоді було у 1916–1918 рр. надруковано 40 видань у Катеринославі; від квітня 1919 р. видано 18 книжок у Кам’янці; видань, друкованих у Відні 1919 р. – 15; на 3 липня 1920 р. у Лейпцигу побачили світ ще 4 видання²¹. У 1921 р. було здійснено повне видання “Кобзаря” Т. Шевченка, яке Є. Вировий планував зробити якнайкраще. 23 лютого 1921 р. він писав Ю. Магалецькому, знайомому ще з Катеринослава художнику: “До “Кобзаря”, з яким я стільки возюся, хотілося дуже у першій виданні дати десятки два гарних, художніх малюнків, а потім з кожним новим виданням збільшувати число їх так, щоб це наше перше народне видання “Кобзаря” було й художнє, багато ілюстроване. Я звертаюся до П. І. Холодного з закликом стати до цієї роботи, прилучити Вас до спілки, порозумітись, поділити працю й дати до 1 травня яких 20 художніх праць. Справа дуже відповідальна, бо важка й – для мене принаймні так само, як і для Вас і для Петра Івановича – просто свята. Поговоріть із ним, умовте, щоб не зрікався й самі не зрікайтеся – беріться до праці”²².

10 грудня 1922 р. під орудою Є. Вирового було засновано “Видавництво Української молоді”, яке почало свою діяльність з улаштування виставки української книжкової продукції в Німеччині за 1922 р.²³ Урочисте відкриття виставки відбулося 27 січня 1923 р. у приміщенні Української громади²⁴, на ній експонувалося близько 300 видань. Було видано серію “Майстри Українського Мистецтва” (під редакцією Д. Антоновича), до якої увійшли книжки про померлих культурних діячів – М. Башкірцеву, Д. Безперчого, П. Бойчука, С. Васильківського, І. Левченка, О. Мурашка, І. Похитонова, М. Сосенка та Я. Станіславського. Є. Вировий збирав кошти на друк книжки про П. Холодного²⁵, якого знав ще з часів роботи в Трудовому конгресі.

Перебуваючи в Берліні, Є. Вировий опікувався долями людей, що опинилися на межі виживання як за кордоном, так і в Україні. У 1923–1924 рр. він писав М. Шаповалу та М. Балашу про скрутне життя в Німеччині: “Студенти в злиднях, голодують. А я до того ж не міг при-

везти їм із собою допомог за грудень. Навіть не уявляв, що тут така біда. Щоб заспокоїти трохи студентів і інших стипендіатів, довелось бігати позичати для них гроші...²⁶, “Всі чекають на гроші. Тут же біда яка людям тепер!”²⁷.

Є. Вировий був членом берлінського Комітету допомоги голодуючим в Україні, метою якого була допомога “(матеріальна і культурна) без різниці національності і віри”²⁸: складав пожертви²⁹, готував звернення від Комітету до громадськості про допомогу³⁰. За особистим дорученням Є. Вирового в жовтні 1923 р. було переведено через німецький банк в Україну гроші для Л. Бідної та В. Труби, чоловіки яких емігрували³¹; переказував гроші братові С. Єфремова – П. Єфремову, який мешкав у Катеринославі³².

З листування Є. Вирового очевидно, що в Берліні він здебільшого перебував з вересня 1920 р.³³ до січня 1924 р.³⁴ Найбільша кількість листів, що зберігається у ЦДАВО України, написана Є. Вировим саме в період його перебування в Німеччині (м. Берлін) і адресовані вони переважно у Прагу. Його листи відкриті в особових фондах М. Шаповала³⁵, П. Богацького³⁶, Ю. Магалевського³⁷, М. Балаша³⁸, Н. Григоріва³⁹, Я. Зозулі⁴⁰, Ю. Тищенка (Сірого)⁴¹ та А. Животка⁴². Головним сюжетом епістолярного спадку берлінського періоду безперечно були справи видавничі: Є. Вировий опікувався видрукуванням часопису “Нова Україна”, ідейним натхненником якого був М. Шаповал; виправляв та пересилав “коректи”; вів перемовини з німецькими друкарнями; займався пошуками книжок та багатьма іншими справами, що забирали в нього здоров’я, час та кошти. Найбільше листів берлінського періоду адресовано М. Шаповалові, який сприяв у переїзді Є. Вирового до Праги та його працевлаштуванню⁴³.

Від жовтня 1923 р. Є. Вировий очолив Товариство “Український громадський видавничий фонд”⁴⁴ (далі – УГВФ), де вийшло багато наукових книжок високої якості із різних галузей знань, накладу яких становили до 3 тис. примірників⁴⁵. УГВФ видавав Бюлетень⁴⁶ із докладною інформацією про свою роботу; дбав про широку пропаганду в пресі, звертався до авторів наукових праць і підручників із закликом зареєструвати в бюро всі готові праці. У листі до М. Шаповала від 30 вересня 1923 р. Є. Вировий писав: “Дуже важно, щоб про створення Українського Громадського Видавничого Фонду заговорили найважливіші українські громадські діячі і письменники”⁴⁷.

У квітні 1924 р. бюро УГВФ влаштувало виставку українських друків та української книжної графіки в Празі з нагоди 350-ліття друкарства в Україні. Серед документів УГВФ зберігається листування з українськими видавництвами, установами та організаціями в справі організації першої української книжкової виставки в Празі⁴⁸; списки видавництв, що надіслали свою друковану продукцію на виставку⁴⁹; ін-

ЦДАВО України. Ф. 3208. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 16.

формація про приміщення, тематичне наповнення виставки та відгуки відвідувачів і закордонної преси⁵⁰; фотокартки з виставки⁵¹.

Про виставку знали і в радянській Україні: збереглися листи Українського наукового інституту книгознавства в м. Києві, в яких йшлося про організацію посмертної виставки (травень 1926 р.) Г. Нарбута. Інститут мав намір представити на виставку оригінали українських грошей і марок роботи художника, що експонувалися на празькій виставці та розшукати за кордоном оригінали нарбутівських гральних карт, а згодом всі документи передати до Історичного музею в Києві⁵². Є. Вировий почав займатися пошуками⁵³. Йому відповів С. Шершенівський, який брав безпосередню участь у замовленні виготовлення українських грошових знаків берлінською державною друкарнею, і був готовий допомогти у вирішенні цього питання за певних умов⁵⁴.

Історія празького пошуку художнього спадку Г. Нарбута заслуговує на окреме дослідження. Наразі відомо, що 25 лютого 1926 р. Є. Вировий надіслав до Києва особисту збірку українських грошей та окремі книжки про Г. Нарбута⁵⁵.

Є. Вировий листувався з багатьма видавництвами радянської України про продаж, купівлю та обмін книжковою продукцією, особливо з "Книгоспілкою" в Харкові та її філіями у Вінниці, Житомирі, Києві, Одесі, Харкові⁵⁶. Досить інформативним є листування з катеринославцями. Цікавився закордонними виданнями М. Погрібняк – художник, що оформлював книжки А. Кащенко, І. Труби, Д. Яворницького. Темми листування Є. Вирового та М. Лебідя (Катеринославська філія Дер-

жавного видавництва України) були придбання та заборона придбання закордонних українських видань і спільні знайомі⁵⁷ тощо. В листі від 19 грудня 1925 р. М. Лебідь запитував: “Чи не думаєте додому? Вас вітають Єфремов, Яворницький і Романченко”⁵⁸.

Є. Вировий інформував М. Лебідя про завершення Харківською митницею замовлених друків назад до Праги: “Ви здивуєтеся, як побачите, що і Франко, і Уайльд, і Б. Шоу, і Б. Лепкий, і А. Франс, і Ромен Ролан, і Кобилянська в числі недопущених! Це перший раз така чудасія: досі весь час такі висилки доходили без перешкод, та й далі ходять”⁵⁹. 18 липня 1926 р. у відповідь М. Лебідь писав після довгої мовчанки: “Коли Ви не догадуєтесь чому я не писав і чому не надіслав Вам грошей – поясню: через нашу з Вами книжкову переписку, а гроші було повернуто. Колись розповім вам детально про неприємності, які я набував через ці книжки, а нині кається не хочу і знов книжки одержати хочу! Певне для Вас ясно, що повертають Вам книжки через те, що рахують, що купівлею у Вас книжок ми підтримуємо еміграцію”⁶⁰.

У 1926 р. Є. Вировий був залучений до організаційної роботи Комітету для Українського відділу на виставці під час роботи Міжнародного бібліологічного з’їзду в Празі. Про це свідчать документи Комітету, що відклалися у фонді УГВФ⁶¹. 9 квітня 1926 р. правління УГВФ прийняло на себе план координації роботи з підготовки виставки в особі Є. Вирового та інших членів фонду. Остаточний вибір місця для виставки також було доручено Євгену Семеновичу⁶². На четвертому засіданні Комітету від 21 квітня 1926 р. вирішили “принципально пристати на думку Є. Вирового, щоб під час виставки відбутися також з’їзд українських видавництв, або взагалі нараду українських робітників книжки, маючи на увазі спільне обміркування видавничої справи, справи збуту і бібліографічних питань”⁶³.

Так зародилася ідея створення Українського товариства прихильників книжки (далі – УТПК), до складу управи якого Є. Вировий увійшов як заступник голови⁶⁴ та скарбник⁶⁵. При товаристві функціонували бібліотечно-бібліографічна та редакційно-видавнича комісії, у роботі яких активну участь брав Є. Вировий⁶⁶.

В особовому фонді Ю. Тищенка (Сірого) (Ф. 3803) відклалися оригінали 12 протоколів засідань управи УТПК за 1927 р., що відображають діяльність Є. Вирового в товаристві: у 1927 р. склав доповіді: “Доля української книжки під час революції”, “Українська книга на Радянській Україні”, “Українська книга в Америці” з виставкою понад 300 різних українських видань із США, Канади (із власного зібрання)⁶⁷. Чернетки доповідей з авторськими правками зберігаються у фонді УГВФ⁶⁸. У 1932 р. доповідь “Українська бібліографія в Словянському бібліографічному каталозі рр. 1877–1881” була надрукована в журналі товариства “Книголюб”.

Проведене у ЦДАВО України комплексне виявлення джерел до життєпису Є. Вирового засвідчило наявність певної кількості документів, що “випали” з уваги науковців. Наприклад, листування Є. Вирового з Ганною Євгенівною Келлер-Чикаленко – донькою видатного українського діяча та мецената Є. Чикаленка⁶⁹, про якого Євген Семенович писав: “Такого, як Чикаленко, другого у нас нема і не було навіть і в його часи”⁷⁰.

Із 6 жовтня 1929 р. існував Фонд імені Є. Х. Чикаленка, метою якого було видання щоденника та інших праць діяча. Для керування справами Фонду був обраний окремий комітет у такому складі: від родини покійного – Г. Келлер-Чикаленко, А. Яковлів та Є. Вировий⁷¹. Впродовж 2-х років Фонд збирав пожертви⁷², що дало можливість надрукувати “Уривок з моїх спогадів за 1917 р” Є. Чикаленка⁷³. “Книжка виглядає дуже гарно. – писала Г. Келлер-Чикаленко Є. Вировому 2 січня 1933 р. – Не знаю, як Вам і дякувати. Написала подяки проф. Яковліву та Антоновичу, а Вам прямо й не складу подяки, бо знаю, що на Вас, як звичайно, лежала найбільша частина праці”⁷⁴.

У листах Г. Келлер-Чикаленко, що чекають на свого дослідника, міститься багато інформації про її батька, його розпорядження щодо рукописів, підготовку нею батьківського щоденника до друку, характеристики окремих українських діячів тощо. Збереглися й копії листів Є. Вирового до Г. Келлер-Чикаленко, Л. Чикаленка та інших осіб, які були пов’язані з підготовкою до друку робіт та спогадів Є. Чикаленка⁷⁵.

Уривки з листів Г. Келлер-Чикаленко красномовно характеризують обох авторів листування: “... большев. газет, але їх я не можу читати – взагалі я ледве витримую – ніколи ще те, що там на Україні робиться досі не нищило мене так”⁷⁶; “Тому й кличу Вас приїздіть хоч у гості: відпочивайте а нам, женеvцям, піддайте духу, бо, я, наприклад, уже зовсім падаю духом!”⁷⁷; “Я не тільки не вважаю Ваш лист “прикрим” для себе, навпаки дуже за нього вдячна, бо з нього бачу не поверхове, а глибинне відношення до батькової пам’яті”⁷⁸.

Про діяльність Є. Вирового в Українському пласті вдалося виявити документи у фонді “Спілка українських пластуvнів-емігрантів (СУПЕ) в м. Празі” (Ф. 4016) та особовому фонді С. О. Сірополка (Ф. 4433).

26 червня 1931 р. Є. Вирового разом із С. Сірополком, І. Кабачковим, С. Наріжним, М. Омеляновичем-Павленком та З. Мірною було прийнято до складу СУПЕ в якості членів-приятелів⁷⁹. А вже 22 листопада 1931 р. у Празі, на III З’їзді СУПЕ він був обраний Комендантом. Є. Вировий невпинною пропагандою сприяв згуртуванню молоді майже в усіх європейських осередках під пластовим прапором; розбудові нових пластових куренів та гуртків тощо. 13 березня 1932 р. команда СУПЕ зорганізувала урочистості з нагоди 20-річчя Українського пласту; серед святкових заходів – виставка “Український пласт дома і на чужині”⁸⁰. До виставки готувалися заздалегідь, розсилаючи пластовим

частинам рекомендаційні листи. Наприклад, Дівочий пластовий курінь у Ржевничах отримав таке розпорядження Коменданта СУПЕ: “Приготуйте... на виставку: фотографії від самого початку Вашого пластування, пластове листування, прапор, гурткові прапорці, праці пластунок (як то вишивки, малювання і т. д.)... ходіть на співання хору... Всі повинні бути в пл. одностроях або в національному одязі”⁸¹. На Загальному з’їзді СУПЕ 27 листопада 1932 р. Комендантові була висловлена подяка від з’їзду за його діяльність, підкреслювалося, “що Пласт став на соборницькі позиції і в цьому його велич і значення”⁸².

Весною 1933 р. гострий конфлікт спричинив переформатування СУПЕ. Безпосередньою причиною конфлікту було Шевченківське свято, яке мало відбутися 11 березня 1933 р. заходами Команди СУПЕ. Безпідставні наклепи на Н. Кучерявенко-Козицьку, образи в бік Д. Козицького, а головне, закиди Є. Вировому, що за його командування Пласт втратив незалежність і “став неофіційною експозитурою “уєнерівців”⁸³, призвели до скликання 19 березня 1933 р. Надзвичайного з’їзду СУПЕ⁸⁴. На з’їзді Є. Вировий заявив про зречення посади Коменданта через “непластові настрої і некарність, внесені в ряди празьких членів СУПЕ несоборницьким виступом групи непластових празьких організацій проти Шевченківського свята СУПЕ 11 березня 1933 р.”⁸⁵. 26–27 березня, після демісії Є. Вирового, про свій вихід з СУПЕ заявили інші пластунаські діячі⁸⁶.

18 квітня 1933 р. Є. Вировий заявив про свій вихід із СУПЕ – його вразив лист Є. Врецьони, таємно розісланий всім пластовим частинам, “наскрізь тенденційний, політичний і цілком непластовий...” з наклепами на Команду і на колишніх вже членів Команди⁸⁷. Особливо неприємним, очевидно, для Є. Вирового був такий коментар Є. Врецьони: “Комендант в ім’я “пієтизму” до поета настоював” на Шевченківському святі силами СУПЕ⁸⁸. У листі до Софії Федорівни Русової від 9 квітня 1933 р. Євген Семенович визнавав свою поразку в цьому протистоянні: “Ваша мила увага до мене й співчуття мене дуже зворушили. Велике Вам спасибі. Це для мене велика моральна підтримка. Почуваю себе так, ніби мене силою хто в багно кинув. Всяка боротьба з неправдою тяжка”⁸⁹.

Із С. Русовою Є. Вирового пов’язувала освітня діяльність в Україні та видавничі справи в еміграції. Окремі листи С. Русової до Є. Вирового відклалися у документах фонду “Український громадський видавничий фонд у Празі”; у них обговорювалися питання друку її праць з історії педагогіки тощо⁹⁰. На 75-літній ювілей відомої освітянки Євген Семенович із надією написав: “Та ще найгарячіше бажаю Вам – дочекатися визволення України і вільної рідної освіти на українській землі!”⁹¹.

Листи Є. Вирового до С. Русової містять певну кількість фактичного матеріалу. Для прикладу, можна навести рядки з листів від 24 грудня 1925 р. та 4 лютого 1926 р.: “Залюбки перечитав Ваші спогади... Вони

дуже цікаві, і треба їх скоріше видрукувати... Декілька дрібненьких уваг я дозволив собі зробити на тому примірнику, що Вам посилаю. Взагалі ж Оксана Петровна дуже добре все зробила...”⁹²; “О. П., виправляючи, як звичайно, в наших рукописах мову, зауважує, що, може, занадто часто вживається слово “чудовий (а, е), отже не здивуйтеся, коли побачите в таких місцях знаки (“!”)... Першу частину після Ваших виправок вже передано до редакції “Минуле України””⁹³. Ймовірно, тут йдеться про мемуари С. Русової (1856–1925 рр.), друковані копії яких відклалися у фонді “Український громадський видавничий фонд в м. Празі”⁹⁴. Згадувана у листі Оксана Петрівна, яка друкувала і редагувала рукописи, – сестра Лесі Українки – Оксана Петрівна Косач-Шимонівська. Це підтверджують рахунки та розписки, надані Є. Вировому, про отримання нею грошей за передруки⁹⁵.

Свій практичний досвід видавничої, виставкової діяльності успішно реалізовував Є. Вировий також у діяльності Товариства “Музей Визвольної Боротьби України”, де виконував функції скарбника, а пізніше – керівника т. зв. “збіркової акції” для будівництва Українського дому⁹⁶.

До складу управи Музею Є. Вирового було обрано від 17 червня 1929 р.⁹⁷ найбільшим числом голосів серед інших кандидатів у члени управи⁹⁸. Євген Семенович всебічно сприяв розвитку Музею, зокрема, збиранням коштів на його діяльність. Оренду за приміщення для Музею оплачував добрий товариш Є. Вирового – українець з Нью-Йорку Каленик Лисюк⁹⁹, який у 1929 р. приїхав до Праги. “Український філателіст” надрукував їх спільне фото. В особовому фонді Є. Вирового (Ф. 4447) зберігається стаття К. Лисюка “Наші історичні цінності” з нью-йоркської “Свободи” від 25 лютого 1930 р., в якій зазначено про важливість архівів у збереженні документів і закликає: “Най всі українці, котрим дорога наша історія, збирають усі матеріали і най хоронять їх для Музея Визвольної боротьби України”¹⁰⁰.

У 1940 р. “Народне видання “Кобзар” Є. Вирового 1921 р. стало основою нового видання “Кобзар. 1840–1940”, тираж якого склав 2 тис. примірників. Є. Вировий був одним із меценатів, коштом яких було надруковано книжку. Про це докладно йдеться в розвідках українського літературознавця із Словаччини М. Мушинки¹⁰¹, який досліджує празький період життя і діяльності та трагічну смерть Є. Вирового¹⁰².

Є. Вировий відбувся як один із загальноновизнаних авторитетів філателістичного світу: в 1937 р. про нього надрукував лондонський довідник “Хто є хто в філателії”¹⁰³. Його з певністю можна вважати основоположником філателістичної україніки. Статті Є. Вирового в “Українському філателісті” – “Поштові марки Української Народної Республіки” (1925 р.), “Тризуб” (1926 р.) – є ґрунтовними розвідками з історії виникнення і впровадження української марки. Є. Вировий був власником відомої колекції українських марок, яка отримала багато міжнародних нагород.

Про них він хвалився М. Шаповалу¹⁰⁴ і М. Балашу¹⁰⁵. Зберігся лист Є. Вирового до О. Олеся від 17 січня 1938 р., в якому він призначив останньому зустріч в Українській їдальні: “З охотою подивлюся Ваші марки, хоч треба сказати, що марки, познані з листів за останні кілька літ мають здебільшого малу ціну і взагалі їх важко продати”¹⁰⁶.

Епістолярний контакт Є. Вирового з Оксаною Лятуринською, відображений в документах їхніх особових фондів, теж заслуговує на увагу: листи просякнуті гумором, взаємними нападками і так само є доволі інформативними¹⁰⁷. У 1939 р. в одному з листів Є. Вировий писав авторці віршів: “Я ж кажу, що поети чудні люде, а поетки, мабуть, ще більше. Одна поетка, як дістала Вашу книжечку (я послав) і побачила горобця на ялині, так так розчулилася, не знаю, чи від поезій, чи від горобця, що написала вірш, присвятивши його Вам, і просить Вам переслати”¹⁰⁸. Тут йшлося про землячку Є. Вирового – Галину Мазуренко. У 1927 р.

PLEASE DO **NOT** CUT OR MUTILATE THIS FORM IN ANY WAY
AS IT MAKES IT DIFFICULT FOR FILING.

WHO'S WHO IN PHILATELY, 1937

(To be Published in October, 1936).

The only International Address Book of Stamp Collectors and Dealers.

5/-

ESTABLISHED 1914. EDITED BY ALBERT H. HARRIS.

Published by "The Philatelic Magazine," 112 STRAND, LONDON.

IMPORTANT AND URGENT.
Please verify or correct and return the attached entry from the 1935 Edition by an early post.
Even if no alteration is needed, please return this form in any case. (Kindly do **NOT** cut it).

N.B.
The Editor does not undertake to publish the whole or any of the information supplied. Corrections will be made at his discretion.

W Y R O W Y J, Eugene. b.
1889. Collects only Ukraine, Russia, Caucasus, and air mails. Sp.: Ukraine, of which his coll. is unique. Awards: Gold (Brno. 1923); silver (Berlin 1923, Hague 1924, Paris 1925, Hamburg 1931, silver-gilt (Vienna 1923), Berlin 1930). Writings: Many articles on Ukraine. P.S.: Prague; Paris; Berlin; U.P.V.; A.A.A. 4.; 16 Chodoka, Prag. 12. (See advt.).

N.B.
Dealers' specialities will not be included in biographical entries, but may be inserted as an advertisement on the opposite page (see advertisement charges below.)

Names and addresses of collectors recommended for inclusion will be appreciated (should be written on the BACK of this form).

SUBSCRIBER'S ORDER.	ADVERTISEMENT ORDER.												
<p>I enclose 5/- for which please send me a copy of the 1937 edition of "WHO'S WHO in PHILATELY" as soon as published.</p> <p>Signature</p> <p style="font-size: x-small;">(Address as in entry above)</p> <p>N.B.—If remittance accompanies this form, no postage will be charged.</p> <p>If you advertise in the Book you will receive a copy free of charge.</p>	<p>Please insert my advertisement to occupy..... page, the charge for advertisement to include copy of book.</p> <p>Signature</p> <p style="font-size: x-small;">(Address as in entry above)</p> <p>ADVT. RATES:</p> <table style="font-size: x-small;"> <tr> <td>1 page</td> <td>100/-</td> <td>Advertisers in the "Philatelic Magazine" or "Philatelic Trader" may include their Advertisement in "Who's Who" at their Series Discount.</td> </tr> <tr> <td>"</td> <td>50/-</td> <td></td> </tr> <tr> <td>"</td> <td>25/-</td> <td></td> </tr> <tr> <td>"</td> <td>12/6</td> <td></td> </tr> </table>	1 page	100/-	Advertisers in the "Philatelic Magazine" or "Philatelic Trader" may include their Advertisement in "Who's Who" at their Series Discount.	"	50/-		"	25/-		"	12/6	
1 page	100/-	Advertisers in the "Philatelic Magazine" or "Philatelic Trader" may include their Advertisement in "Who's Who" at their Series Discount.											
"	50/-												
"	25/-												
"	12/6												

PLEASE DO **NOT** CUT OR MUTILATE THIS FORM IN ANY WAY
AS IT MAKES IT DIFFICULT FOR FILING.

З довідника “Хто є хто в філателії”. 1937 р.
ЦДАВО України. Ф. 4447. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 97.

він допоміг видати її першу поетичну збірку “Акварелі” і у 1945 р. дав грошей і dopravив із дітьми до австрійського кордону, звідки вона дісталася Лондону.

У 1942 р. Є. Вировий повідомляв О. Лятуринській та С. Довгалю, що особистим видавництвом вже більше не буде займатися¹⁰⁹. Разом із Д. Дорошенком він працював над збиранням матеріалів для видання С. Наріжного про культурно-наукову діяльність української еміграції¹¹⁰. На сьогодні в ЦДАВО України віднайдено лише один (і за часом – останній) короткий лист Є. Вирового до С. Наріжного від 14 вересня 1944 р.: “Все збираюся до Вас та ніяк не зберуся. Боюсь, що не скоро й виберуся, багато шарпаніни. ... знаю, що фотографії, які лишилися у Вас, Ви використовували для другої частини Вашої праці і навіть для кліш. При нагоді поговоримо про все інше”¹¹¹. Саме С. Наріжний надав найточнішу характеристику Є. Вировому у передмові до книжки “Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами”: “... автор з особливою вдячністю зазначає тут видавничу відважність п. Євгена Вирового, який з великим умінням і жертвенністю зорганізував видання цієї книжки, вложивши в ту справу багато власної праці, часу й коштів”¹¹².

Документи про діяльність Є. Вирового є важливим джерелом для дослідження історії українського національно-визвольного руху та життя і діяльності українців на еміграції. Загалом виявлений на сьогодні документальний спадок Є. С. Вирового відклався більше ніж у 40 фондах ЦДАВО України. Левова частка документів належить до його еміграційного періоду життя. Аналізуючи загальний масив документів, стає зрозумілим, який титанічний труд випав на долю цієї непересічної людини, яка заслуговує на те, щоб її пам’ятали.

¹ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3863. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 44–44зв.

² Там само. Ф. 3859. Оп. 1. Спр. 373. Арк. 98; Ф. 3972. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 87зв.

³ Там само. Ф. 3972. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 87зв.–88.

⁴ Чабан М. Січеслав у серці (Книга пам’яті). Дніпропетровськ: ВПОП “Дніпро”, 1994. С. 99.

⁵ Мушинка М. “Іду у вічність”//Сучасність. Мюнхен, 1990. Ч. 5. С. 100–103. URL: <http://diasporiana.org.ua/periodika/3313-suchasnist-1990-ch-5/> (дата звернення: 03. 08. 2017).

⁶ Вировий Євген//Моє Придніпров’я. Календар пам’ятних дат Дніпропетровської області на 2009 рік: бібліогр. покажч./упоряд.: І. Голуб. Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008. С. 40–42.; Чабан М. П. Невтомний Вировий//Чабан М. П. Вічний хрест на грудях землі: художньо-документальні нариси. Дніпропетровськ: УКВ ІМА-Прес, 1993. С. 52–65; Його ж. Діячі Січеславської “Просвіти” (1905–1910): біобібліогр. словник. Дніпропетровськ: ІМА-Прес, 2002. С. 149–152.; Сидоренко Н. П. Вировий Євген//Українська журналістика в

іменах/за ред. М. М. Романюка. Львів, 1999. Вип. 6. С. 46–48; *Льїн О.* Український патріот Євген Вировий: [Катеринослав. діяч культури поч. ХХ ст.]/Бористен: науково-популярний щомісячник. 1997. № 7. С. 5 та ін.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 36.

⁸ *Малюта В. О.* Всеукраїнський трудовий конгрес як представницький орган українського народу в другій Українській Народній Республіці// Історичний архів. 2011. Вип. 7. С. 199–208. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ians_2011_7_37 (дата звернення: 07. 08. 2017); *Павлишин О.* Комісії Трудового Конгресу України (1919 р.): формування та діяльність//Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. 2014. Вип. 10. С. 172–190. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pviiu_2014_10_10 (дата звернення: 09. 08. 2017).

⁹ ЦДАВО України. Ф. 3643. Оп. 1. Спр. 1; Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 8; Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 4, 9; Оп. 3. Спр. 3, 28.

¹⁰ Там само. Ф. 2582. Оп. 3. Спр. 28. Арк. 4.

¹¹ Там само. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 28.

¹² Там само. Арк. 7.

¹³ *Сірополко С.* Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С. 158.

¹⁴ *Ківшар Т.* Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923). Київ: Логос, 1996. С. 135.

¹⁵ *Чикаленко Є. Х.* Щоденник, 1919–1920. Київ–Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. С. 452.

¹⁶ *Ківшар Т.* Зазнач. твір. С. 255.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 555. Арк. 117.

¹⁸ Там само. Ф. 2582. Оп. 2. Спр. 142. Арк. 1–3зв., 19–20.

¹⁹ Там само. Ф. 2592. Оп. 2. Спр. 123. Арк. 15–18.

²⁰ Там само. Ф. 2582. Оп. 2. Спр. 142. Арк. 1

²¹ Там само. Арк. 23–24зв.

²² Там само. Ф. 3996. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 5–5зв.

²³ Там само. Ф. 3865. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 8.

²⁴ Там само. Арк. 9.

²⁵ Там само. Ф. 4447. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 48, 50.

²⁶ Там само. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 53–53зв., 74–74зв.;

²⁷ Там само. Ф. 3863. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 32–32зв., 42–42зв.

²⁸ Там само. Ф. 4447. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 20.

²⁹ Там само. Ф. 4427. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8–8зв.

³⁰ Там само. Ф. 4447. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4.

³¹ Там само. Арк. 1; Ф. 3802. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 263–265.

³² Там само. Ф. 4447. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 19.

³³ *Чикаленко Є. Х.* Зазнач. твір. С. 442.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 3803. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 116а–116а зв.

³⁵ Там само. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 147.

³⁶ Там само. Ф. 3634. Оп. 1. Спр. 13.

³⁷ Там само. Ф. 3996. Оп. 1. Спр. 8.

³⁸ Там само. Ф. 3863. Оп. 1. Спр. 11.

³⁹ Там само. Ф. 3562. Оп. 1. Спр. 81.

⁴⁰ Там само. Ф. 3878. Оп. 1, Спр. 57.

⁴¹ Там само. Ф. 3803. Оп. 1. Спр. 45.

- ⁴² Там само. Ф. 3560. Оп. 1. Спр. 63.
- ⁴³ Там само. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 61–62зв., 65–66зв.
- ⁴⁴ Там само. Ф. 3208. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 3.
- ⁴⁵ *Ківшар Т.* Зазнач. твір. С. 259.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 3208. Оп. 1. Спр. 34; Оп. 2. Спр. 3.
- ⁴⁷ Там само. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 69.
- ⁴⁸ Там само. Ф. 3802. Оп. 1. Спр. 18, 23, 25.
- ⁴⁹ Там само. Спр. 23. Арк. 66.
- ⁵⁰ Там само. Ф. 3208. Оп. 1. Спр. 34.
- ⁵¹ Там само. Ф. 3802. Оп. 1. Спр. 28.
- ⁵² Там само. Ф. 3208. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 4, 10, 22, 27, 32.
- ⁵³ Там само. Арк. 11–14, 18, 20, 24, 26.
- ⁵⁴ Там само. Арк. 15, 17.
- ⁵⁵ Там само. Арк. 26.
- ⁵⁶ Там само. Ф. 3802. Оп. 1. Спр. 55.
- ⁵⁷ Там само. Арк. 266–270, 274–291.
- ⁵⁸ Там само. Арк. 281зв.
- ⁵⁹ Там само. Арк. 290–290зв.
- ⁶⁰ Там само. Арк. 304–305зв.
- ⁶¹ Там само. Ф. 3208. Оп. 1. Спр. 78.
- ⁶² Там само. Арк. 15, 18, 20.
- ⁶³ Там само. Арк. 21.
- ⁶⁴ Там само. Ф. 3803. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 6.
- ⁶⁵ Там само. Ф. 4372. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 2зв.
- ⁶⁶ Там само. Арк. 5зв., 6.
- ⁶⁷ Там само. Арк. 3зв.
- ⁶⁸ Там само. Ф. 3208. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 57–64.
- ⁶⁹ Там само. Ф. 4380. Оп. 1. Спр. 3.
- ⁷⁰ Українська політична еміграція 1919–1945: документи і матеріали. Київ: Парламентське вид-во, 2008. С. 472.
- ⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 3208. Оп. 1, Спр. 114. Арк. 88; Ф. 4380. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3–5.
- ⁷² Там само. Ф. 4380. Оп. 1. Спр. 4.
- ⁷³ Там само. Спр. 3. Арк. 49–50.
- ⁷⁴ Там само. Арк. 54.
- ⁷⁵ Там само. Спр. 2.
- ⁷⁶ Там само. Спр. 3. Арк. 6.
- ⁷⁷ Там само. Арк. 37.
- ⁷⁸ Там само. Арк. 39.
- ⁷⁹ Там само. Ф. 4433. Оп. 2. Спр. 121. Арк. 23.
- ⁸⁰ *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами” (Ч. I. Прага, 1942, XX с. + 372 + ССХХХІІ с.). С. 280.
- ⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 4016. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 32–32зв.
- ⁸² Там само. Ф. 4433. Оп. 2. Спр. 139. Арк. 2.
- ⁸³ Там само. Арк. 12.
- ⁸⁴ Там само. Ф. 4016. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 51–51зв.

- ⁸⁵ Там само. Ф. 4433. Оп. 2. Спр. 139. Арк. 8.
- ⁸⁶ Там само. Ф. 4016. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 55; Ф. 4433. Оп. 2. Спр. 139. Арк. 9.
- ⁸⁷ Там само. Ф. 4433. Оп. 2. Спр. 139. Арк. 15.
- ⁸⁸ Там само. Арк. 13.
- ⁸⁹ Там само. Ф. 3889. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 33.
- ⁹⁰ Там само. Ф. 3802. Оп. 1. Спр. 14, 18, 76.
- ⁹¹ Там само. Ф. 3889. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 105.
- ⁹² Там само. Спр. 22. Арк. 30.
- ⁹³ Там само. Арк. 31–31зв.
- ⁹⁴ Там само. Ф. 3208. Оп. 1. Спр. 250–251.
- ⁹⁵ Там само. Ф. 4447. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 65, 73.
- ⁹⁶ Там само. Спр. 3, 4; Ф. 4026. Оп. 1. Спр. 3; Оп. 2. Спр. 4.
- ⁹⁷ Там само. Ф. 4026. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 1.
- ⁹⁸ Там само. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 30.
- ⁹⁹ Там само. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 3.
- ¹⁰⁰ Там само. Ф. 4447. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4.
- ¹⁰¹ *Мушинка М.* Чотири празькі видання творів Тараса Шевченка періоду другої світової війни//Народна творчість та етнологія. Київ, 2013. № 3. URL: <http://www.shevkyvlib.org.ua/derzhavni-zakupivli/876-mitets-na-storinkah-zmi-2013-chotiri-prazki-vidannya-tvoriv-tarasa-shevchenka-periodu-drugoi-svitovoi-viyni.html> та ін. (дата звернення: 15. 08. 2017).
- ¹⁰² *Мушинка М.* “Іду у вічність”. Знач. твір. *Його ж.* Невідома антологія Олени Теліги. URL: http://teliga.at.ua/publ/literaturno_kritichni_statti/mikola_mushinka_nevidoma_antologija_oleni_teligi/2-1-0-31 (дата звернення: 17. 08. 2017); *Його ж.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси/Державний комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини, Наукове товариство ім. Шевченка у Словаччині. Київ, 2005. 160 с. та ін.
- ¹⁰³ ЦДАВО України. Ф. 4447. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 97.
- ¹⁰⁴ Там само. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 58–58зв.
- ¹⁰⁵ Там само. Ф. 3863. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 33–35зв., 40–40зв.
- ¹⁰⁶ Там само. Ф. 4463. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4.
- ¹⁰⁷ Там само. Ф. 4447. Оп. 1. Спр. 3; Ф. 3915, Оп. 1. Спр. 13.
- ¹⁰⁸ Там само. Ф. 3915. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 42.
- ¹⁰⁹ Там само. Спр. 13. Арк. 43; Ф. 3930. Оп. 1. Спр. 9, Арк. 50–50зв.
- ¹¹⁰ Там само. Ф. 3560. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 111, 112.
- ¹¹¹ Там само. Ф. 4432. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 41.
- ¹¹² *Наріжний С.* Знач. твір. С. 7.

An overview of the documents of the Ukrainian public and cultural figure E. S. Vyrovyi, stored in the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, was carried out. The vast majority of documents comprise correspondence with well-known Ukrainian politicians and public figures.

Key words: E. Vyrovyi; the Cultural and Educational Commission of the Labor Congress of Ukraine; the publishing; the layer; the philately; the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

УДК 930.253:94|(477.7)“1765”

О. М. ПОНОМАРЬОВ*

ВІД ПЕРШОЇ ПУБЛІКАЦІЇ – ДО АРХЕОГРАФІЧНОГО
ВІДТВОРЕННЯ РАПОРТУ КОША НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ
ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРУ МАЛОРОСІЇ, ПРЕЗИДЕНТУ
МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ ГРАФУ П. О. РУМ'ЯНЦЕВУ
(1765 Р.)

*Пам'яті Олександра
Рябініна-Скляревського –
дослідника козаччини,
архівіста, патріота*

Уперше публікується археографічно опрацьований рапорт Коша Нової Запорозької Січі генерал-губернатору Малоросії, президенту Малоросійської колегії графу П. О. Рум'янцеву за 1765 р. Розглянуто історію попередніх публікацій рапорту, зазначено їхні недоліки, вказано на неабияку роль рапорту для історії Запорозького Війська та передісторії м. Одеса.

Ключові слова: рапорт Коша; фортеця Єні-Дунья; селище Хаджибей; А. Скальковський; К. Іванов; запорозька розвідка.

У 165-ту річницю Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України) цілком доречно згадати про один широковідомий документ, що зберігається у фонді “Архів Коша Нової Запорозької Січі” (Ф. 229) та висвітлює призабуті сторінки нашої козацької історії та турецького панування в Північному Причорномор'ї.

Йдеться про рапорт Коша¹ генерал-губернатору Малоросії, президенту Малоросійської колегії графу П. О. Рум'янцеву від 30 червня 1765 р. про будівництво турками з весни 1765 р. фортеці Єні-Дунья на місці колишнього селища Куджабей (Хаджибей)².

* Пономарьов Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Вперше повністю цей документ було опубліковано А. Скальковським у газеті “Одесский вестник” 23 серпня 1844 р.³ і частково відтворено (у тій частині, що стосується передісторії Одеси) у виданнях його фундаментальної праці “История Новой Сечи” за 1846 р.⁴ та 1885 р.⁵ Відповідно, частину документа було розміщено й в україномовному виданні “Історії Нової Січі” 1994 р.⁶

Згадував А. Скальковський цей документ і в інших своїх працях. Причому вперше він широко процитував пасаж про селище Куджабей і турецьку фортецю Єні-Дунья ще 1836 р. у своїй монографії⁷. На початку 1836 р. в “Одесском вестнике” А. Скальковським теж описано події весни–літа 1765 р. в урочищі Куджабей, але фортеця Єні-Дунья там не згадується⁸. До 100-річчя штурму Хаджибею газетна публікація 1836 р. була видана окремою брошурою, де також широко цитувався документ вже зі згадкою про Єні-Дунью⁹. Можна припустити, що вже від 1836 р., коли рапорт Коша став використовуватися А. Скальковським у якості джерела, і до його повної публікації в серпні 1844 р., йшло активне осмислення вченим наукової ваги та верифікації цього документа.

Завдяки публікації А. Скальковського рапорт Коша увійшов у науковий вжиток, а евристична цінність зробила його незамінним джерелом для дослідників передісторії Одеси, у зв'язку з чим останнім часом одеськими вченими було здійснено низку його републікацій¹⁰. Принагідно зазначимо, що для дослідників запорозького козацтва є цінною монографія В. Хмарського, де зведено в єдину таблицю усі дані про публікації документів, здійснені А. Скальковським, із зазначенням місця і року видання. У праці вказано також відомості і про публікацію пропонованого нами документа¹¹.

Віддаючи належну шану А. Скальковському як корифею дослідження козацтва, не можемо не вказати на іноді хибне відтворення тексту і відсутність легенд у використаних документах, що, передусім, було обумовлено тогочасним станом археографії. Однак, його праці й досьогодні є цінним джерелом з історії козацтва, до того ж, важливі ще й тим, що звужують для дослідників коло пошуку.

Така ситуація склалася, незважаючи на те, що всі документи січової канцелярії, відтворені повністю чи частково А. Скальковським, переважно відклалися у фонді “Архів Коша Нової Запорозької Січі” (Ф. 229). З цими документами “козацький Нестор” працював свого часу в Одесі і протягом близько 60 років¹² був чи не єдиним, хто мав до них доступ, що було зумовлено не тільки амбіціями вченого, а й відсутністю архівної установи на теренах Південної України, де б могли зберігатися цінні документи з історії козацтва.

Про наповнення документами фонду “Архів Коша Нової Запорозької Січі”, їх значення для історії козащини, можна судити за Описом справ цього фонду¹³, який, однак, не є подокументним описом. Незнач-

ні помилки при укладанні першого видання Опису призвели до того, що рапорт Коша лишився поза увагою дослідників. Варто зауважити і про помилки, наявні у виданнях рапорту Коша, які, на перший погляд, можуть видатися дріб'язковими. Так, свого часу дослідниками було виявлено різночитання у публікаціях А. Скальковського, але відсутність документа не давала можливості зрозуміти, які дані є автентичними.

Йдеться про те, що у газетній публікації 1844 р. та 2-му виданні “Истории Новой Сечи” 1846 р. відстань між Очаковим та новобудовою – фортецею Єні-Дунья зазначається у 50 верст, а видання 1885 р. подає цифру 60 верст. На це звертає увагу й упорядник хрестоматії Т. Гончарук із посиланням на думку А. Красножона, зазначаючи, що “і, можливо, в першій публікації [документа] щодо цього мала місце помилка”¹⁴. Власне, ще до видання хрестоматії, наявні різночитання у тексті газетної публікації 1844 р.¹⁵ та у 3-му виданні “Истории Новой Сечи” спонукали нас до вивчення цього питання, і, відповідно, до пошуку документа. Вже при знайомстві з відпуском рапорту Коша ми бачимо цифру у 50 верст. Таким чином, виходить, що помилка (вочевидь, це був друкарський огріх) вкралася вже у 3-тє видання “Истории Новой Сечи”.

О. Маркевич, який присвятив селищу Хаджибей одну з перших ґрунтовних праць з цієї тематики, у 1894 р. помилково вказав, що відстань між Очаковим та Єні-Дуньєю становить 60 верст. У тій же праці він також хибно тлумачить дату початку будівництва фортеці Єні-Дунья і самого рапорту Коша, як 1764 р. Відтоді ця помилка міцно засіла в історіографії¹⁶.

Це обумовлено тим, що А. Скальковський в “Истории Новой Сечи” в одному місці, хоч і не вказує рік поїздки в бік Каушан К. Іванова, однак з контексту зрозуміло, що йдеться про 1765 р., а в іншому зазначає, що рапорт Коша датований 30 червня, але без згадки року¹⁷. Тоді як у посиланні фігурують події осені 1764 р., коли було усунено від влади кримського хана Крим-Гірея, що й призвело до хибного датування рапорту 1764 р.¹⁸ Першим, хто вказав на цю неточність у виданнях “Истории Новой Сечи” А. Скальковського, був С. Боровий, однак і він не посилався на першоджерело¹⁹.

Повна і точна дата зазначалася А. Скальковським лише в газетній публікації 1844 р. в “Одесском вестнике”, яку вже мало хто вивчав, позаяк були новіші видання “Истории Новой Сечи” за 1846 та 1885 рр., які подавали, як бачимо, неповну і, на перший погляд, суперечливу інформацію.

У тому, що дослідники XIX – XX ст. брали за основу 3-тє видання “Истории Новой Сечи”, зважаючи на те, що новіші видання мали б бути уточненими, немає нічого дивного. Однак вийшло якраз навпаки, точними виявилися публікація 1844 р. та 2-ге видання “Истории Новой

Сечи”, які подають цифру у 50 верст. Таким чином, використання неточних даних археологами, істориками й краєзнавцями щодо датування рапорту 1764 р. можна віднести на рахунок їхньої неухважності.

На сьогодні, як з’ясувалося, в історичній науці існують дві парадигми щодо місцезнаходження Єні-Дунья. Відповідно до однієї, фортеця розташована на березі Тилігульського лиману, а іншої – на березі Хаджибейського.

Перша, на думку проф. А. Добролюбського, підкріплена археологічними артефактами та картою Р. Занноні²⁰, що мають довести розташування Єні-Дунья на Тилігульському лимані. Однак карта італійського картографа у цьому випадку є сумнівним аргументом, який щодо локалізації не тільки Єні-Дунья, а й інших топонімів мало що прояснює. Відомо, що Р. Занноні при складанні карти користувався латиномовним виданням праці Д. Кантеміра “Описание Молдавии”, звідки похибка щодо місцезнаходження Татарбунар перейшла на мапу²¹. Причому помилка була свідомою, оскільки з опису до карти Польщі 1779 р. теж випливає, що Татарбунари розташовані на шляху від Балти в бік Очакова²². Це вказує на те, що картограф не знімав план місцевості безпосередньо, а брав за основу карти попередників та писемні джерела.

До інших похибок праць, що стали першоосновою мапи Р. Занноні, варто віднести і локалізацію середньовічної фортеці Тінт, яку Д. Кантемір розміщує в різних місцях. Наявність карт у виданнях XVIII ст. мала, на думку Н. Руссева, показати ерудованість тогочасних авторів та їхню відданість традиціям європейської історіографії²³.

Отже, той факт що Р. Занноні розташував Єні-Дунью на Тилігульському лимані, варто сприймати відповідно до цілей того часу, які в силу розвитку картографії ще не мали вузько утилітарного спрямування. Позначення фортеці не там, де вона була, можна віднести на рахунок того, що автор і не ставив перед собою завдання бути вкрай точним, а не до недбальства картографа, що й призвело, в свою чергу, до топографічної помилки. Слід також зазначити, що розташування Єні-Дунья на Тилігульському лимані не підтверджується іншими картографами

До картографічного доробку, створеного сучасниками Р. Занноні, варто віднести мапу “Угорщини та прилеглих територій...” Тобіаса Конрада Лоттера, (яка датується нами н. р. 1760 р.–1772 р., але ближче до останньої дати), де навпроти входу до Куяльницького лиману стоїть позначка “port Коуа Веу”²⁴. Натомість згадок про Єні-Дунью немає, оскільки вона була частиною хаджибейських укріплень. Такі дані узгоджуються з османськими джерелами, що описують Хаджибей як фортецю середніх розмірів із портом, де є пристань та маяк²⁵. Про будівництво маяка, який, на нашу думку, запорожці-розвідники та їхні агенти могли сприйняти за зведення фортечної башти, зазначалося й після рапорту Коша, у реляції канцлера М. Паніна від 22 лютого

1766 р. до російських дипломатів у Стамбулі²⁶, з чого можна зробити висновок що Єні-Дунья і є частиною укріплень Хаджибейської паланки²⁷, що загалом прояснює ситуацію.

Інша версія підкріплена документом, який ми публікуємо нижче, де один-єдиний раз згадується фортеця Єні-Дунья, будівництво якої ведеться “при море”, де до того було “село... Куджабей”. Більше підкріплення гіпотези, що Єні-Дунья локалізується в районі сучасної Одеси, в документі немає. Не зустрічалася нам Єні-Дунья (на що були великі сподівання) і у жодному з документів Коша, які доводилося опрацьовувати.

Картографічні зображення Єні-Дуньї потребують окремого дослідження, однак принагідно зауважимо, що тогочасні мапи по-різному відтворювали топоніміку Хаджибейського лиману. Так, “Пограничная Карта Российской и Турецкой Империи и Польши” Я. Шмідта 1769 р. також працює на користь вказаної вище версії, оскільки означає Єні-Дунью біля Хаджибейського лиману²⁸. Обидва видання (російське та латиномовне) “Генеральной карты Новороссийской губернии” І. Ісленьєва 1779 р. зазначають лише фортецю Годжабей²⁹. Франкомовна мапа 1787 р. взагалі між Очаковим та Бендерами не містить ніяких позначок³⁰.

Питання картографування Хаджибею, й побічно Єні-Дуньї, розглядав ще 1928 р. Ф. Петрунь, показавши викладом матеріалу, що він є прихильником локалізації Єні-Дуньї на Хаджибейському лимані³¹.

До тих, хто обстоює розміщення Єні-Дуньї на Хаджибейському лимані, в межах сучасної Одеси, належать одеські науковці І. та Г. Сапожнікови, Т. Гончарук та інші.

З огляду на те, на яке видання посилається дослідник, відстань між фортецями Очаків та Єні-Дунья подається, відповідно, у 50 або 60 верст³². Такі різночитання призвели до того, що А. Добролюбський та С. Гізер стали відстоювати, на перший погляд, застарілу в історіографії думку про розташування Єні-Дуньї на правому березі Тилігульського лиману³³. Їх колеги І. та Г. Сапожнікови в черговий раз спростували цю гіпотезу³⁴, зазначивши, що вона вже була розкритикована Ф. Бруном³⁵, вказавши джерело хибного висновку – карту Р. Занноні. До того ж, І. та Г. Сапожнікови зазначають, що у А. Скальковського міститься ще одна згадка про розташування Єні-Дуньї в Хаджибейському лимані, датована липнем 1774 р., яка, щоправда, не містить посилань на будь-який документ, а є лише актуалізацією А. Скальковським уже вживаного ним топоніму³⁶.

Збираючи матеріал для статті, нам довелося переконатися у тому, що рапорт супроводжувала якась лиха доля. Знаний дослідник козаччини О. Рябінін-Скляревський наприкінці 1920-х–початку 1930-х років уклав опис справ Архіву Коша, здійснивши колосальну працю з опра-

цювання майже 40 тис. аркушів, яка до останнього часу була практично непоміченою для дослідників козаччини³⁷. Однак і він був неточним у описі справи 186, зазначаючи у виданні 1931 р., що “30/VI [1765 р.] Кош доносить до Румянцева про виїзд хана Крим-Герая до Стамбулу за указом Порти”³⁸, тоді як Крим-Гирея було усунуто від влади Портою ще восени 1764 р., а у 1764–1768 рр. правив хан Селім-Гірей. Ця плутанина з кримськими ханами перейшла і в 2-ге видання праці О. Рябініна-Скляревського, яке було здійснене вже за незалежної України³⁹.

Зрештою настав час виправити цей прикрий недогляд. Відтак лише знайомство з першоджерелом може розставити усі крапки над “і”.

Дрібні недогляди є і у 1-ій публікації рапорту Коша. Так, грецький порт Пірей, або Піреус, як прочитано нами у документі, відтворено в “Одесском вестнике” як Піргус, що не давало змоги правильно локалізувати його розташування. Цікавим є й написання в документі топоніму Хаджибей, як Куджабей. А. Скальковський в дужках показує варіанти написання: “Прежде же было там село и именовалось Куджабей (Качи-бей, Хаджи-бей)”⁴⁰. Решта різночитань чи пропуску слів дійсно несуттєві і на загальний зміст публікації рапорту Коша не вплинули.

Однак, повернімося до самого першоджерела. Численні закреслення та вставки, що свідчать про редакторську роботу січової канцелярії, теж мають свою цінність для прискіпливо-допитливого дослідника.

Рапорт датовано 30 червня 1765 р. і, очевидно, писано протягом 3-ох днів, на що вказує виправлення цифри “28” на “30” наприкінці листа. Відповідно до питань, які висвітлює документ, його можна розбити на 3 блоки: 1-ий стосується від’їзду кримського хана Селім-Гірея до Стамбулу; 2-ий свідчить про будівництво турками нової фортеці Єні-Дунья на території селища Хаджибей; 3-ій блок пов’язаний з воєнними діями між Грузією та Персією, де перші, начебто, здобули перемогу.

На нашу думку, будівництво Єні-Дунї та зміцнення вже існуючого порту Хаджибей, яке розпочалося навесні 1765 р., було не чим іншим, як відповіддю Стамбулу на все зростаючу військову присутність Росії на Півдні України. Про це зазначав ще А. Скальковський у своїй ювілейній промові, говорячи про страх турків перед фортецею Св. Єлизавети та новосербськими шанцями⁴¹.

Османські державні мужі розуміли, що твердинь Бендер, Ізмаїлу та Очакова буде замало, аби відстоювати ці землі у війнах з Росією. А тому, як справедливо помітив свого часу Ф. Петрунь, турки, прикриваючись постачанням будівельних матеріалів до Очакова (начебто для ремонту), встигли завезти достатню кількість робітників та матеріалів для зведення нового укріплення – фортеці Єні-Дунья⁴².

Несподівана поява фортеці, хай там хоч якої, призвела до тимчасової розгубленості у Петербурзі, про що свідчить лист канцлера М. Пані-

на П. Рум'янцеву. “Прокол” російського посольства в Стамбулі, яке б мало застерегти турок та попередити канцлера, був очевидним⁴³.

Тим часом Кіш, маючи повідомлення про від'їзд кримського хана Селім-Гірея з Бахчисараю протягом весни–літа 1765 р., пильно стежив за ситуацією на порубіжжі з ханатом. Із листування Коша з Бугогардівською паланкою видно, що 19 червня паланковою канцелярією отримано ордер Коша, і 25 числа того ж місяця полковник Я. Біда повідомляв про те, що на розвідку до Каушан було відправлено військового кантаржія К. Іванова⁴⁴ (в рапорті Коша П. Рум'янцеву він фігурує як товмач) разом із писарем Бугогардівської паланки І. Золотарьовим та 3-ма козаками, які повідомили, що “по [сведениям], завзятим от султана Едисанской орди [Адыл-Гирея], Селим-Гирея хана в Каушанах не имеется, а отправился [он] в Царь-Град”⁴⁵.

Цей рапорт отримано в Коші 1 липня. Звертаємо на це особливу увагу, оскільки рапорт Коша П. Рум'янцеву датований 30 червня. Це нашттовує на думку, що Кіш ґрунтувався не тільки на донесенні К. Іванова, а й даних інших розвідників, і повідомлення, отримане в Коші, лише підтвердило вже знану запорожцями інформацію.

Також виправлення дати відправки рапорту Коша з 28 на 30 червня вказує, що саме 30 червня січова канцелярія вже очікувала отримати інформацію безпосередньо з Гарду, аби негайно звітувати генерал-губернатору Малоросії про стан справ. Можна також припустити, що оскільки на оригіналі рапорту бугогардівського полковника стоїть дата – 1 липня 1765 р. – у відпуску рапорту, що публікується нижче, вже не стали виправляти ще раз. Отже, фактично, не 30 червня, а 1 липня було відправлено рапорт П. Рум'янцеву, який саме в той час і перебував в Україні⁴⁶, однак на Січ не заїжджав через певні обставини⁴⁷.

Для з'ясування усіх подробиць нами було витрачено чимало часу, однак головного зробити не вдалося, – оригіналу рапорту Коша від “30 червня 1765 р.” не було виявлено⁴⁸.

Низка донесень, серед яких були донесення запорозьких старшин М. Уса (кінець травня)⁴⁹ та І. Чорного (від 13 червня), полковника бугогардівського Я. Біди (від 25 червня)⁵⁰, козака Шкуринського куреня В. Бурхановського (від 8 липня)⁵¹, компанійського сотника осавула І. Борозни (від 20 серпня)⁵² стосувалися, в основному, мети поїздки Селім-Гірея до Стамбулу, маршруту його слідування тощо.

Однак, лише донесення військового кантаржія К. Іванова, крім інформації про Селім-Гірея, містило й дані щодо будівництва фортеці Єні-Дунья. Про те, що фортеця була новою, а відтак її назва – незвичною для козаків, побічно свідчить той факт, що відтворити турецький топонім січовий писар зміг лише з 3-го разу.

Донесення кантаржія К. Іванова мало бути усним, зважаючи на його виняткову секретність, що впливає з рапорту полковника Я. Біди до

Коша, який зазначав військовому судді П. Головатому, що “оной кантаржѣй словесно в обстоятелствѣ обо всем том (що розвідано – *О. П.*) вашему высокородию донестъ имеет”⁵³. Ця унікальна розвідувальна інформація і стала основою рапорту Коша П. Рум’янцеву.

Свого часу О. Рябінін-Скляревський, підкреслюючи неабияке значення запорожців у здобуванні розвідувальних даних, зазначав, що Кіш відповідав на запитання, які отримував від генерал-губернатора з Києва, від гетьмана з Глухова та від генерал-аншефа з Української лінії, “орієнтуючи всі три інстанції своїми інформаціями, щодо Криму (а також Очакова та ін. турецьких фортець – *О. П.*)”. Автор наголошував далі, що Кіш знається на ситуації щодо відносин із сусідами, більше ніж всі 3 інстанції разом. “Навпаки, не Кош тут залежить від них, а вони просять інформації і блукають у темряві, бо безпосередні торговельні зносини, товмачі, ниті прикордонних стосунків всі в руках Коша”⁵⁴.

Діловодні помітки на полях рапорту Коша свідчать про те, що таки дійсно він був надісланий не тільки на адресу генерал-губернатора Малоросії П. Рум’янцева, а ще й київському генерал-губернатору І. Глібову, виконувачу обов’язки головного командира Новоросійської губернії генерал-поручику, командувачу військ Української лінії Якову фон Бранту; командирі Новоросійської губернії, коменданту фортеці Св. Єлизавети генерал-майору О. Ісакову та коменданту, очевидно, Новосіченського ретраншаменту (відповідно: №№ 3282–3286).

На жаль, наведений нижче документ не може припинити цей застарілий науковий диспут – де саме розташовувалася Єні-Дунья, оскільки свідчення козака-розвідника можуть видатися декому сумнівними. В документах нам не вдалося віднайти чернеток із записами К. Іванова, які б могли допомогти з’ясувати питання. Як уже вказувалося, розвідник передав зібрану ним інформацію до Коша усно. При записуванні його свідчень чи згадуванні інформації міг спрацювати “людський чинник”.

За нашими підрахунками, К. Іванов разом з іншими козаками виїхав із Гарду орієнтовно 10–12 червня, прямуючи в бік Каушан. По дорозі він дізнається, що хана вже там немає, і звертає до ставки сераскер-султана Єдисанської орди, яка була тоді на “третьем Куяльнике”, тобто на р. Малий Куяльник, яка разом із р. Середній Куяльник впадала у Хаджибейський лиман⁵⁵. Спустившись уздовж річки і вручивши листи сераскер-султану, він далі повертає ліворуч і потрапляє до Очакова, де отримує від греків різні відомості про політичне становище на околицях Османської імперії. Прямих доказів, що розвідник бачив фортецю на власні очі, в документі немає. Спускатися вниз до моря, а звідти, долаючи степом зайві версти до Хаджибею, де зводилася новобудова турецької фортеці, розвіднику було ні до чого. На нашу думку, він дізнався про Єні-Дунью саме в Очакові, про що побічно свідчить такий

зворот: “да там же, в Очаковѣ... по любопитствам слихал он, Иванов...”, який йде відразу після повідомлення про будівництво нової фортеці.

Звісно, допомогти остаточно з’ясувати, де була Єні-Дунья, могли б інші згадки про її локалізацію в Хаджибейському чи Тилігульському лиманах, і це напевно можна зробити за допомогою турецьких джерел. Однак, незважаючи на всі суперечності, що їх породжує вдумливе прочитання документа, ми на сьогодні маємо археографічно відтворену пам’ятку козацького дипломатарію.

Археографічне опрацювання документів здійснено відповідно до “Методичних рекомендацій...”⁵⁶ Текст подається автентично, стилістику й орфографію збережено, пунктуацію уточнено, виносні літери виділено курсивом.

¹ При археографічному опрацюванні документів Архіву Коша було прийнято за правило називати документ (ордер, рапорт тощо) посланим від усього Коша, якщо посадова особа, яка підписалася, до своєї титулатури додає приставку “из старшиною и товариством”. Документ, підписаний одноосібно без згадки старшин і козаків, вже не є документом, який надсилається від усього Коша, що і має відбиватися при складанні заголовку. Однак у пропонуваному документі відсутні згадки як про Кіш, так і про військового суддю П. Головатого, як ймовірних адресантів.

Очевидно, А. Скальковський, переглянувши інші документи справи, де військовий суддя П. Головатий виступає як наказний кошовий (оскільки кошовий П. Калнишевський влітку 1765 р. перебував у Петербурзі), див.: ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 229. Оп. 1. Спр. 175), дійшов висновку, що рапорт можна назвати секретним рапортом військового судді П. Головатого. Зазначимо, що саме в цей час точилася суперечка між Кошем та офіційним Петербургом щодо невизнання легітимності факту повторного обрання П. Калнишевського кошовим отаманом (докл. див.: *Пономарьов О.* Архівні документи про повторне обрання Петра Калнишевського кошовим отаманом у 1765 році//*Часопис української історії.* 2016. Спец. вип. 34. С. 11–18). У Петербурзі ж були схильні визнавати кошовим отаманом Григорія Федорова (Лантуха), про що свідчить і ордер графа П. О. Рум’янцева “атаману кошовому Войска Низоваго Запорожского Григорью Федорову с старшиною...” від 13 червня 1765 р.//ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 31.

Ми все ж таки схильні вважати цей документ рапортом Коша, виходячи з діловодного оформлення (написання імені адресата, зазначення №№ вихідної кореспонденції численним адресатам, датування наприкінці документу), як цілком офіційного документа та таким, що не належить до приватного листування або конфіденційного, в яке старшина і товариство не були втягнуті. Більше того, рапорт відправлений з Січі без відома “старшини и товариства” будь-ким з військової старшини, закладав би небезпечний прецедент. Підтвердженню думки, що документ є саме рапортом Коша, ми завдячуємо Л. З. Гісцовій, яка усно проконсультувала нас з цього питання.

- ² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 30–30зв., 36–36зв. Відпуск.
- ³ Цей документ було оприлюднено, тобто, зачитано на зборах 22 серпня 1844 р. із нагоди 50-річчя заснування Одеси, а надруковано наступного дня в місцевій газеті разом зі вступним словом промовця: Скальковский А. Новый документ для истории Одессы//Одесский вестник. 1844. 23 августа.
- ⁴ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. В 3 ч. Изд. 2-е. Ч. II. Одесса, 1846. С. 294–295.
- ⁵ Там само. С. 271–272.
- ⁶ Скальковский А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького/передм. та комент. Г. К. Швидько. Дніпропетровськ, 1994. С. 390.
- ⁷ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. В 2 ч. Ч. I. Одесса, 1836. С. VIII.
- ⁸ Скальковский А. Адмирал де-Рибас и основание Одессы//Одесский вестник. 1836. 22, 25, 29 января, 1 февраля.
- ⁹ Скальковский А. Адмирал де-Рибас и завоевание Хаджибея. 1764–1797. Одесса, 1889. С. 12–13.
- ¹⁰ Невичерпні джерела пам'яті: збірки наукових статей, матеріалів та републікацій. Т. III. Хаджибей–Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки): до 210-ї річниці штурму Хаджибейського замку. Одеса, 1998. С. 34–35; Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах/за ред. Т. Г. Гончарука. Одеса, 2000. С. 70–72; Гончарук Т. Г. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса). Одеса, 2011. С. 146–147; Історія Хаджибея (Одеси) в працях дослідників XIX–XX ст.: хрестоматія/упоряд. Т. Г. Гончарук. Одеса, 2015. С. 8–9.
- ¹¹ Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковский//ЗІФ ОДУ. 1998. Вип. VI. С. 212. Автором вказано про публікацію рапорту Коша в “Одесском вестнике” 1844 р., у 3-му виданні “Истории Новой Сечи” 1885 р. та в українському перекладі 1994 р. Про друге видання “Истории Новой Сечи” 1846 р. В. Хмарський не згадує.
- ¹² Починаючи з грудня 1839 р., А. Скальковский почав отримувати з Катеринослава перші пакунки січових документів, які йому надсилали до березня 1847 р., а лише у жовтні 1898 р. він передав їх до “архіву управління новоросійського та бесарабського генерал-губернатора, зокрема його архіваріусу О. Мілеру”. Цит. за: Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковский//ЗІФ ОДУ. 1998. Вип. VI. С. 101–105, 112.
- ¹³ Архів Запорозької Січі. Опис матеріалів. Київ, 1931; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713–1776. Видання 2-ге, доповнене і виправлене. Київ, 1994.
- ¹⁴ Історія Хаджибея (Одеси) в працях дослідників... С. 9, примітка.
- ¹⁵ Автор статті широко вдячний д-ру іст. наук, проф. Одеського університету імені І. І. Мечнікова Т. Г. Гончаруку, який люб'язно надіслав електронну версію публікації рапорту Коша, здійснену А. Скальковським у 1844 р.
- ¹⁶ Маркевич А. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы//Записки Одесского общества истории и древностей. 1894. Т. XVII. Отд. II. С. 26. Тут же Маркевич наводить розлогі дані про етимологію цієї назви. С. 9–11. Про 1764 р. згадується не тільки у А. Маркевича, див.: Добролюбовский А. О. Археология Одессы. Изд. 2-е, исправленное и дополненное. Киев, 2014. С. 167.

¹⁷ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. В 3 ч. Изд. 3-е. Ч. II. Одесса, 1885. С. 265, 271.

¹⁸ Там само. С. 271.

¹⁹ Боровой С. Я. Хаджибей в 60-х годах XVIII ст.: (в свете новых материалов)//Записки Одесского археологического общества. 1967. Т. II. С. 131.

²⁰ *Giovanni Antonio Bartolomeo Rizzi Zannoni* “Carte de la partie septentrionale de L'empire Ottoman contentant la Crimée, la Moldavie, la Valachie, la Bulgarie, avec la Nouvelle Russie, les Gouvernements d'Astracan, et de Voronez, les Tartares...” 1774 p.// URL: www.raremaps.com/gallery/detail/33495rb/Carte_De_La_Partie_Septentrionale_De_L_Empire_Otoman_Contentant_la_Crimée/Rizzi-Zannoni-Remondini.htm (дата звернення: 12. 05. 2017).

²¹ Д. Кантемір, пишучи про міста Буджаку, зазначав, що “среди них выделяются находящиеся на берегу Тираса руины древнего города, называемого Татарбунары, то есть татарский колодец: они расположены на высокой скале, у подножия которой бьет чистейший родник”: Цит. за: *Кантемир Д.* Описание Молдавии: факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка/сост. и общая ред. Н. Л. Сухачева; предисл. А. Ешану и П. Балмуша; подгот. текста С. Д. Клейнер и Н. Л. Сухачева; пер. с лат. А. В. Андреева и Е. В. Шевцовой; коммент. В. Ешану и А. Ешану. СПб., 2011. С. 184. Отже, молдавський князь помилково “розташував” Татарбунари на Дністрі, що, відповідно, позначилося й на карті Р. Заноні. Про помилку Д. Кантеміра також зазначав одеський науковець В. Полторак у розвідці: Татарбунари: час виникнення міста (історична довідка). URL: tat-muzei.at.ua/load/tatarbunari_chas_viniknennja_mista_istorichna_dovidka/1-1-0-25 (дата звернення: 12. 05. 2017).

²² В “Списке селений и урочищ, лежащих по Днепру от Балты до Воджии, оттуда до Очакова, а от оного по Бугу обратно до Балты, взятый из польской ланкаты, выданной от Риццы-Цанони в Лондоне 1779 г.” теж фігурує топонім Татар-Пунар, що не відповідає дійсності. Див. *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России. В 4-х т. СПб., 1887. Т. III. С. 91.

²³ “Как атрибут географического сочинения того времени, она (карта. – О. П.) имела, пожалуй, большую значимость самим своим наличием, нежели точностью. Назначение этой карты – удовлетворить потребности жанрового канона, а не практические надобности купцов и путешественников”: Руссев Н. Два пассажа из “Описания Молдавии” Димитрия Кантемира: перспективы археологической интерпретации//*Revista de Istorie a Moldovei*. 1994. № 2. Р. 24. Про карту Д. Кантеміра, оригінал якої не зберігся, а відправною точкою слугує найбільш рання копія, видана в м. Амстердам 1737 р., див. у новіших працях, наприклад: *Dimitrie Cantemir, Principele Moldovei. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei. Studiu Introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi.* București, 2007. Р. 63–91.

²⁴ *Tobiae Conradi Lotteri* “Tabula Hungaria et Regionum, quae prater ea dependent, Delineata juxta magnum numerum annotationum et mappas manuscriptas vel imprebas, Correcta per Observationes Comitum Marcilii et non nullorum aliorum, Per Guilielmum De l’Isle, Geographum Academiae Reg: Scientiarum” з географічного атласу світу Тобіаса Конрада Лоттера, виданого в м. Авґсбург [у 1774–1784 pp.]. ЦДІАК України. Ф. 739. Оп. 1. Спр. 389. Арк. 16.

²⁵ *Середа О.* Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку//Чорноморська минувшина. 2009. Вип. 4. С. 69.

²⁶ “строящаяся с турецкой стороны... крепость, называемая Енидунья не иное что есть, как починка бывшего в том месте в древние времена небольшого замка с построением одной высокой башни на постановление фонаря для безопасности мореплавателей и входа судов в тамошний залив...”. Цит. за: *Гончарук Т.* Будівлі османського Хаджибея (Одеси) 1760–1780-х рр.: за матеріалами опублікованих джерел та вітчизняної історіографії//Чорноморська минувшина. 2015. Вип. 10. С. 19.

²⁷ “За османською градацією фортифікаційних споруд існують окремі найменування для кожною відповідної величини цих укріплень. Великі фортеці, з декількома рядами оборонних споруд... позначаються як “кале”, середнього розміру, типу форт, – “*хісар*”, менші за значенням укріплені фортифікації – “*паланка*”. Щодо фортеці Ходжабей використовується в рівній мірі найменування *хісар* і *паланка*”. Цит. за: *Середа О.* Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку//Чорноморська минувшина. 2009. Вип. 4. С. 70.

²⁸ *Шмидт Я. Ф.* Пограничная Карта Российской и Турецкой Империи и Польши. Сочиненная по новейшим известиям при Академии Наук Адъюнктом Я. Ф. Шмитом. 1769. URL: www.ukrainianline.info/maps/pogranichnaya-karta-rossijskoj-i-turetskoj-imperij-i-polshi-shmit-1769-god (дата звернення: 12. 05. 2017).

²⁹ *Исленьев И.* Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочинена в 1779 году Иваном Исленьевым. 1779. URL: www.ukrainianline.info/maps/generalnaya-karta-novorossijskoj-gubernii-1779-god (дата звернення: 12.05.2017).; URL: www.ukrainianline.info/maps/generalnaya-karta-povorossijskoj-gubernii-1779-god-latyn (дата звернення: 12. 05. 2017).

³⁰ Карта путешествия Его Императорского Величества по самой южной части России в 1787 году. Ле Руж, 1788 год. URL: www.ukrainianline.info/maps/karta-puteshestviya-ego-imperatorskogo-velichestva-po-samoj-yuzhnoj-chasti-rossii-v-1787-godu-le-ruzh-1788-god-frants (дата звернення: 12. 05. 2017).

³¹ Про картографування Качибей й Єні-Дуньї, зокрема, див.: *Петрунь Ф. Е.* Качибей на старинних картах//Записки Одеського товариства природознавців. 1928. Т. 44. С. 191–198. Републікація цієї праці: Історія Хаджибея (Одеси) в працях дослідників... С. 149 – 155.

³² Про питання щодо визначення відстані між Очаковим та Хаджибеєм див.: *Петрунь Ф. О.* Старовинні шляхи Одещини: Історико-топографічна довідка//Вісник Одеської комісії краєзнавства при АН України. 1929. Ч. 4–5: Секція соціально-історична. С. 32–43; *Добролюбский А. О., Гизер С. Н.* Где была Ени-Дунья?//Одесі – 200. Матеріали міжнародної конференції. Ч. І. Одеса, 1994. С. 172–174; *Добролюбский А. О.* Археология Одессы. Изд. 2-е, исправ. и доп. Киев, 2014. С. 167–170.

³³ *Добролюбский А. О., Гизер С. Н.* Где была Ени-Дунья?... С. 172–174.

³⁴ *Сапожников И. В., Сапожникова Г. В.* Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770–1820)/отв. ред. Л. Л. Зализняк. Одесса, 1998. С. 20.

³⁵ Брун Ф. Судьбы местностей занимаемых Одессой. Одесса, 1865. С. 31; Брун Ф. Судьбы местностей занимаемых Одессой//Брун Ф. Черноморье. Т. I. Одесса, 1879. С. 186–187. Не можна не вказати на той факт, що Ф. Брун сам коливався у своїх висновках: спочатку він дотримувався думки, що Єні-Дунья була розташована на Тилігулі, а згодом – зовсім протилежно – на місці сучасної Одеси.

³⁶ “В июле 1774 года, судьба оружия предала было замок Енидунья в Хаджибейской бухте (нынешнюю Одессу) в руки русских войск...”. Цит. за: Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. II. Одесса, 1853. С. 468.

³⁷ Малинова Н. Л., Сапожников И. Г. А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. Одесса–Киев, 2000. С. 42, 44.

³⁸ Архів Запорозької Січі. Опис матеріалів. Київ, 1931. С. 71.

³⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713–1776. Видання 2-ге, допов. і вип. Київ, 1994. С. 92.

⁴⁰ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. В 3 ч. Изд. 2-е. Ч. II. Одесса, 1846. С. 295; Його ж. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. В 3 ч. Изд. 3-е. Ч. II. Одесса, 1885. С. 272.

⁴¹ “Основание замка в Хаджибее очень не древнее и было последствием страха, который возбудило в Порте основание крепости Св. Елизаветы и 40-ка или более ново-сербских шанцев, по всей турецко-польской границе”. Цит. за: Скальковский А. Новый документ для истории Одессы//Одесский вестник. 1844. 23 августа.

⁴² Цит. за: Гончарук Т. Хаджибей та запорозьке козацтво (1415–1774 роки)//Невичерпні джерела пам'яті: збірки наукових статей, матеріалів та републікацій. Т. III. Хаджибей – Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки): до 210-ї річниці штурму Хаджибейського замку. Одесса, 1998. С. 14.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Костянтин Іванов фігурує, як кантаржій не тільки в рапорті бугогардівського полковника, а й на резолюціях Коша на рапорті писаря Інгульської паланки Василя Чернявського від 20 червня 1765 р./ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 33. Раніше, у 1763 р., він згадується аналогічно, як “козак куреня Крильвського і войскової кантаржїї Костантій Іванов”//Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. Т. 4. Київ, 2006. С. 678.

⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 229. Оп 1. Спр. 186. Арк. 39.

⁴⁶ “Его высокографское сиятельство Петр Александрович Румянцов при проездѣ по Малороссии был на сей сторонѣ в крепости Стія Е[лисавети], в Архангелски и в Орлѣ, и в протчих мѣстах смотрел границы. Слишно било, что непременно будет и в Запорожжа, однак уже проехал возвратно на Переволочну 30 [июня]”. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп 1. Спр. 175. Арк. 105.

⁴⁷ “Я в Сече быть не мог, по притчине разных ведомостей... о намерениях крымских татар, напоследок открывшихся вовсе ложных. Представляю себе лутчим случаем побывать там, тогда, когда... о них (козаках – О. П.) точно, что определить изволите”, писав П. Рум'янцев Катерині II з Глухова 27 серпня 1765 р./Петро Калнишевський та його доба: документи та матеріали/упоряд. В. В. Грибовський (гол. упоряд.), В. І. Мільчев., І. Л. Синяк. Київ, 2009. С. 91.

⁴⁸ Нами було переглянуто справи за 1765 р. у фондах “Канцелярія київського, чернігівського, новгород-сіверського губернатора” (ф. 736) та “Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Рум’янцева-Задунайського Петра Олександровича” (ф. 763) ЦДІАК України.

⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 246. Оп 1. Спр. 23. Арк. 17зв.

⁵⁰ Там само. Ф. 229. Оп 1. Спр. 186. Арк. 39.

⁵¹ Там само. Арк. 20зв.

⁵² Там само. Ф. 246. Оп 1. Спр. 25. Арк. 8.

⁵³ Там само. Ф. 229. Оп 1. Спр. 186. Арк. 39зв.

⁵⁴ *Рябінін-Склярєвський Ол.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття//*Малинова Н. Л., Сапожников И. Г. А. А.* Рябінін-Склярєвський: матеріали к біографії. Одеса–Київ, 2000. С. 114.

⁵⁵ *Скальковський А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. II. Одесса, 1853. С. 471.

⁵⁶ *Гісцова Л.* Методичні рекомендації по підготовці до видання “Архіву Коша Нової Запорозької Січі”. Київ, 1992. С. 12–20.

Рапорт

Коша генерал-губернатору Малоросії, президенту Малоросійської колегії графу П. О. Рум’янцеву про виїзд кримського хана Селім-Гірея до Стамбулу, будівництво фортеці Єні-Дунья в 50 верстах від Очакова, війну Оттоманської Порти з Грузією

30 червня 1765 р.

По секрету
До Румянцова
Покорной репортъ

Посиланной от Коша Воиска З.^{*}, за Бугъ-реку в Каушаны, к хану кримскому Селім-Гирею^{**} с писмамы, воисковой здешной томачъ^{***} Костантинь Ивановъ, сего числа возвратяс, по разведиваниямъ в Коше представил, что едучи онъ в Каушаны, услыша подлино^{4*}, что хана кримского тамо нетъ, поручил те писма^{5*} в Третомъ Куяльнике^{6*}, лежащомъ не в отдали от Днестра^{7*}, Едисанской^{8*} орды сераскерь^{9*}-султану Адил-Гирею сину Селім-Гиреи-хана^{10*}, которои имеетъ тамъ ставку, и от імеющихся^{11*} при немъ толмачей известил-

* Запорожского.

** Написано над рядком Селім-Гирею.

*** Треба толмачъ.

4* Слово правлено.

5* Далі написано над рядком і закреслено состоящему.

6* Третій Куяльник – річка Малий Куяльник.

7* Слово Днестра виправлено з Днепра, після чого закреслено султану.

8* Слово Едисанской виправлено з Белгородской.

9* Слово сераскерь виправлено з сераскеру.

10* Написано на лівому полі султану Адил-Гирею сину оного Селім-Гиреи-хана, де слово оного закреслено.

11* Далі закреслено тамъ.

ся, что ханъ крымской в самомъ исходѣ прошлого мая поехал в Царыград сухопутно с необшyrною асистенцією, по указу Порты*, с каторимъ от Порты приезжал** нарочный капичѣй-баша, с коимъ ханъ и поехал***, і вскоре ожидается в возвратъ. Особливо ж те толмачи ему открылы, что оны // сумнываются: “Не будет лы в Крымъ присланъ от Порты другои ханъ? – ібо-де онои ханъ позванъ к Портѣ неізнестно для чего”^{4*}.

С Куяльника ж онъ, Ивановъ, возвратя с ответнимъ от султана писмомъ^{5*}, проехал до Очакова, где в Очаковѣ, і во всех татарских кочевьях^{6*}, и нигде, в тамошних мѣстах военного нового народа и приборов никаких воинских, ничего не видно. За Очаковом же к Белгороду, в разстояніи от Очакова въ 50 версть, при морѣ, дѣлается крепость^{7*}, коя наименованна^{8*} Ени-Дунья^{9*}, то есть Новыи Свѣтъ. Прѣжде же било тамъ село и именовалос Куджабей. Оная ж крепость зачалас дѣлаться сего году, з весны, а делаютъ ту крепость волохи, на которую камень из степи, с речокъ и балокъ околичных возятъ.

Да тамъ же^{10*}, в Очаковѣ, от прибывших^{11*} туда с Криму грековъ^{12*}, і с Цариграда на судах реизовъ^{13*}, по любопитствамъ слыхаль онъ, Ивановъ, яко туркы з грузынцами имеютъ ссору, і для того в Анадолю^{14*} болшая турецкая // армия отправлена от Порты, да и недавно-де, назадъ тому днѣи з сорокъ, з городов турецких, лежащих при берегах Черного моря: Варны – два, а из Пирѣуса^{15*} – тры военные корабли, и на ных военных людей: арнаутов и бошняковъ^{16*} тысячь 12^{17*} туда ж отправлялось. Грузинцы ж^{18*}-де и кусулбасы^{19*}, будто^{20*}, недавно жъ взяли турецких девять пашей с болшимъ воискомъ в полонъ, и, что грузинцы над туркамы в баталѣях имеютъ виграшы. Выходство

* Слово правлено.

** Далі закреслено и обявляютъ, что ханъ.

*** Написано на лѣвому полі ібо-де онои ханъ позванъ к Портѣ неізнестно для чего.

^{4*} Слова с ответнимъ от султана писмомъ виправлені з с ответнимы от султана писмамы.

^{5*} Написано на лѣвому полі.

^{6*} Написано над рядком і во всех татарских кочевьях.

^{7*} Далі написано над рядком і закреслено і ново б.

^{8*} Слово правлено.

^{9*} Написано на лѣвому полі Енидуня замість закресленного Екидуняхъ, яке виправлено з Ехидуняхъ. Треба Ени-Дунья.

^{10*} Далі закреслено дѣ.

^{11*} Слово виправлено з приездивших.

^{12*} Далі закреслено и от прибывших.

^{13*} Реіз – капитан невеликого судна.

^{14*} Далі написано над рядком і для того в Анадолю, де останне слова правлено, замість закресленого и у Грузыю.

^{15*} Пірей – порт в Егейському морі.

^{16*} Слово правлено.

^{17*} Цифру 12 виправлено з до 120-ти.

^{18*} Слова Грузинцы ж виправлені з Грузинцов.

^{19*} Кусулбасы – очевидно, перекручена назва одного з народів Закавказзя.

^{20*} Написано над рядком.

того*, при сставки [!] султанской в Куяльнике, из имеющихся при нем до немалого числа мурзь, одинъ спрашивалъ его, Иванова: “Слишно-де, что у грузы** есть вспомогательное російское войско. Ибо-де, ежели бь того тамъ не било, то б-де грузиньци силамъ турецкихъ*** войскъ не могли противитя”. Напротивъ того онъ ему *отвечал*, что-де все російскыя войска^{4*} расположење свое имѣють в Россіи, и никуда за границы двыженій не імеют, и не слишно^{5*}. Между *ж* тою Едисанскою^{6*} ордою^{7*}, которою онъ // почты всемы авулами, даже до Очакова, проехал, также и в Очакове, и нигде в тамошнихъ мѣстах, опасной болѣзны^{8*} ни малѣйше не слышно, и вездѣ обстоитъ благополучно, о чем, в. в. г. с^{9*} подчиненности, со упокореніемъ нашѣмъ [!] репортуемъ.

1765 году
іюня 30^{10*} д.

Помітки на лівому полі арк. 30:

на Линѣй до фон Бранта

в Елисаветъ до Исакова

в Києвъ до Глебова^{11*}

до Румянцова №ом 3282

до Глѣбова 3283

до фон Бранта 3284

до Исакова 3285

до коменданта 3286

ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 30–30зв., 36–36зв. Відпуск.

The archaeologically elaborated Report of the Kosh of the New Zaporizhzhya Sich to the Governor-General of Malorossiia, the president of the Malorossiia Collegium Count P. O. Rumiantsev on 1765, was firstly published. The history of the previous publications of the report is outlined, their disadvantages and the important role of the Report for the history of the Zaporizhzhya Army and the prehistory of Odessa City are indicated.

Key words: the Kosh Report; Yeny-Dunya Fortress; Hadjibey Village; A. Skalkovsky; K. Ivanov; Zaporizhzhya exploration.

* Далі написано над рядком і закреслено в Куяльнике.

** Слово правлено.

*** Слово правлено.

^{4*} Слова російскыя войска виправлені з російское войско. Далі на лівому полі написано і закреслено с которимъ.

^{5*} Далі закреслено и какъ.

^{6*} Написано на лівому полі тою Едисанскою замість закресленного Белгородскою.

^{7*} Написано над рядком.

^{8*} Далі написано на лівому полі Какъ онъ акур. Какъ онъ самовѣрнѣше разведаль, де всі слова крім самовѣрнѣше закреслено.

^{9*} вашему высокографскому сиятельству.

^{10*} Цифру “30” виправлено з “28”.

^{11*} Далі закреслено до комендант

Г. В. ПАПАКІН*

АРХЕОГРАФІЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ

Від Чорнобильської катастрофи, що стала жахливим наслідком комуністичних експериментів над людьми і природою, минуло вже більше 30 років. Проте біль Чорнобиля не вщухає, його рани досі не загоєні і не можна навіть перерахувати всі ті втрати, що їх понесли суспільство, нація, культура, природа, історична та духовна спадщина України. Так само не можемо ще досягнути й реальні наслідки трагедії для нас і всього світу.

Тому досі актуальним є питання про “Чорнобильську правду”, справжню “Чорну биль”: що саме сталося 26 квітня 1986 р.; що призвело до трагічних подій; що робилося і було зроблено для подолання наслідків катастрофи та якою ціною (матеріальною і людською) здійснювалися такі заходи. Це тим більш потрібно, що у сусідній державі, яка офіційно оголосила себе правонаступником СРСР, оприлюднюються на самих різних рівнях сумніви, чи дійсно був якийсь Чорнобиль? Оголошується, що сталася “американська диверсія проти СРСР”. На експертно-академічному рівні заявляється, що відбувся незначний прикрий інцидент, який не мав і не має ніяких наслідків: ані радіоактивного зараження величезної території, ані жертв серед населення та ліквідаторів, а все штучно роздмухано західним світом, знову ж таки, задля повалення СРСР через виснаження його бюджету. Або ж, навпаки, стверджується, що лише така комуністична супердержава, як Радянський Союз, здатна була так переможно впоратися з ліквідацією наслідків катастрофи.

Усе це підвищує ціну історичного джерела у правдивому висвітленні подій понад 30-річної давнини. Оприлюднення якомога більшої кількості документів різного походження, що всебічно висвітлюють тогочасні факти, події, рефлексії, поза сумнівом, є нагальним завданням

* *Папакін Георгій Володимирович* – доктор історичних наук, директор Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, голова Археологічної комісії НАН України.

усієї української соціогуманістики. Найбільше це стосується тієї її частини, яка зосереджується на оприлюдненні й дослідженні історичних джерел. Зазвичай її називають археографією, проте у цьому випадку, враховуючи лише 30-річну відстань від подій, скоріше варто говорити про “неографію”, тобто оприлюднення джерел не сивої давнини, а нещодавнього минулого. Сам термін запустив у суспільно-науковий обіг відомий мовознавець і публікатор, член-кореспондент НАН України В. Німчук ще у 1990-х роках, але він не відстоявся, не став загальноприйнятим. Здається, це якраз той випадок, коли ним варто скористатися.

Як завжди, оприлюднення документів з історії Чорнобиля почалося з “малих форм”, першою з яких стала опублікована на шпальтах журналу “Архіви України” добірка Н. Маковської, на той час заступниці директора Центрального державного архіву громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). Нею були видрукувані документи центральних компартійних органів про саму катастрофу і спроби приборкати “мирний атом”, що вирвався на волю¹. На сьогодні маємо вже кілька великоформатних традиційних паперових збірників документів про різні аспекти Чорнобильської катастрофи. Першим став двотомник “Чорнобиль: проблеми здоров’я населення”, виданий 1995 р.² Наступного року світ побачив збірник “Чорнобильська трагедія”, в якому були оприлюднені 508 документів, переважно з фондів ЦДАГО України³.

З плином часу до суспільно-наукового обігу вводилися всі нові бази джерел. Поруч із компартійними документами стали публікуватися джерела іншого походження, насамперед породжені в середовищі всемогутньої політичної спецслужби Радянського Союзу – КДБ.

Уже на початку нового тисячоліття в науковий обіг потрапила значна кількість документів КДБ УРСР, пов’язаних із Чорнобилем. Спочатку це було окреме число журналу “З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” з публікацією “Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах”⁴. Згодом їх доповнила електронна публікація 32 інших документів з архівів КДБ під назвою “Чорнобильська трагедія – злочин радянської влади”, оприлюднена на сайті “Електронний архів українського визвольного руху” незалежної наукової громадської організації “Центр досліджень визвольного руху”⁵.

Серед електронних публікацій джерел з історії Чорнобильської катастрофи привертає увагу авторська добірка матеріалів тогочасної радянської преси, оприлюднена М. Жарких на сайті “Мислене древо” (доступна як CD-видання та інтернет-ресурс у “читальному залі” порталу)⁶. Це – 258 цифрових аркушів матеріалів, починаючи від першого офіційного повідомлення ТАРС, які в цілому відтворюють той радянський міф про Чорнобиль, що поширювався через офіційні ЗМІ СРСР.

І ось цього року під егідою та за активної участі Інституту історії України НАН України, який був безпосереднім учасником підготов-

ки обох попередніх великоформатних документальних видань (1995 та 1996 рр.), вийшов новий збірник документів – “Чорнобиль. Документи оперативної групи ЦК КПУ”⁷. Він є логічним продовженням документальної Чорнобильської серії і, водночас, абсолютно новим словом у публікації джерел про цю породжену комуністичним режимом катастрофу.

На відміну від попередніх видань, у збірнику оприлюднений цілісний масив документів, що створився внаслідок діяльності Оперативної групи Політбюро ЦК КПУ, яка постала 3 травня 1986 р. за спільною постановою ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР і працювала до 16 листопада 1987 р. Упорядники назвали підготовлений до друку комплекс документів корпусною публікацією (С. 17). З ними можна цілком погодитися, якщо взяти до уваги загальну складну структуру архівних фондів КПРС. У цілому документальна спадщина Оперативної групи сформована у 3 справи у складі документів Загального відділу ЦК КПУ (“окрема папка”); всього 55 протоколів та 56 стенограм засідань Оперативної групи, різноманітного довідкового матеріалу – разом 130 документів. Лише 3 із них були опубліковані раніше у збірнику 1996 р.

Повноваження і кількість надзвичайних партійно-урядових органів, створених із метою розслідування причин та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, і досі не можна точно з’ясувати. Здебільшого йдеться про 6 комісій лише загальносоюзного рівня. Головною була створена 26 квітня 1986 р. комісія Ради міністрів СРСР на чолі із заступником керівника союзного уряду (поспідовно Б. Щербина, І. Сілаєв, Л. Воронін та ін.). Перед нею було поставлено завдання розслідувати причини та наслідки трагедії, проте вона фактично перетворилася на центр керівництва діяльністю з ліквідації наслідків аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС. При ній виникли робочі оперативні групи, кожна з яких очолив один із членів комісії.

Трьома днями пізніше була сформована оперативна група Політбюро ЦК КПРС, яку очолив голова РМ СРСР М. Рижков. До її складу ввійшли силові міністри СРСР, голова КДБ, секретарі ЦК КПРС В. Долгих та Є. Лігачов. Група мала за завдання координацію зусиль з мінімізації наслідків катастрофи на загальносоюзному рівні.

Аналогічні органи було створено з представників центральних управлінських структур УРСР. 30 квітня постала урядова оперативна

група на чолі з першим заступником РМ УРСР Є. Качаловським. І, нарешті, 3 травня “для систематично зв’язку з Урядовою комісією і організації оперативного виконання її рішень, а також координації дій республіканських, обласних та міських органів” виникла оперативна група Політбюро ЦК КПУ. Її документація становить надзвичайний інтерес, оскільки саме через неї проходили всі питання отримання та постачання матеріалами, ресурсами, потрібними для мінімізації наслідків аварії; забезпечення евакуації і розселення колишніх мешканців м. Прип’яті та всієї 30-ти кілометрової зони радіоактивного забруднення, захисту інших громадян України від шкідливого впливу вибуху тощо. Не залишилися поза увагою комісії проблеми висвітлення у республіканській та обласній пресі причин і перебігу самої Чорнобильської катастрофи, дій влади з усунення її наслідків. Саме тут визначалося, як і в якій мірі можна було “дозувати” таку інформацію. Опрацьовувалися також заходи з дезінформації світової громадськості щодо справжньої ситуації в Києві, як от умови проведення сумнозвісної “Велогонки миру”, яка стартувала напередодні – 9 травня.

Оприлюднені в збірнику документи повністю розкривають механізм прийняття найважливіших рішень у Радянському Союзі. По-перше, всі питання вирішувалися вищими компартійними органами у м. Москві. Регіональні партійні структури могли лише обговорювати, в який спосіб реалізовувати “спущені” з гори завдання, звідки взяти потрібні ресурси. По-друге, в абсолютно неконституційний спосіб вирішальну роль у всіх державних справах мав ЦК КПРС, а державні органи лише виконували партійні настанови. У найкращому випадку їх керівників залучали в якості експертів, але не повноважних учасників обговорення проблем. І, нарешті, притаманна радянській системі стратегія вирішення наявних проблем проявилася повністю у створенні на додаток до вже існуючих державних органів численних спеціальних комісій, оперативних груп тощо, кожна з яких намагалася розширити коло власних повноважень, “перетягнути на себе ковдру” контрольних та ревізійних функцій.

Варто після таких загальних зауважень спеціально розглянути проблему археографічного опрацювання документів у збірнику. На перший погляд, застосування едиційної техніки для публікації документів недавнього минулого є річчю надзвичайно простою. Адже не треба уважно вчитувати складні тексти, застосовувати спеціальний інструментарій відтворення їх сучасною графікою та правописом, розшифровувати незрозумілі місця документа тощо, вишукувати найкраще збережений або найповніший примірник, коментувати події і факти, віддалені від нас часом.

Насправді упорядникам довелося вирішувати інші, не менш складні археографічні проблеми, наприклад, спосіб публікації протоколів та

стенограм засідань оперативної групи, адже в них ішлося про одні і ті ж самі питання. Археографічна практика знає приклади відтворення такої інформації у різний спосіб, у т. ч. публікацію однієї частини в скороченому вигляді. Проте упорядники вирішили подати в збірнику всі протоколи і слідом за кожним із них – повну стенограму засідання. І це є логічно обгрунтованим, адже протокол містив лише перелік обговорених питань і короткі рішення. Вся основна інформація щодо позиції кожного з учасників обговорення, дискусія навколо порушених проблем, опрацьовані організаційні заходи тощо зосереджена в стенограмі. Проблема публікації додатків до протоколів було вирішено в такий спосіб: довідковий матеріал подається до кожного протоколу; якщо кілька додатків стосувалися окремого пункту, то їх подано під єдиним заголовком. Причому частину з додатків у збірнику не опубліковано – з огляду на “вузьку специфічну спрямованість”.

Як прийнято у “неографічних” публікаціях, документи подано мовою оригіналу (в цьому випадку – виключно російською), з мінімальною правкою очевидних помилок. Такі підходи дозволяють адекватно передавати особливості тогочасного діловодства, системи організації влади, специфіку взаємин “центр – регіони” в комуністичній державі.

Видання має ґрунтовний довідковий апарат: заголовки, повні легенди, текстові примітки, в яких позначені окремі відмінності між основним і виправленим текстом, рукописні вставки тощо. До текстів документів додані тематичні примітки (відомості про згадуваних осіб, назви згаданих директивних документів, посилання на документи союзних установ), іменний та географічний покажчики, список скорочень і маловживаних слів тощо. Весь цей енциклопедичний інструментарій докладно розкритий в археографічній передмові до збірника.

Разом із тим, варто відзначити, що не з усім із запропонованої енциклопедичної методики можна погодитися. Йдеться про особливості авторизації опублікованих документів, а саме – відтворення підписів керівників на протоколах та інших документах. Упорядники вирішили (за застарілими радянськими зразками) подавати підписи повноважних осіб на оригіналах у круглих дужках, завірчий підпис – у квадратних. На мій погляд, це виступає лише зайвим й абсолютно непотрібним ускладненням структури документа, адже обидва підписи слугують авторизації, засвідчують автентичність документа, є доказами його погодження (візування) виконавцями тощо. Достатньо було б просто відтворити підписи в їх послідовності подання у джерелі.

В усьому іншому дуже важко висунути будь-які претензії до колективної праці упорядників збірника. Їхня робота заслуговує на високу оцінку, адже це одне з дуже небагатьох археографічних видань, здійснених державними архівними установами України за останній час, і на такому професійному рівні. Отже, рецензований збірник документів

можна вважати зразковим археографічним виданням, виконаним як публікація високого академічного рівня, підготовлена спільними зусиллями археографів НАН України та ЦДАГО України.

Наостанок варто зауважити, що одразу після виходу в світ збірник документів “Чорнобиль. Документи оперативної групи ЦК КПУ” отримав непогану пресу. Публікацію широко висвітлювали і схвально згадували в багатьох засобах масової інформації. Проте ознайомитися з ним може дуже обмежене коло читачів, адже збірник надрукований мізерним накладом на поліграфічній дільниці Інституту історії України НАН України. Він не потрапив до більшості універсальних бібліотек, отже – так і не увійшов до широкого суспільного обігу.

Це є загальною проблемою сучасної едиційної археографії. Високоякісні, ґрунтовні збірники документів, які закликані створити справжню джерельну основу для історичних, політологічних, лінгвістичних досліджень, на жаль, наразі є практично неприступними для широкого кола дослідників через малий наклад. Публікація електронної версії збірника на сайті Інституту історії України НАН України є паліативним заходом, не здатним вирішити проблему. Це полегшує доступ постійним користувачам сайту, але це також обмежена аудиторія. Такий збірник документів, як розглянута праця ЦДАГО України, поза сумнівом, має бути в кожній універсальній бібліотеці кожного регіону України.

Принагідно варто порушити давно назрілу тему загальної координації археографічної діяльності в Україні. Традиційно так склалося, що державні архівні установи провадять її на власний розсуд, не завжди поєднуючи зусилля з науковими установами. Найбільше це стосується регіональних архівів, адже центральні архівні установи, розташовані у містах Києві, Львові та Харкові, мають змогу контактувати у цій справі з авторитетними академічними та науковими центрами, як бачимо на прикладі рецензованого збірника. Державні архіви областей позбавлені такої можливості. Тому, очевидно, на часі завдання активізувати діяльність Археографічної комісії, що існує при НАН України. Саме вона, після поповнення представниками центральних та регіональних архівних установ, перетворення на позавідомчий загальноукраїнський археографічний центр, може виступити тим органом, який об’єднає всіх археографів, допоможе їм у вирішенні як організаційних, поточних, так і стратегічних, методологічних проблем.

¹ *Маковська Н. В.* Політична ретроспектива Чорнобильської катастрофи в документах//Архіви України. 1993. № 1–3. С. 99–105.

² Чорнобиль: проблеми здоров’я населення: зб. док. і матеріалів: у 2-х кн. Кн. 1/Ін-т історії України НАН України, Головне архівне управління КМ України; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ, 1995. 260 с.; Чор-

нобиль: проблеми здоров'я населення: зб. док. і матеріалів: у 2-х кн. Кн. 2/ Ін-т історії України НАН України, Головне архівне управління КМ України; редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ, 1995. 240 с.

³ Чорнобильська трагедія: документи і матеріали/Інститут історії України НАН України, Головне архівне управління КМ України, ЦДАГО України; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін; упоряд.: Н. П. Барановська. Київ: Наукова думка, 1996. 718 с.

⁴ Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах//З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2001. № 1(16).

⁵ Чорнобильська трагедія: злочин Радянської влади. URL: http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=867 (дата звернення: 02. 09. 2017).

⁶ *Жарких М. І.* Чорнобильська катастрофа у кривому дзеркалі комуністичної преси. URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/Chornobyl.html><http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/Chornobyl.html> (дата звернення: 02. 09. 2017).

⁷ Чорнобиль. Документи Оперативної групи ЦК КПУ (1986–1988)/Ін-т історії України НАН України, ЦДАГО України; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.; упоряд. О. В. Бажан, О. Г. Бажан, Г. В. Боряк, С. І. Власенко. Київ, 2017. 830 с.

О. П. РЕЄНТ*

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ПРОБЛЕМ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Сьогодні, в умовах помітної регіоналізації суспільного життя, особливої актуальності набувають дослідження регіональної історії, а відтак і необхідність посилення цього компоненту в навчально-виховному процесі у закладах освіти. Вивчення історії рідного краю наповнюється якісно новим змістом і стає дієвим засобом виховання патріотизму і

формування національно-історичної свідомості молодого покоління. Знання регіональної історії допомагають учням і студентам усвідомити нерозривну єдність поколінь, зв'язок минулого кожного міста і села з історією усєї держави, відчутти причетність до неї кожної сім'ї і вважати своїм найвищим обов'язком та честю стати гідним спадкоємцем і захисником кращих традицій рідного краю – складової частини незалежної України.

У цьому контексті окреслилася потреба у підготовці та виданні навчальної і навчально-методичної літератури з проблем регіональної історії. Виходячи з цього, Національ-

на спілка краєзнавців України (НСКУ) останнім часом посилила увагу до комплексного вивчення особливостей регіонів, що історично склалися під впливом політичних, соціально-економічних природних та етнічних чинників. Значно розширилася географія і тематична спрямованість Всеукраїнських та регіональних історико-краєзнавчих науково-практичних конференцій, проведення інших наукових та просвітницьких заходів. Помітною подією стало видання НСКУ навчального підручника "Основи краєзнавства", що містить сучасні теоретичні і практичні розробки з проблем краєзнавства і є доброю підмогою для освітян.

Роботу з видання навчальної літератури активізували і регіональні організації НСКУ. Одним із останніх творчих доробків краєзнавців є

* *Реєнт Олександр Петрович* – доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, Голова Національної спілки краєзнавців України.

навчальний посібник “Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.”, розроблений і підготовлений до друку головою Черкаської обласної організації НСКУ, кандидатом історичних наук, професором кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Василем Миколайовичем Мельниченком.

Необхідність видання такого посібника цілком очевидна і набуває особливої актуальності у зв’язку з Указом Президента України про відзначення 100-річчя Української революції – вікопомної сторінки історії українського державотворення.

У підготовленому В. М. Мельниченком – фахівцем із майже 30-річним педагогічним стажем, – навчальному посібнику із застосуванням проблемно-хронологічного методу висвітлюються події Української революції 1917–1921 рр., які відбувалися на Черкащині в контексті історії України цього періоду, показується участь черкащан у боротьбі за незалежність і соборність України. Акцентується увага на тому, що під час революційних подій 1917–1921 рр. Черкащина була одним із регіонів розгортання національно-визвольної боротьби за відновлення української державності, а її населення активно включилося у державотворчі процеси.

Зокрема, мова йде про те, що у квітні 1917 р. у Звенигородському, а потім у Канівському, Уманському та Черкаському повітах були створені перші загони Вільного козацтва, які згодом набули поширення в Україні. А у жовтні 1917 р. у Чигирині відбувся Всеукраїнський з’їзд Вільного козацтва. Потужним осередком селянсько-повстанського руху, боротьби за державність України та антибільшовицьких виступів став Холодний Яр, де повстанські загони під гаслом “Воля або смерть” у 1918–1922 рр. утримували незалежність значної самоврядної території, відомої в історіографії як “Холодноярська республіка”. Повстанська територія мала високий рівень воєнної організації, власне самоврядування. Завдяки волелюбному характеру жителів та особливостям природно-географічного положення, Холодний Яр був для радянської влади неприступним bastіоном.

Автор зазначає, що Черкащина – батьківщина багатьох видатних державних і військових діячів Української революції 1917–1921 рр. Серед уродженців краю – міністр закордонних справ і міністр юстиції, голова уряду УНР, заступник голови Директорії, президент УНР в екзилі А. М. Лівіцький, міністр морських справ УНР контр-адмірал М. І. Білинський, посол УНР у Греції Ф. П. Матушевський, заступник головнокомандувача Армії УНР О. О. Загородський, генерали Армії УНР Ю. Й. Тютюнник, А. М. Вовк, Г. М. Базильський, члени Центральної Ради С. О. Єфремов, М. Ф. Біляшівський, Ф. П. Швець, С. П. Шелухін та багато інших визначних постатей революції.

Окремий розділ посібника присвячений Першому Зимовому походу Армії УНР 1919–1920 рр., маршрути якого охопили майже усю територію сучасної Черкаської області. Автор цілком слушно робить висновок, що рейд частин Армії УНР запіллям Червоної та Добровольчої армій здійснювався в неймовірно важких умовах. Однак, підтримані населенням краю, його учасники провели низку успішних боїв, дезорганізували тиллові комунікації противника. Роз'яснювальна та агітаційна робота справила позитивний вплив на розгортання повстанського руху на Черкащині. При цьому вояками було показано зразки організованості, сили духу і жертвовності у боротьбі за державність.

Позитивної оцінки заслуговує сформована відповідно до навчальної програми структура та тематика розділів посібника. Зокрема, доцільним видається виділення в окремий розділ теми культурно-освітнього життя краю, в якому розкривається діяльність закладів освіти, осередків “Просвіти”, преси, характеризується книговидавнича та музейна справа, робота з вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка в добу революції.

Автору вдалося на основі опрацювання значного масиву архівних документів та наукової літератури, а також мемуарів учасників революції систематизувати широкий фактичний матеріал, з позицій сучасної методології ґрунтовно охарактеризувати основні періоди революційних подій в регіоні. Посібник написаний дохідливою мовою, зручний у користуванні, містить вдало підібрані додатки – хронологічну таблицю подій 1917–1921 рр., перелік місць пам'яті революції на Черкащині. Заслуговують на увагу сформульовані автором запитання та тестові завдання для самоконтролю, складений список використаних та рекомендованих джерел і літератури. Підбірки документів і матеріалів в кінці кожного тематичного розділу підсилюють сприйняття основного матеріалу навчального посібника.

Наукову культуру праці засвідчують ретельно сформульовані автором назви розділів і підрозділів посібника та висновки до них, іменний та географічний покажчики. Посібник відзначається високим поліграфічним рівнем та привабливим і функціональним дизайном обкладинки, що є досить важливим для навчального видання.

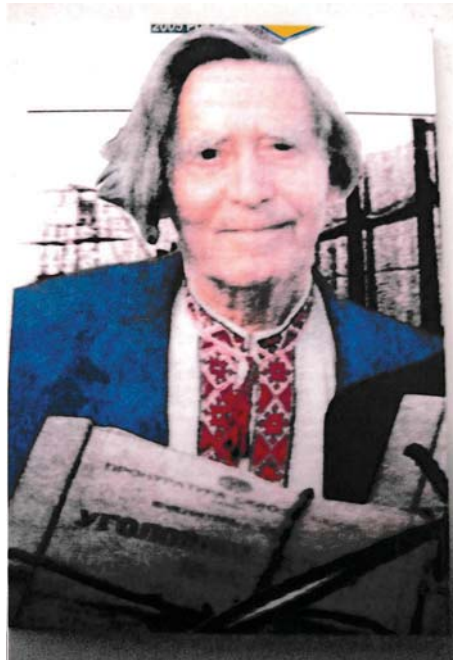
Зміст і виклад матеріалу посібника відповідає вимогам програми з історії України для навчальних закладів усіх типів, передусім загальноосвітніх. Його використання в навчальному процесі сприятиме підвищенню рівня вивчення учнями і студентами історії України періоду Української революції 1917–1921 рр. Додає вагомості посібнику й те, що його основні положення і висновки пройшли належну апробацію в процесі викладання автором дисциплін “Історія рідного краю” та “Історичне краєзнавство” в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького впродовж 2000–2016 рр., а також у публікаціях у наукових виданнях.

На наш погляд, рецензоване видання виграло б, якби в ньому були вміщені карти та карто-схеми, що посилює просторове уявлення про революційні події і явища, що відбувалися на території краю. Проте вказане аж ніяк не впливає на загальну високу оцінку навчального видання.

Рецензований навчальний посібник В. М. Мельниченка засвідчує належну теоретичну підготовку автора з проблем регіональної історії і має вагомим практичне значення. Незважаючи на те, що посібник розрахований на учнівську і студентську молодь, він може стати у нагоді широкому читацькому загалу, усім, хто прагне повніше пізнати історію рідного краю і України. А саме видання такого посібника заслуговує схвальної оцінки і є добрим прикладом для наслідування.

В. Є. РОЖКО*

**ФОНД ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЛІДЕРА
ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ 1960-Х РОКІВ НА ВОЛИНІ
Д. П. ІВАЩЕНКА У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(нове надходження)**

Д. П. Іващенко
(фото кінця 1990-х років)

У Державному архіві Волинської області напередодні Дня пам'яті жертв політичних репресій 20 травня 2017 р. було прийнято на державний облік особовий фонд Дмитра Полікарповича Іващенко (08. 11. 1919–12. 07. 2004) – лідера дисидентського руху 1960-х років на Волині, політв'язня радянських концтаборів, знаного педагога, керівника літературної студії, викладача шкіл, Луцького педінституту ім. Лесі Українки, Луцької гімназії № 21.

Дмитро Полікарпович Іващенко (08. 11. 1919–12. 07. 2004) народився на Полтавщині, пережив голодомор-геноцид 1933 р., студентом Одеського університету пішов 1941 р. на фронт, пройшов крізь криваві буревії Другої світо-

вої війни, а демобілізувавшись 1945 р., приїхав на педагогічну практику в м. Луцьк, одночасно з учительською працею в школі скінчив факультет української філології в Одеському університеті. Під час роботи в Луцькій школі № 3 одружився з учителькою рідної мови, патріоткою Вірою Лукашівною.

Згодом Д. П. Іващенко було запрошено на посаду асистента кафедри української мови Луцького педінституту ім. Лесі Українки, де він викладав українську літературу аж до свого арешту 1 вересня 1965 р.

Автору цих рядків долею судилося бути його студентом. На історичному факультеті улюблений, глибоко ерудований педагог читав українську літературу, і завдяки йому ми відкривали її глибочінь,

* Рожко Володимир Євтухович – кандидат церковно-історичних наук, історик-архівіст.

широчінь: Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, шістдесятники – Василь Симоненко, Микола Руденко, Ліна Костенко та інші приходили й залишалися в студентських душах.

На той час в інституті працював історик, відомий український дисидент, пізніший політв'язень Валентин Якович Мороз, який двічі арештовувався та відбував покарання за звинуваченням в українському націоналізмі. Дмитро Іващенко отримав дворічний термін ув'язнення, яке згідно з вироком суду від 20 січня 1966 р. відбував у концтаборі № 11 (Мордовія, селище Явас).

Після звільнення Д. П. Іващенко працював у сільських школах Волині, був під особливим наглядом КГБ, але продовжував виховувати своїх учнів патріотами рідної землі, свого народу.

З постановою Незалежної України директор Луцької гімназії № 21 Олег Олександрович Ковальчук запросив Дмитра Полікарповича на працю, де він заснував і вів упродовж 7-ми років літературну студію "Первоцвіт", під такою ж назвою видавав її друкований орган. Літстудія під умілим керівництвом видатного педагога виховала цілу низку вчителів рідної мови, письменників, поетів, серед яких є члени Національної спілки письменників України.

Ініціатори створення особового фонду Д. П. Івашенка.
Зліва направо: М. Д. Юхта, В. Є. Рожко. 6 березня 2017 р.

Представлення фонду Д. П. Івашенка.
Зліва направо: начальник відділу інформації та використання документів НАФ
Л. І. Коць, директор архіву С. В. Карасюк, начальник відділу зберігання
документів НАФ А. В. Гурська, історик-архівіст В. Є. Рожко.
Держархів Волинської області. 4 липня 2017 р.

Ініціаторами створення фонду особового походження Дмитра Полікарповича Іващенко були історик-архівіст, канд. церковно-історичних наук Володимир Євтухович Рожко та член Національної спілки журналістів, Заслужений журналіст України Михайло Дмитрович Юхта (зять Дмитра Полікарповича). Нещодавно Михайло Дмитрович закінчив написання об'ємної праці про страдницький шлях педагога, політв'язня, яка незабаром прийде до читача, а всі зібрані ним документальні та історичні джерела будуть передані до архіву та поповнять фонд.

Дирекція Держархіву Волинської області схвалила цей задум. Науково-технічне опрацювання зібраних автором статті документів здійснила начальник відділу зберігання документів НАФ архіву Антоніна Вікторівна Гурська. Фонду присвоєно номер Р-3636. До опису справ внесено 46 документів, що сформовані у 9 справ за 1953–1965, 1972, 1991, 1992, 1994, 1998, 2017 рр.

Особовий фонд Д. П. Іващенко складається: з особової справи; автобіографії, копії довідки про реабілітацію, № 1 літературного альманаху “Первоцвіт”; методичного посібника “Поради молодим вчителям”; статті про діяльність літстудії; спогадів вихованки педагога – Мирослави Лігерко “Лукава доля”, Володимира Рожка “З студентських літ” (окрайці думок про політв'язнів, дисидентів 1960-х років із Луцького педінституту ім. Лесі Українки), фотодокументів Дмитра Полікарповича: фото з життя, праці, перебування в концтаборі, друзів, студентів: Лесі Ковальчук, Анатолії Панас, нині вже покійної Мирослави Герасимчук, Андрія Завгороднього та ін.

Представлення особового фонду Дмитра Полікарповича Іващенко перед працівниками архіву та представниками громадськості зробив директор Держархіву Волинської області Сергій Вікторович Карасюк. Він охарактеризував і підкреслив цінність документів фонду для майбутніх дослідників, висловив сподівання про нові надходження до нього.

Цей фонд політв'язня комуномосковських концтаборів, інакодумця, шістдесятника Волині Д. П. Іващенко є першим у духовній скарбниці нашої області і відкриває нову сторінку в діяльності науково-дослідної установи для тих, хто захоче пізнати своє минуле.

Наукове видання

Редактор *Володимир Янішевський*

Літературне редагування *Ганни Волкотруб*

Коректор *Микола Дзьобак*

Переклад англійською мовою *Ольги Фрасинюк*

Художньо-технічний редактор *Тетяна Остапенко*

Оригінал-макет *Ізоіни Селезньової*

Здано до набору 11.08.2017. Підписано до друку 20.09.2017. Формат паперу 70×108/16.

Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 19,6. Умовн. фарбо-відб. 49,7. Обл.-вид. арк. 16,3.

Наклад 103. Зам.

“Архіви України”, № 3–4, 2017. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012 р.

Журнал “Архіви України” включений до Переліку

наукових фахових видань України

(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 р.)

Адреса редакції:

03110, Київ-110, вул. Солом’янська, 24.

ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом’янська, 24.